

Izvorni znanstveni rad
92 Verković : 930

ŽIVOTNI PUT STJEPANA VERKOVIĆA (1821—1894)*

Ljubiša Doklešić

Verković se u svom dugom i veoma dinamičnom životu bavio različitim poslovima. Osim tajnih političkih zadataka, koje je izvršavao od Hrvatske do Makedonije, i sudjelovanja u antipatrijaršijskom pokretu u Makedoniji, Verković se na balkanskim prostorima bavio još i numizmatičkom djelatnošću, prepisivanjem starih povijesnih spomenika (natpisâ i zapisâ, pomenikâ i ljetopisâ, vladarskih i vlastelinskih povelja, kao i žitijâ) i sakupljanjem rukopisnih (na pergamentu i papiru) i starih tiskanih knjiga. U Makedoniji je još sakupljao narodne umotvorine, folklorni materijal, »prehistorijske pjesme« (»Veda Slovena«) koje mu je podmetnuo Gologanov, kao i geografske, etnografske i demografske podatke. Dosadašnja istraživanja nisu uvijek mogla svim tim područjima Verkovićeve djelatnosti odrediti jasne i precizne vremenske i prostorne dimenzije, između ostalog, i stoga što su nedostajali detaljniji podaci o Verkovićevu životnom putu koji je bio obremenjen čestim putovanjima i neprestanim mijenjanjem sadržaja svog djelovanja. Štoviše, upravo zbog nepoznavanja njegova životnog puta, postavljene su i mnoge netočne tvrdnje i izvedeni pogrešni zaključci, kako o njegovu političkom radu tako i o drugim područjima njegova djelovanja.¹

Verković nije uspio napisati svoju autobiografiju, iako je još 1884. obavijestio da namjerava »obširno opisati« svoju »radnju ne samo knj.ževnu i političkog poprišta, nego i ono što sam primjetijo koje gdi [...]«. ² Teške životne

---

* U ovom radu težište je isključivo na prikazivanju Verkovićeve biografije, dok će njegovo veoma različito djelovanje biti prikazano i ocijenjeno u drugim radovima. O opsegu Verkovićeve opusa v. L. j. D o k l e š i ć, Dosadašnje vrednovanje Verkovićeve života i djela i njihovo povijesno značenje, *Školstvo, prosvetata i kulturata vo Makedonija vo vremeto na Prerodbata*, Skopje 1979, 483—491.

¹ Prikaz svih pogrešnih tvrdnji i zaključaka o Verkovićevu životu i radu iziskivao bi posebnu raspravu.

Isto tako, i polemiziranje sa svim dosad netočno utvrđenim pojedinostima iz Verkovićeve života iziskivalo bi mnogo prostora. Kada bi se to provelo, znanstveni aparat u ovom radu bio bi veoma opterećen i predimenzioniran, u stvari bio bi veći nego sam tekst o Verkovićevoj biografiji.

² V. Deželić, Verković i Hrvati banske Hrvatske, *Narodna starina* IV/11, Zagreb 1925, 217.

prilike nisu mu dopustile da se prihvati tog posla. Tek u kolovozu ili rujnu 1893, kada je već bio u mirovini, Verković je počeo opisivati svoju prošlost, ali ga je smrt na početku 1894. prekinula u pisanju. U svemu je uspio napisati 14 stranica koje se odnose na njegovo djetinjstvo. Stigao je do smrti roditelja kada mu je bilo devet godina. Međutim, većina stranica tog rukopisa, napisanog olovkom, danas je nečitljiva.³

Kratke podatke o nekim razdobljima svog života Verković je dao na nekoliko mjesta. Najpotpuniji su svakako oni koje je dao u pismima upućenim srpskom ministru prosvjete Vasiljeviću 1877. i bugarskom predsjedniku vlade Stefanu Stambolovu 1891. godine.⁴ Pojedine kraće biografske podatke Verković je unio i u druga pisma i dopise koje je slao raznim osobama.⁵

O razdoblju svog života između 1843. i 1848. Verković je, međutim, namjerno dao netočne podatke i time zaveo kasnije istraživače njegova života. Iz navoda u nekoliko njegovih pisama (Al. Vasiljeviću 1877, N. Ignatjevu 1878, St. Stambolovu 1891)⁶ proizlazi da je školovanje završio 1846. ili 1848, a ne 1843. godine. Očito ne želeći se izjašnjavati o djelovanju u tim godinama, on ih je jednostavno »preskočio«. Na taj se način Verković »pomladio« za nekoliko godina. U pismu upućenom Vladimiru Iv. Lamanskom 1878, on je čak izričito naveo da je rođen 1827.⁷ umjesto 1821. godine.

Prve osnovne biografske podatke o Verkoviću, koji su bili dostupni evropskoj javnosti, objavio je Ivan Šišmanov (Berlin, 1903).⁸ Uzeo ih je iz sprijeda spomenutih Verkovićevih autobiografskih saopćenja zajedno sa svim njihovim nedostacima. Točne godine Verkovićeve rođenja i školovanja utvrdio je tek Julijan Jelenić (Zagreb, 1925).⁹ Crpio ih je iz izvorne građe. Međutim, malo se autora kasnije koristilo rezultatima Jelenićeva istraživanja. Većina je preuzela podatke koje je donio Šišmanov.

Prve opširnije podatke o Verkovićevu životnom putu dao je Kiril Penušliski (Skopje, 1959—1961),¹⁰ i to za Verkovićevo djetinjstvo i školovanje, dok je o Verkovićevu boravku u Makedoniji dao samo nekoliko podataka.

³ M. Arnaudov, Verković i Veda Slovena, Prinos k'm istorijata na b'lgarskija folklor i na b'lgarskoto v'zražđane v Makedonija s neizvestni pisma, dokladi i drugi dokumenti ot 1855 do 1893 g. (= Verković), *Sbornik za narodni umotvorennija i narodopis* LII, Sofija 1968, 61 bilj. 2; D. Veleva, Arhivnijat fond na Stefan Verković, *Izvestija na naučnija arhiv BAN III*, Sofija 1966, 89.

⁴ Arnaudov, Verković, 428—437, 466—469.

⁵ Isto, passim; kao i u drugim Verkovićevim, objavljenim i neobjavljenim, pismima koja su upotrijebljena u ovom radu.

⁶ Arnaudov, Verković, 452, 466, 428.

⁷ Isto, 62 bilj. 2.

⁸ I. V. Šišmanov, Glück und Ende einer berühmten literarischen Mystification: Veda Slovena, *Archiv für slavische Philologie* XXV, Berlin 1903, 581 bilj. 1.

⁹ J. Jelenić, Pisma Stjepana Verkovića Josipu D. Božiću (= Pisma Verkovića), *Narodna starina* IV/11, Zagreb 1925, 219—220. — Taj Jelenićev rad izašao je 1925. kao separat, jer je *Narodna starina* IV/11 u stvari »doštampana« tek 1940. godine.

¹⁰ K. Penušliski, Prilog za biografijata na Stefan I. Verković, *Trudovi na Filozofski fakultet* I/1—2, Skopje 1960, 31—35; St. Verković, Makedonski narodni pesni, Skopje 1961. str. IX—XLVI; K. Penušliski, Stefan I. Verković, život i

Najnoviji pokušaj prikaza Verkovićeve biografije objavio je Mihail Arnaudov (Sofija, 1968)¹¹ s izrazito tendencioznom intonacijom kojom su prožeti i ostali dijelovi njegove knjige o Verkoviću. Verkovićeve životni put od 1821. do 1855. uglavnom je ostao nepoznanica za Arnaudova, jer uopće nije uzeo u obzir rezultate istraživanja K. Penušliskog. O Verkovićevoj biografiji od 1855. do smrti 1894. dao je dosta novih podataka. Međutim, to je više kronološko i nekritičko prepričavanje opširne građe objavljene u istoj knjizi nego sistematično prikazivanje tog razdoblja Verkovićeve životnog puta.

Osnovni razlog što dosad nije napisana cjelovita Verkovićeve biografija, unatoč interesu koji je u historiografiji postojao za Verkovićeve djelatnost, bila je razbacanost historijske građe. Ona se nalazi po raznim arhivima i bibliotekama u Zagrebu, Beogradu, Sofiji, Moskvi i Lenjingradu, a donekle i u Sarajevu, Slavonskom Brodu, Skoplju i Krakovu. Dugo je vremena većim dijelom bila nepoznata ili nepristupačna. U posljednje su vrijeme u Bugarskoj objavljene dvije veoma opsežne te građe: »Dokumenti za b'lgarskoto v'zraždane ot arhiva na Stefan I. Verkovič 1860—1893«, Sofija 1969. (508 pisama upućenih Verkoviću, str. 19—622) i u navedenoj knjizi M. Arnaudova iz 1968. (u svemu nekoliko stotina pisama i izvještaja koje je Verković poslao ili primio, str. 215—510). Tek kad se uzme u obzir sva veoma obilna, objavljena i neobjavljena građa, može se pristupiti izradi cjelovite Verkovićeve biografije.¹²

1. DJETINJSTVO I ŠKOLOVANJE U BOSNI I ZAGREBU (1821—1843)

U posljednjim satima 4. ožujka 1821.¹ u siromašnoj seljačkoj obitelji Ilije i Marte Verković (rođene Kljaić) rodio se sin. Sutradan, na krštenju dano mu je ime Stjepan. Osim tog djeteta oni su imali i godinu dana starijeg sina Marijana i dvije kćeri, Mariju (Mandu) i Katu.²

Obitelj Ilije Verkovića živjela je u malom selu Ugljari u Bosanskoj Posavini. To se seoce nalazi blizu sela Orašja, nedaleko od južne obale rijeke Save, a nasuprot Županji i Bošnjacima u Slavoniji. Po tadašnjoj administrativno-upravnoj podjeli Turskog carstva, Ugljara je pripadala gradačkoj nahiji koja je bila dio Bosanskog pašaluka. Verkovići su stanovali u skromnoj dr-

---

dejnost; K. Penušliski, Početnite akcii na srpskata politička propaganda vo Makedonija, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* III/1, Skopje 1959, 204—210.

¹¹ Arnaudov, Verkovič, 61—75, 182—211.

¹² v. Doklešćić, Dosadašnje vrednovanje Verkovićeve života i djela . . . , 486—487.

¹ Sam Verković navodi da se rodio na taj dan, s tim što je umjesto 1821. naveo 1827. godinu (Arnaudov, Verkovič, 62). Taj datum rođenja upisan je i u službenim spisima franjevačkog reda u Bosni (Jelenić, Pisma Verkovića, 219; Penušliski, Prilog za biografijata . . . , 31). U matičnoj knjizi krštenih toliske župe zapisano je 5. III 1821. da se Stjepan Verković rodio »hac nocte«. To nikako ne mora značiti da se on rodio tek poslije ponoći, tj. na početku 5. III, kako je to zaključio Penušliski (Penušliski, n. dj., 31—32), jer »ove noći« znači vrijeme već od večeri prethodnog dana. Prema tome, nesumnjivo je da se Verković zaista rodio 4. III 1821. godine.

² Penušliski, Prilog za biografijata . . . , 32.

venoj kući, okruženoj s nekoliko gospodarskih kućica. Rano djetinjstvo Stjepana Verkovića nije se razlikovalo od života ostale djece u selu.³

Kad je malome Stjepanu bilo osam godina, znači 1829, njegovu je obitelj zadesila nesreća,⁴ i to u vrijeme kada je u kući bila samo Verkovićeve majka s malom djecom. Stjepanov otac Ilija bio je tada — zbog zarade, a možda i zbog nemirnog duha, kakvu je narav kasnije pokazao i sam Stjepan — nekamo otišao »u njeko mjesto daleko«. Također je i Stjepanov stric Ivan, koji je živio zajedno sa svojim bratom, bio tada u pečalbi. On se u Srbiji bavio kolarskim obrtom. Za njihova izbjivanja — vjerojatno zato što nisu ispunjavali obveze prema bosanskom feudalcu Husein-kapetanu Gradaševiću, čiji su bili kmetovi, a možda i čifčije — subaša kapetana Gradaševića ih je u proljeće te godine izbacio »s kandžijom u ruci sa selišta i doma«. Stjepanova majka je s malim Stjepanom i dvije kćerke (svog brata Marijana Verkovića tada više ne spominje, što znači da je već bio umro) nekoliko dana živjela ispod nekog drveta. Kada je oboljela, otišla je u selo Doljance k sestri svoga muža. Tu je Stjepanova majka uskoro umrla. Tada je subaša njihov dom i zemlju prepustio nekom Đuki Benkoviću, ali ne zadugo. Ubrzo se iz pečalbe vratio Stjepanov stric Ivan koji je uspio izbaciti »nezvanog gosta« i ponovo se nastaniti u svojoj kući. Poslije strica vratio se kući i Stjepanov otac Ilija, te su oni zajedničkim snagama obnovili svoje gospodarstvo. Međutim, djeca se nisu više vratila u očevu kuću. Stjepanove sestre prihvatila je majčina rodbina, gdje je Stjepanova sestra Manda nedugo zatim umrla. Malog je Stjepana, pak, bio primio srodnik Marijan Živković iz Doljanaca. Kod njega nije Stjepan ostao dugo. Živković ga je ubrzo predao na odgoj fra Iliji Starčeviću, župniku u Tolisi.⁵ Razlog da su djeca ostala kod rodbine bila je smrt Stjepanova oca.⁶

Kao devetogodišnji dječak, znači 1830, Verković je stupio u tolisku školu u kojoj će ostati tri godine.⁷ Tolisa se nalazi na sjevernim obroncima planine Trebovca, oko 15 km zapadno od Gradačca, a oko 50 km jugozapadno od Verkovićeve rodne Ugljare. Toliski župnik fra Ilija Starčević bio je otvorio u Tolisi prvu pučku katoličku osnovnu školu u Bosni, koja je započela radom nekoliko godina prije Verkovićeve dolaska (1823. ili 1826).⁸ U njoj su učenici dobivali najosnovnije obrazovanje. Verković je tri godine živio u župnom dvoru, te je stoga on fra Iliju Starčevića kasnije i nazivao svojim dobrotvorom i pokroviteljem.⁹ U Tolisi su Verkovićeви odgajatelji bili Starčevići kapela-

³ Arnaudov, Verkovič, 62 bilj. 1, 429.

⁴ Isto.

⁵ Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu (=NSBZ), Rukopisi (= R) 4702c, St. Verkovič, Serez 16/28. VII 1968. — pismo Velimiru Gaju. Taj dio pisma objavljen je u *Narodnim novinama* XXXIV/204, Zagreb 5. IX 1868; v. Jelenić, Pisma Verkovića, 219; Penušliski, Prilog za biografijata ..., 32.

⁶ »U devetoj svojoj godini ostanem siročie i od oca i od majke«, zabilježio je Verković 1877. (Arnaudov, Verkovič, 429.)

⁷ Jelenić, Pisma Verkovića, 240, 241; Arnaudov, Verkovič, 62 bilj. 1, 429.

⁸ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, Sarajevo 1915, 306—308.

⁹ Arnaudov, Verkovič, 62 bilj. 1; Jelenić, Pisma Verkovića, 241, 245; NSBZ, R 4039, St. Verkovič, Serez 20/4. III 1869 — pismo Velimiru Gaju. Taj dio pisma objavljen je u *Narodnim novinama* XXXV/282, Zagreb 10. XII 1869, 1.

ni, franjevci Petar Čičak, Jere Zečević i Tadija Gašić, kao i fra Dominik Čorić, koji se u Tolisi nalazio na liječenju.¹⁰ Materinji je jezik učio čitati, kako je sam kasnije naveo, na pjesmama »genijalnog Ilirskog Omira« Andrije Kačića Miošića. To znači da mu je prvo štivo bilo Kačićev zbornik pjesama *Razgovor ugodni naroda slovinskog*. Pisati ga je naučio fra Antun Matutinović iz Zagreba, koji je bio gost fra Starčevića u Tolisi. Latinski je, pak, učio iz Biblije Vulgate. U početnom svladavanju latinskog jezika osobito mu je pomogao fra Dominik Čorić.¹¹

Budući da je u toliskoj školi pokazao smisao za učenje, franjevci su se pobrinuli za dalje Verkovićevo školovanje. U ožujku 1833. dvanaestogodišnji Stjepan Verković bio je prihvaćen u franjevački samostan Sutjeska. U njemu je ostao četiri i pol godine, tj. sve do jeseni 1837. godine.¹² Samostan sv. Ivana u Kraljevoj Sutjesci, koji su Verković i suvremenici nazivali Sutinska, nalazi se oko 15 km istočno od Kaknja. U tom je samostanu postojala škola u kojoj su, isto kao i u školama u samostanima Kreševo i Fojnica, »vrsni redovnici« podučavali svoje učenike »u čitanju, pisanju, latinskom jeziku, humaniornim znanostima i filozofiji«, kao i retorici. Mnogi od tih učenika su postali redovnici i slani su izvan Bosne na više škole.¹³ Školovanje je tada u Sutjesci trajalo četiri godine. Učenici su najprije polazili dva gramatička, a zatim dva humanistička razreda. Po rangju je ta škola donekle odgovarala tadašnjim gimnazijama u susjednoj Hrvatskoj u kojima je školovanje trajalo već šest godina.¹⁴

Verković je u samostanu Sutjesci počeo 1833. pohađati prvi gramatički razred, u kome je bilo još 17—20 učenika. Među njima su bili Blaž Josić, Stjepan Nedić i Jozo (Tomo) Kovačević, koji su postali Verkovićeve bliski prijatelji. U prvom gramatičkom razredu Verkovićev je učitelj bio fra Ivo Oršolić, a u drugom fra Jure Čović.¹⁵ Od Oršolića je Verković, između ostalog, naučio i staro bosansko ćirilsko pismo bosančicu, zvano i hrvatska ćirilica ili zapadna ćirilica.¹⁶ Među »normalium et grammatices auditores« u Sutinskom samostanu u 1835. Verković se nalazi na popisu zajedno s još 16 učenika.¹⁷

¹⁰ Jelenić, Pisma Verkovića, 241, 245; NSBZ, R 4039 — kao u bilj. 9; v. Penušliski, Prilog za biografijata . . ., 33.

¹¹ Jelenić, Pisma Verkovića, 241, 245, 252; NSBZ, R 4039 — kao u bilj. 9.

¹² Jelenić, Pisma Verkovića, 240, 241, 252.

¹³ Jelenić, Kultura . . . II, 326; Jelenić, Pisma Verkovića, 220, 227.

¹⁴ U Hrvatskoj je gimnazija u to vrijeme imala četiri gramatička i dva humanistička razreda (A. Cuvaj, Građa za povijest školstva III, Zagreb 1910, 199).

¹⁵ Jelenić, Pisma Verkovića, 252.

¹⁶ G. Gavranović, Odlomak iz Martića Zapamćenja od fra Mirka Šestića, *Franjevački vijesnik* XXXVII/9, Visoko 1930, 295—296, St. Verković, Plovdiv 21/3. V 1892. — pismo G. Martiću.

Starješine Bosne Srebrne zahtijevali su na početku XIX st. od franjevaca nastavnika da djecu nauče bosančicu (Jelenić, Kultura . . . II, 496). O bosančici v. T. Raukar, O problemu bosančice u našoj historiografiji, *Radovi Muzeja grada Zenice* III, Zenica 1973, 103—144.

¹⁷ Status personalis, officialis et localis religiosorum fratrum minorum de observantia provinciae missionariae Bosnae Argentinae pro an. MDCCCXXXV, Ancona s. a., 17.

Nakon završetka dvaju gramatičkih razreda Verković je u samostanu Surtjesci mogao pohađati i dva humanistička razreda i ući u franjevački red, što je i učinio. Po tadašnjim propisima, pitomci su nakon završetka gramatičkih razreda stupali u novicijat, tj. u pripravnništvo za redovničko zvanje. Verković je 2. lipnja 1835. započeo s novicijatom u kome je dobio ime Elias (Ilija).¹⁸ Zajedno s još šestoricom »clerici novitii« nalazimo ga 1836. na popisu slušača prvog humanističkog razreda.¹⁹ U humanističkim razredima nastavnik mu je najprije bio fra Ivo Oršolić, a zatim fra Andrija Barukčić, koji je zamijenio Oršolića. Na kraju svakog polugodišta učenici su polagali ispit.²⁰ Iako je novicijat trajao samo godinu dana, Verković je iz nepoznatih razloga redovničke zavjete položio tek 5. travnja 1837. godine.²¹ Stoga nije jasno da li je on 1836/1837. redovno pohađao drugi humanistički razred koji su godinu dana ranije pohađali samo »clerici professi«.²² Kako je sljedeće školske godine Verković upućen na dalje školovanje, znači da je on ili redovno ili putem naknadnog ispita uspio savladati gradivo drugog humanističkog razreda. Polaganjem zavjeta Verković je postao članom franjevačkog reda, tj. fratar i pripravnik za svećenika, tj. klerik.

U jesen 1837. sedamnaestogodišnjeg fra Iliju Verkovića njegov red šalje na više škole u Zagreb.²³ Verković je najprije pohađao dvogodišnju Filozofiju na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu (Regia scientiarum academia). Nju je, po tadašnjim školskim propisima, svaki učenik koji je završio gimnaziju obavezno morao pohađati i završiti prije upisa na Pravni ili Teološki fakultet. Filozofija je na Akademiji u Zagrebu bila tada »izrazito opće obrazovna visoka škola« a nastava se tada još izvodila na latinskom jeziku.²⁴ Filozofiju je Verković pohađao 1837/38. i 1838/39. školske godine. Njegovo ime nalazimo u godišnjim izvještajima Akademije za te školske godine. U njima je upisan venerabilis frater Verković Ilija (V. F. Verković Elias), pripadnik franjevačkog reda Provincije Bosne (O.S.F.P.B., tj. Ordinis S. Francisci Provinciae Bosniensis).

U prvom polugodištu prve godine Filozofije (quimestri I auditores Philosophiae in annum I) (1837/38) Verković je slušao četiri predmeta: empirijsku psihologiju i analitičku logiku (psychologia empirica et logica analytica), opću povijest (historia universalis), mađarski jezik i književnost (lingua et litteratura hungarica) i algebru (algebra). U drugom polugodištu (quimestri II) prve godine Filozofije Verković je slušao također četiri predmeta: metodičku logiku i čistu

---

¹⁸ Jelenić, Pisma Verkovića, 220; Penušliski, Prilog za biografijata ..., 31 bilj. 4, 33.

¹⁹ Schematismus missionariae provinciae Bosnae Argentinae fratrum minorum observatium cura admodum reverendi patris Andreae Kujuncich de Kreshevo ministri provincialis ejusdem recusus pro anno MDCCCXXXVI, Budae s. a., 25.

²⁰ Jelenić, Pisma Verkovića, 252, 240.

²¹ Isto, 220; Penušliski, Prilog za biografijata ..., 33.

²² Schematismus ..., 25

²³ Jelenić, Pisma Verkovića, 240, 253; Arnaudov, Verkovič, 466; Penušliski, Prilog za biografijata ..., 34.

²⁴ J. Šidak, Regia scientiarum Academia, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb 1969, 51, 73.

metafiziku (*logica methodica et methaphysica pura*), opću povijest (*historia universalis*), mađarski jezik i književnost (*lingua et litteratura hungarica*) i geometriju (*geometria*).²⁵

U prvom polugodištu druge godine Filozofije (*quimestri I auditores Philosophiae in annum II*) (1838/39) Verković je slušao pet predmeta: primijenjenu metafiziku (*methaphysica applicata*), pragmatičnu povijest kraljevine Ugarske (*historia pragmat. regni Hungariae*), mađarski jezik i književnost (*lingua et litteratura hungarica*), fiziku (*physica*) i primijenjenu matematiku (*mathesi applicata*). U drugom polugodištu (*quimestri altera*) druge godine Filozofije Verković je slušao šest predmeta: etiku (*ethica*), nauku o gospodarstvu i prirodopis (*oeconomia rurali et historia naturali*), pragmatičku povijest kraljevine Ugarske (*historia pragmat. regni Hungariae*), fiziku (*physica*), primijenjenu matematiku (*mathesi applicata*) i mađarski jezik i književnost (*lingua et litteratura hungarica*).²⁶ Budući da je bio klerik, Verković nije vjeronauk (*scientia religionis*) slušao ni na prvoj ni na drugoj godini Filozofije.

Na Filozofiji je Verković imao osrednje ocjene i nije se posebno isticao. Iz humanističkih disciplina imao je bolje uspjehe nego iz egzaktnih. Od dvije tada postojeće pozitivne ocjene, izvrstan (*eminens*) i prvi red (*classis primae*), Verković je iz humanističkih predmeta bio ocijenjen najviše prvim redom. Iz matematike i fizike uglavnom je najprije imao drugi red (*classis secundae*), tj. nedovoljnu ocjenu, koju je na kraju nastave ili nakon popravnog roka ispravio u prvi red.

Prema ocjeni pretpostavljenih, Verković je u prvom polugodištu prve godine Filozofije iz nadarenosti i sklonosti (*ingenium et applicatio*) bio ocijenjen kao osrednji i marljiv (*mediocre et sedulo*), dok je iz čednosti i vladanja (*indoles et mores*) bio ocijenjen kao blag i dobar (*mitis et boni*).²⁷ Za drugo polugodište prve godine Filozofije, kao ni za drugu godinu Verkovićeva pohađanja Filozofije nisu sačuvani podaci o ocjenama iz sklonosti i vladanja.

U jesen 1839. fra Ilija Verković upisao se na Teološki fakultet u Zagrebu, koji je pohađao gotovo četiri godine. Podaci o njemu nalaze se u godišnjim izvještajima koje je superprefekt davao o polaznicima Lycei Episcopalis od 1839/40. do 1842/43. školske godine. U tim sumarnim izvještajima dati su podaci o dobi, pripadnosti dijecezi i vladanju pitomaca, kao i o njihovu uspjehu na Teološkom fakultetu, za svaku godinu studija posebno.

U izvještaju za 1839/40. školsku godinu između 34 studenta prve godine teologije nalazimo Eliasa Verkovića, stara 19 godina, pripadnika franjevačkog reda Provincije Bosne (O.S.F.P. Bos.). Te godine Verković je slušao grčki jezik s tumačenjem tekstova (*lingua Graeca et exegesi*), uvod u Novi zavjet i

²⁵ *Classificatio auditorum juris et philosophiae in Regia scientiarum academia Zagrabiansi e profectu in studiis anno 1837/8, Zagrabiae s. a., 14—21; Arhiv SR Hrvatske u Zagrebu (= AH), Ugarsko namjesničko vijeće, Ecclesiastica-Fundationalis, Svežanj (Sv.) VII (9), br. 518, Tabella Informatori de alumnis Bosnensis ... anni 1838.*

²⁶ *Classificatio auditorum juris et philosophiae ... anno 1838/39, Zagrabiae s. a.*

²⁷ AH, Ugarsko namjesničko vijeće, Ecclesiastica-Fundationalis, Sv. VII (9), br. 518.

hermeneutiku (introductione in libros S.S.N.F. et hermeneutica) i povijest crkve (historia ecclesiastica).²⁸

U izvještaju za 1840/41. školsku godinu među studentima druge godine teologije upisan je Verković, star 20 godina, pripadnik franjevačkog reda sv. Ladislava (O.S.F.P.S.Ladis.), što je očito napisano omaškom. Na toj godini slušao je hebrejski jezik s tumačenjem tekstova (lingua Hebraea et exegesi), biblijsku arheologiju (archaeologia Biblica), uvod u Stari zavjet (introductione in libros S.S.V.F.) i dogmatičku i polemičku teologiju (theologiae dogmaticae et polemicae).²⁹

U izvještaju za 1841/42. školsku godinu među studentima treće godine teologije nalazimo Verkovića, stara 21 godinu, pripadnika O.S.F.P.Bos. Te godine slušao je pastoralnu teologiju, katehetiku i pedagogiju (theologia pastoralis, catechetica et pedagogia) i drugi dio dogmatičke i polemičke teologije (theologiae dogmaticae et polemicae parte altera).³⁰

U izvještaju, pak, za 1842/43. školsku godinu Verković Elias je upisan naknadno, na samom kraju popisa od 29 studenata četvrte godine, a ne na mjestu gdje bi njegovo prezime došlo po abecednom redu. Na četvrtoj godini studija trebalo je slušati moralnu teologiju (theologia moralis) i kanonsko pravo (ius canonicum). Na kraju te godine Verković nije bio ocijenjen. U izvještaju, također, nisu bile unijete Verkovićeve godine starosti. Jedino je navedeno da pripada O.S.F.P.B., a u bilješci je napisano da je radi liječenja upućen kući (curandae valetudinis causa domum dimissus).³¹

I po uspjehu na prve tri godine studija teologije Verković je spadao među osrednje studente. Bolji je uspjeh postigao u prvoj, a slabiji u drugoj i trećoj godini studija. Na kraju prvih triju godina studija ni iz jednog predmeta nije uspio postići izvrstan uspjeh (eminens). Iz većine predmeta bio je ocijenjen prvim redom (classis primae), a iz nekih je imao i drugi red (classis secundae), tj. nedovoljnu ocjenu koju je na kraju nastave ili nakon popravnog roka uspio ispraviti u prvi red.

Iz vladanja je u prve tri godine studija teologije Verković imao prvi red, isto kao i svi ostali studenti njegove godine. U četvrtoj godini ni iz vladanja nije bio ocijenjen. U informacijama za bosanske učenike, a imamo ih samo za treću godinu Verkovićeva studija teologije, pretpostavljeni su ocijenili i njegove sklonosti i njegovo vladanje. U zimskom semestru treće godine iz nadarenosti i sklonosti (ingenium et applicatio) ocijenjen je kao osrednji i marljiv (mediocre et sedulo),³² a na kraju godine kao osrednji i dobar (mediocre

²⁸ Arhiv Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa u Zagrebu (=ANBSZ), Acta litteraria Lycei Episcopalis Zagrabienensis pro anno scholastico 1839/40, 85a, Relatio super prefectu in litteris et moribus cleri junior in Diocesis Zagrabienensis pro anno scholastico 1839/40.

²⁹ Isto, Acta litteraria ... 87a, Relatio .... pro anno scholastico 1840/41.

³⁰ Isto, Acta litteraria ... 89a, Relatio ... pro anno scholastico 1841/42; AH, Ugarsko namjesničko vijeće, Ecclesiastica-Fundationalis, Sv. VII (9), br. 683 i 696.

³¹ ANBSZ, Acta litteraria ... 91a, Relatio ... pro anno scholastico 1842/43; v. Penušliski, Prilog za biografijata ..., 35.

³² AH, Ugarsko namjesničko vijeće, Ecclesiastica-Fundationalis, Sv. VII (9), br. 683.

et bona).³³ Iz čednosti i vladanja (indoles et mores) bio je u zimskom semestru ocijenjen kao blag i dobar (mitis et boni), a na kraju godine kao dobar (bona et boni).

Kao i drugi bosanski franjevci koji su se nalazili na školovanju u Zagrebu, i Verković je stanovao u franjevačkom samostanu. Kada je 1839. fra Grga Martić došao iz Bosne na školovanje u Zagreb, u tom je samostanu bilo ukupno 14 učenika, od kojih 6 »inostranaca«, i to dva teologa (među njima i Verković i četiri filozofa (među njima i sam Martić).³⁴ Verković je primao i stipendiju. Na trećoj godini studija teologije imao je 150 forinti stipendije.³⁵

Oko 1840. devetnaestogodišnji Verković se zaljubio u mladu kćer zagrebačkog pekara Fuksa. Ona je stanovala u kući »preko ulice do zida Monastirskog verta«. S prozora svoje ćelije u samostanu Verković je gledao na prozor njezine kuće odakle ga je ta »vilenica podbočivši se na lakat« promatrala »s' takim ljubkim čeznućem, kao lisica u basni na grozjge«. Verković je tada duševno veoma patio i fizički kopnio. Ta »neodolima ubijstvena napast proizvela je u meni tako preku odvratnu metamorfozu«, sjećao se Verković pedesetak godina kasnije.³⁶

U vrijeme školskog raspusta mladi je Verković odlazio na putovanja izvan Zagreba. U ljeto 1841. nalazio se »na vakancijama« u Tolisi. Tada je posjetio svoju rodbinu, a bio je i kod sestre svog djeda po ocu u selu Bosutskom u Bosanskoj Posavini preko puta Županje.³⁷ U rujnu je bio u Slavanskom Brodu, vjerojatno na povratku u Zagreb.³⁸

Verković se u Zagrebu školovao upravo u vrijeme ilirskog pokreta. S obzirom na svoju ličnost i temperament, Verković nije mogao ostati izvan tadašnjih društvenih i političkih gibanja, kako u svojoj đlačkoj sredini tako i u gradu Zagrebu. »Za vreme moega školovanja u Zagrebu — kako je naveo u jednom svom pismu 1877 — stupim u prisno i veoma srdačno snošenje s Gajem, Babukićem i Grofom Nužanom [...]«. ³⁹ Tada je on — kako je kasnije tvrdio — uživao Gajevu »osobitu blagonaklonost«. ⁴⁰ Gaj je Verkoviću davao i neke političke zadatke. Možda je on već tada bio i veza između Gaja i Bosne. U rujnu 1841. Ambroz Matić, župnik u Tramošnjici kod Gradačca u Bosni, poslao je Gaju preko Verkovića dvije svoje školske knjižice kojih je bio autor.⁴¹

³³ Isto, Sv. VII (9), br. 696.

³⁴ Gavranović, Odlomak iz Martića Zapamćenja ..., 291, 297, 299 — Po svojoj prilici riječ je o franjevačkom samostanu na Kaptolu, gdje on i danas na br. 9 postoji.

³⁵ AH, Ugarsko namjesničko vijeće, Ecclesiastica-Fundationalis, Sv. VII (9), br. 683 i 696.

³⁶ Jelenić, Pisma Verkovića, 254.

³⁷ Isto, 254.

³⁸ NSBZ, R 4702b, Am. Matić, Tramošnjica 18. IX 1841. — pismo upućeno St. Verkoviću u Slavonski Brod.

³⁹ Arnaudov, Verković, 429.

⁴⁰ Jelenić, Pisma Verkovića, 253.

⁴¹ J. Horvat - J. Ravlić, Pisma Ljudevita Gaja. Građa za povijest književnosti Hrvatske 26, Zagreb 1956, 317.

Za zimskog raspusta u vrijeme četvrte godine studija (1842/43. školske godine) Verković je napustio Zagreb.⁴² Na put je otišao po zadatku Lj. Gaja ili Al. Nugenta. Time je prekinuo studij teologije, ali je još neko vrijeme ostao u franjevačkom redu.⁴³

Verković nije napustio studij teologije, a zatim franjevački red iz ideoloških razloga. Po svom vjerskom uvjerenju on je čitav život ostao dogmatično uvjeren katolik.⁴⁴ Njegovi pogledi na razvoj društva i na političke sisteme bili su daleko od suvremenih naprednih ideja.⁴⁵ Osnovni uzrok tom njegovom koraku svakako je bilo njegovo uvjerenje da svećenički poziv ne odgovara njegovoj prirodi i da svoj život treba posvetiti društveno-političkoj misiji.

Još u početku svog školovanja u Tolisi on je pod utjecajem pjesmarice Andrije Kačića Miošića spoznao da ga ne zanima redovnička mantija, »s kojom su me mislili nakititi oni koji su me pribrali k' sebi po katastrofi moga Doma«, i mislio je »samo o britkoj sablji i o ratovanju za 'Kerst častni i slobodu zlatnu'«. ⁴⁶ U Zagrebu je ilirski pokret nesumnjivo još više produbio tu zamisao, te Verković stoga i napušta studij teologije, a ubrzo zatim i redovništvo. »Počem nije bilo izgleda, da ću za milo Slovenstvo moći u onoliku domašaju raditi [...] ako ostanem u staležu koji su mi narinule nepovoljne okolnosti — pisao je Verković 1868. Velimiru Gaju — zato po predtečnom zreom promišljenju driešim 'ad maiorem utilitatem et gloriam carae slavicae gentis' sbaciti sa sebe neprijatnu crnu mantiju, jerbo sam predčustvovao da sam od providenja opredijeljen za nešto drugo, a ne za nju.«⁴⁷

Iz Verkovićevih navoda se vidi da je kod njega dugo sazrijevala odluka da napusti studij teologije i da ne prihvati svećenički poziv, ali on nigdje nije precizirao zašto je tu odluku realizirao tek u toku četvrte godine studija teologije, nešto prije njegova završetka. Unatoč tome, čini se da presudan moment za donošenje te odluke treba tražiti upravo u putovanju na koje je Verković otišao u ožujku 1843. po zadatku Gaja ili Nugenta. Zadatak vezan uz taj put otvarao je perspektive Verkovićevoj nemirnoj prirodi, te je stoga on bio onaj činilac koji ga je potaknuo na odlučni korak koji je njegov živo-

---

⁴² NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 15/27. VIII 1867 — pismo Em. Burnoufu.

⁴³ Tvrdnja K. Penušliskog da je Verković godinu dana prije prekida studija teologije, tj. u 1841/42. škol. godini, napustio franjevački red ne može se prihvatiti. O tome nema ni riječi u izvještaju superprefekta o polaznicima Liceja u 1841/42. škol. godini na koji se Penušliski poziva (Penušliski, Prilog za biografijata . . . , 35). Sam je Verković govoreći o jednoj epizodi doživljenoj u Karlovcu — a to je bilo za vrijeme Verkovićeveg puta iz Zagreba prema Dalmaciji, nakon kojeg više nije nastavio studij bogoslovijske — naveo da je to bilo »u Karlovcu, 1843. godine u Martu mjesecu, dokle sam još bio klerikom . . . « (Deželić, Verković i Hrvati . . . , 217).

⁴⁴ V. o tome u Verkovićevim pismima iz 1880-ih godina u Deželić, Verković i Hrvati . . . , 216—218 i Jelenić, Pisma Verkovića, 243.

⁴⁵ Verkovićev konzervativizam došao je, između ostalog, do izražaja i u njegovu stavu prema ruskoj naprednoj inteligenciji 1880-ih godina. V. o tome u J. Bada-
lić, Verković i Rusi, *Narodna starina* IV/11, Zagreb 1925, 261—264.

⁴⁶ Jelenić, Pisma Verkovića, 252—253.

⁴⁷ NSBZ, R 4702c, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868 — pismo V. Gaju; v. Penušliski, Prilog za biografijata . . . , 35.

tni put usmjerio u drugom pravcu. Verković je tada napustio studij teologije, kao što je postupio i Paja Čavlović kada mu je Verković na kraju te iste 1843. godine donio pismo Al. Nugenta da zajedno s Verkovićem ode na putovanje s političkim zadatkom.⁴⁸

Svakako da su morali postojati veoma jaki razlozi i motivi, kada se Verković pred sam završetak studija odlučio napustiti Teološki fakultet koji mu je osiguravao svećeničko mjesto i zaputiti se životnim putem svjetovnjaka koji je za to bosansko siročće bio pun neizvjesnosti i neosigurane egzistencije.

Napustivši studij, Verković je otišao iz Zagreba koji mu je prirastao k sreću. »Nikad neću zaboraviti onoga ljubkoga i plienećega obhođenja sa mnom kroz svo vrijeme svoga bavljenja u Zagrebu« kao i u Hrvatskoj »kojoj jedino imam da blagodarim za svu sreću i dobra koja su mi do sada ruku došla«, pisao je Verković s nostalgijom Velimiru Gaju dvadeset i pet godina kasnije.⁴⁹

2. U TRAZENJU ŽIVOTNOG POZIVA (1843—1850)

Na početku ožujka 1843. Verković se iz Zagreba uputio na duži put na koji ga je tajno poslao Ljudevit Gaj ili Albert Nugent,¹ koji su i financirali to putovanje. Zadatak mu je nesumnjivo bio da izvidi političko raspoloženje naroda i da uspostavi kontakt s viđenijim ljudima. I tako je taj siromašak (»un pauvre diable«) koji je bio pun dobre volje (»plein de bonne volonté«) — kako ga je 1844. opisao Zach² — započeo obavljati zadatke političke prirode za što je svakako primao dogovorenu nagradu.³

Kroz Karlovac je prošao na svoj dvadeset i drugi rođendan, znači 4. ožujka 1843. godine. Put ga je dalje vodio preko Rijeke, Zadra i Kotora, sve do Skadra.⁴ Za austrijskog konzula u Skadru — koji svakako nije bio upoznat s pravom prirodom Verkovićeve putovanja — imao je pismo s preporukom. Konzul ga je prve noći smjestio kod nekog Gašparina, jednog od trgovačkih prvaka u tom gradu. Kako se Verković i trgovac nisu mogli sporazumjeti, jer je trgovac govorio samo albanski i talijanski koje jezike Verković nije znao (talijanski je tek kasnije savladao), trgovac ga je sljedećeg dana uputio u katoličko sjemenište u Skadru u kome je bilo nekoliko klerika s Kosova koji su znali »ilirski jezik«. U tom je sjemeništu Verković bio lijepo ugošćen tjedan dana. S prefektom sjemeništa sporazumijevao se latinskim jezikom.⁵

⁴⁸ v. Lj. Durković - Jakšić, Branislav, prvi jugoslovenski list 1844—1845, Beograd 1968, 24—27.

⁴⁹ NSBZ, R 4702c, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868.

¹ v. V. Začek, Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843—1848), *Građa Akademije nauka Bosne i Hercegovine XXI*, Odjeljenje društvenih nauka 17, Sarajevo 1976, 42.

² Isto, 110, 42.

³ Isto je tako Stefan Herkalović trebao 1839. »po učinjenoj pogodbi« s Gajem putovati sve do Rumelije (Horvat-Ravlić, *Pisma ...*, 210).

⁴ Jelenić, *Pisma Verkovića*, 243.

⁵ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 15/27. VIII 1867 — pismo Em. Burnoufu.

Na tom putovanju Verković je u Kotoru bio upoznao jednog bokeljskog trgovca (vjerojatno je to bio Đorđe Bošković) koji je trgovao sa Skadrom, Prizrenom i Đakovicom. S njim je proputovao sjevernu Albaniju i Kosovo.⁶ Verković je tada bio i u Crnoj Gori. Zatim je preko Dubrovnika i Hercegovine otišao u svoju Bosnu.⁷

Na tom putovanju Verković se zadržavao u pojedinim mjestima. Stoga je imao prilike da upozna neke trgovce, svećenike i druge viđenije ljude iz Splita, Skadra, Prizrena, Janjine, Šestana blizu Bara, kao i iz Hercegovine i Bosne.⁸ Na Kosovu je tada sklopio poznanstvo s don Gašparom Krasnićijem, župnikom u selu Janjevu.⁹ Prilikom boravka u Crnoj Gori susreo se i s vladikom Petrom II Petrovićem Njegošem.¹⁰

U Bosni je Verković sigurno trebao izvršiti neke predradnje u traženju autonomije za Bosnu i Hercegovinu, što je tada bilo u programu tajne politike Gaja i Nugenta.¹¹ U Bosni je nesumnjivo boravio po franjevačkim samostanima i kod fratara župnika. Tako je u Duvnu odsjeo kod tamošnjeg župnika fra Mijata Kutliše.¹² U Bosni je bio u jesen 1843, a možda je tamo stigao i nešto ranije. Posljednjih dana rujna ili na samom početku listopada 1843. iz Bosne je uputio svom prijatelju Andriji Torkvatu Brliću dva pisma političkog sadržaja, i to preko njegova oca Ignjata Brlića u Slavonskom Brodu.¹³

Na početku studenog 1843. Verković je napustio svoju Bosnu kamo se sve do svoje smrti više nikada nije vratio. Na putu u Zagreb prošao je kroz Slavonski Brod. Tamo je posjetio Ignjata Brlića u želji da se raspita za svog prijatelja Andriju Torkvata. Ignjata Brlića su, međutim, u tolikoj mjeri bila uznemirila Verkovićeve pisma da ga umalo nije izbacio iz kuće. Prilikom tog posjeta Verković je nagovijestio da namjerava posjetiti Andriju Brlića u Beču.¹⁴ Međutim, on tada nije otišao u Beč.

Iz Slavonskog Broda Verković se uputio Albertu Nugentu u Bosiljevo koje se nalazi otprilike na pola puta između Karlovca i Delnica. U Bosiljevu mora da je podnio Nugentu izvještaj o dotadašnjem putovanju i dobio upute

⁶ U jednom pismu iz 1877. Verković je naveo da je »tri godine pre no što je buknuła mađarska revolucija«, znači 1845, za »školskih vakanaca« putovao s jednim bokeljskim trgovcem po Kosovu (Arnaudov, Verković, 429). U pismu Em. Bur-noufu 1867. Verković je, međutim, izričito naveo da je u Skadru bio za »vakancija« 1843. godine (NSBZ, R 4702 c/2). Budući da spominje da je i na Kosovu, kao i u Skadru, bio u vrijeme školskog raspusta, to je moglo biti samo 1843, tj. posljednje godine školovanja. U pismu iz 1877. namjerno je napisao da je to bilo 1845, jer je u njemu naveo i da je školovanje završio dvije godine »pred mađarskom revolucijom«, o čemu je bilo riječi u uvodnom dijelu.

⁷ Jelenić, Pisma Verkovića, 243.

⁸ Začek, Bosna . . . , 43—44.

⁹ Arnaudov, Verković, 429.

¹⁰ Začek, Bosna . . . , 65; Lj. Durković - Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja (1830—1851), Beograd 1957, 75.

¹¹ Začek, Bosna . . . , 42.

¹² Jelenić, Pisma Verkovića, 230.

¹³ I g. A. I. Brlić, Pisma sinu Andriji Torkvatu 1836—1855 I, Zagreb 1942, 64—65.

¹⁴ Isto, 67.

za dalji rad. Ubrzo zatim je po Nugentovu nalogu došao u Zagreb, gdje je 25. studenog ili nekoliko dana ranije posjetio u sjemeništu Pavu (Paju) Čavlovića. Njemu je prenio Nugentovu poruku da je potrebno da Čavlović zajedno s Verkovićem ode u Albaniju, s tim da prethodno Čavlović posjeti Nugenta u Bosiljevu.¹⁵ Čavlović je tada napustio sjemenište i prekinuo studij teologije.¹⁶ Negdje sredinom prosinca 1843. Verković i Čavlović su otputovali u Beograd.

U Beograd je Verković doputovao 22. prosinca, dva dana prije Čavlovića.¹⁷ U njemu je zatekao svog druga sa školovanja u Kraljevoj Sutjesci u Bosni Tomu (Josipa — Jozu) Kovačevića, a upoznao se i s Jankom (Janom) Šafarikom,¹⁸ koji su nešto ranije bili došli u Beograd. S njima će Verković održavati dobre odnose sve do njihove smrti.

U Beogradu se Verković, po Nugentovu zadatku, trebao upoznati s političkom situacijom.¹⁹ U Beogradu je on odmah stupio u kontakt s Franjom Zachom, predstavnikom poljske emigracije. Zach mu je dao instrukcije za rad među kršćanima pod turskom vlašću. Kod Ilije Garašanina, ministra unutrašnjih poslova, Zach je pak izradio da se Verkoviću izda pasoš na ime Petra Zopeja. Zach je žalio što mu nije mogao dati i desetak pjastera pomoći.²⁰

Nakon nekoliko dana zadržavanja u Beogradu, Verković se 28. prosinca 1843. uputio u Solun. Otputovao je sam jer je Čavlović ostao u Beogradu. U Solunu se trebao sresti s Nugentom koji je i dao Verkoviću novčana sredstva za taj put.²¹ Na tom putovanju Verković je imao i zadatak da svrati k albanskim katolicima. Zato je izabrao da putuje preko Užica, Mokre Gore (blizu Višegrada), Novog Pazara i Prizrena.²² Neizvjesno je da li je iz Prizrena namjeravao preko Skoplja i Velesa putovati u Solun ili preko Skrada do Drača kopnom a dalje brodom do Soluna.

Iz Beograda je Petar Zopej, alias Stjepan Verković, preko Kragujevca stigao na staru godinu u Užice. Iz tog se grada »1 sečnja« 1844, potpisavši se Petar, javio Tomi Kovačeviću. Obavijestio ga je da oko Prizrena vladaju nemiri i da je veoma opasno putovati tim krajevima, jer se tamo »Turci izmegju sebe tuku« te je stoga »izvadio ovde od kadie teskeru« da preko Skadra ot-

¹⁵ Horvat-Ravlić, Pisma ..., 125. — Čavlović je u svom pismu Gaju 25. XI 1843. javio da mu je poruku od Nugenta donio »Ilija«, ne navevši pritom ništa pobliže o toj osobi. To je nedvojbeno bio Ilija Verković, kako je pravilno razriješio Durković-Jakšić (Durković-Jakšić, Branislav ... 25), a ne neki harambaša Nugentovih slobodnjaka kako su pretpostavili Horvat i Ravlić (n. dj., 126 bilj. 2).

¹⁶ v. Durković-Jakšić, Branislav ..., 25—27.

¹⁷ V. Ž a č e k, Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 3, Zagreb 1973, 153; Začek, Bosna ..., 41.

¹⁸ U pismima upućenim iz Užica 1. I 1844. i iz Soluna 4. III 1844. Tomi Kovačeviću, Verković je na prvom mjestu pozdravio J. Šafarika [Narodna biblioteka u Sarajevu (=NBS), MS 1318 i 1320].

¹⁹ Začek, Bosna ..., 42.

²⁰ Začek, Bosna ..., 42—45; Začek, Suradnja ..., 153.

²¹ Začek, Suradnja ..., 142, 153; Začek, Bosna ..., 110.

²² Začek, Bosna ..., 45.

putuje u Drač da bi zatim morem produžio u Solun. Putovanje je namjeravao nastaviti sljedeći dan.²³

Ustanak Albanaca i turskih feudalaca na Kosovu i susjednim krajevima²⁴ primorao je Verkovića da promijeni rutu svog puta. Budući da se nije usudio putovati preko Prizrena, ostalo mu je jedino da preko Sandžaka i Vasojevića otputuje u Skadar. Međutim, usred zime, u siječnju mjesecu, tim je putem bilo teško putovati. Sigurno je stoga, nakon što je dobio bolje informacije o tom putu, Verković odustao i od njega i čekao poboljšanje vremena ili prilika na Kosovu. Čekao je u Užicu ili u nekom drugom gradu u Srbiji. Negdje krajem siječnja javio se »sa srpske granice« pismom Zachu koji je to pismo primio u Beogradu »tek« 3. veljače 1844. godine.²⁵

Budući da je Al. Nugent namjeravao na samom početku 1844. otputovati u Carigrad, a otuda u Solun, gdje su se on i Verković trebali sastati, da bi zatim možda zajedno preko Makedonije došli u Beograd,²⁶ Verković je nesumnjivo ocijenio da više ne može čekati. Zato on mijenja rutu putovanja i odlazi u Aleksinac.²⁷ Preko tog jugoistočnog pograničnog mjesta Srbije prema Turskoj održavao se u to vrijeme gotovo sav trgovački i putnički promet između jugoistočnog dijela Balkanskog poluotoka, Srbije i Podunavlja. Iz Aleksinca Verković je produžio u Solun.

Na tom putu Verković je 25. veljače bio dospio u Radoviš u Makedoniji. Sljedećeg dana, neposredno nakon što je napustio taj gradić, umalo nije postao žrtvom pobunjenih Albanaca koji su upravo bili porobili sela oko Radoviša. Oni su i Verkoviću i njegovom kiridžiji oduzeli sve stvari. U Solun je Verković stigao 29. veljače, a 4. ožujka je javio Tomi Kovačeviću, potpisavši

²³ NBS, MS 1318, Petar, Užice 1. I 1844. — pismo T. Kovačeviću.

²⁴ v. Dr. Stranjaković, Arbanija i Srbija u XIX veku, *Srpski književni glasnik* NS LII/8, Beograd 1937, 628—629; Vl. Stojanović, Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine, Beograd 1971, 230; Istorija na makedonskiot narod II, Skopje 1969, 31.

²⁵ Začek, Bosna . . ., 63.

²⁶ Isto, 42—43; Začek, Suradnja . . ., 153.

²⁷ Imotski pretor Romagnolo obavijestio je 8. V 1844. zadarskog kapetana da su se u Aleksincu nalazila tri mlada bosanska svećenika: Agostino Kovačević, Elio Verko iz Gradačca i neki padre Stipan čije mu prezime nije bilo poznato. Također ga je obavijestio da oni neprestano putuju, te se Kovačević »sada« nalazi u Beogradu, Verko u Albaniji, a fra Stipan u Bugarskoj (Il. Kecmanović, Barišićeva afera, Sarajevo 1954, 112, 37). Do tih podataka imotski je pretor morao doći na ovaj način: fra Blaž Josić, školski drug i prijatelj Verkovića i Tome Kovačevića upitao je u jednom pismu upućenom iz Sutjeske u Bosni 9. III 1844. T. Kovačeviću u Srbiju: »Javi nam štogod i od Verka, kud je otišo i gdi se nalazi?« (Kecmanović, n. dj., 155). Mora da je Kovačević u odgovoru dao neke podatke o Elii-Iliji »Verku«, kao i o »Stipanu«, kako su Stjepana Iliju Verkovića zvali njegovi prijatelji. To je na neki način saznao Romagnolo koji je, pak, zaključio da su to dvije osobe. Informacija da je »Verko u Albaniji« odnosi se na Verkovićeve tadašnji namjeravani posjet albanskim katolicima. Što se tiče informacije da je »fra Stipan u Bugarskoj« ona se odnosi na tadašnji Verkovićeve put u Makedoniju. Verković je u svom pismu iz Soluna 4. III 1844. zbog nepoznavanja stvari u tom trenutku, nazvao Makedonijom tek teritorij južnije od Dojrana (»8 sati Radovište je daleko od granice Macedonske«), a za sam Radoviš je rekao da se nalazi »u Bugarskoj« (NBS, MS 1320).

se ovog puta »Stipan de Ugljara«, po svom rodnom selu Ugljari. U pismu mu je ukratko opisao događaj kod Radoviša.²⁸

Umjesto da se sastane s Al. Nugentom u Solunu, on je u tom gradu dobio vijest da je Nugent iz Carigrada otplovio direktno u Hrvatsku. Prema tome, Verković je, kako se požalio T. Kovačeviću u pismu iz Soluna, »uzalud ovamo udario i napatio se toliko koliko se nebi napatio da sam u Aherontu bio«. Ne našavši Nugenta, Verković se odmah spremao za povratak. Namjeravao se vratiti »po suvu«.²⁹

Iz bojazni od pobunjenih Albanaca Verković se nije vratio iz Soluna najkraćim putem preko Radoviša, Skoplja, Niša i Aleksinca, već je otputovao u Serez. Svakako je Verković već tada bio vrlo impresioniran tim velikim trgovačkim gradom u jugoistočnoj Makedoniji, jer se nekoliko godina kasnije (1851) ponovo uputio u Serez da bi se u njemu zadržao više od dva desetljeća. Iz Sereza je u Beograd Verković mogao putovati kraćim putem preko brdovite Pirinske Makedonije, Pirota i Niša do Aleksinca (kojim je putem u prosincu 1850. i siječnju 1851. došao iz Beograda u Serez) ili zaobilaznim ali boljim putem preko Trakije, istočne Bugarske, Sofije i Niša do Aleksinca. Na početku ožujka 1844. čete pobunjenih Albanaca ugrozile su, međutim, i okolicu Sereza.^{29a} U toj situaciji Verković je počeo razmišljati da se vrati u Solun i otuda otputuje brodom do Trsta ili Rijeke. Izgleda da je očekivao da će mu Antun Mihanović, koji je tada bio austrijski konzul u Solunu, posuditi novac za putnu kartu. U tom je smislu iz Sereza i pisao u Beograd.³⁰ Na kraju je tako i postupio. »Austrijski vapor dva puta na mjesec dolazi«, utvrdio je Verković već prilikom prvog dolaska u Solun.³¹

Po odlasku brodom iz Soluna u proljeće 1844. Verkoviću se za neko vrijeme gubi trag. Čavlović se iz Beograda u lipnju 1844. raspitivao kod Stjepana Marjanovića u Zemunu da li je Vuičić (?) iz Zagreba javio nešto o svom »komšiji Verkoviću«.³² Je li Čavlović pod »susjedstvom« Zagreba razumijevao Bosiljevo ili neko drugo mjesto u Hrvatskoj, za sada nema odgovora.

Možda je u ljeto ili u jesen 1844. Verković otišao u Albaniju i na Kosovo. Zach je još u proljeće te godine odlučio da Verkovića po povratku iz

²⁸ NBS, MS 1320, Verković, Solun 4. III 1844 — pismo T. Kovačeviću.

Paja Čavlović je 17. III 1844. iz Beograda obavijestio Gaja o pobuni Albanaca. Spomenuo je i njihov napad na sela oko Radoviša na osnovi pisma koje mu je poslao »poznati trgovac iz Salonika« (NSKZ, R 3989 b, P. Čavlović, Beograd 17/5. III 1844). Zapravo, Čavlović je prenio vijesti iz Verkovićeva pisma iz Soluna od 4. III, a koje je T. Kovačević primio u Beogradu 15. III 1844. godine. Čavlovićevo je pismo poslužilo za članak objavljen u *Narodnim novinama* u Zagrebu 23. III 1844. (v. Horvat-Ravlić, Pisma . . ., 126).

²⁹ NBS, MS 1320.

^{29a} A. Matkovski, Dokumenti od vienskata i zadarskata arhiva za vostonieto na Derviš care, *Glasnik na Institut za nacionalna istorija XXI/2—3*, Skopje 1977, 174.

³⁰ »Je présume qu'il [Verković] est revenu de Seres à Saloniki, car le passage par terre était vraiment très dangereux alors, il se sera donc embarqué à Saloniki pour Triest[e] ou Fiume et Mr Mihanović l'aura secouru«, referirao je Zach 25. V 1844. iz Beograda Czaykowskom (Začek, Bosna . . ., 109).

³¹ NBS, MS 1320.

³² Durković-Jakšić, Branislav . . ., 31.

Soluna pošalje albanskim katolicima. Za pokriće njegovih putnih troškova Zach je namjeravao zatražiti novac od Ilije Garašanina.³³ Izgleda da se Garašanin suglasio s tim Zachovim prijedlogom i da je Verković bio poslan albanskim katolicima.³⁴ Čini se da je to bio i posljednji Verkovićev politički zadatak u 1843—1844. godini, ukoliko je Verković tada uopće i bio otišao u Albaniju i na Kosovo.

Verković se vjerojatno već na kraju 1844. ili u prvim mjesecima 1845. nalazio u službi kod grofa Alberta Nugenta na nekom njegovom imanju u Gorskom kotaru. U toj se službi bio zamjerio Nugentu, koji je bio prijeke naravi, te ga je u ljetu 1845. otpustio. Verković se tada sklonio kod svog zemljaka Ivana Miletića koji se, također, nalazio u službi kod Nugenta, i to u Ponte Sušici u delničkom kraju Gorskog kotara. Miletić je bio stari Verkovićev znanac iz samostana Sutjeske u Bosni i iz franjevačkog samostana u Zagrebu.³⁵ Miletić je 8. srpnja 1845. zamolio pismom Ljudevita Gaja da Stjepana Verkovića preporuči čabarskom vlastelinu Ladomiru Paraviću budući »da ste mu [Verkoviću] vi obećali vašu miloserdnu i otčinsku skerb«. Za Verkovića je Miletić napisao: »mladić je dobar, viran i pošten, ako je gdigod u svojoj mladosti i zabasao, to su za mladog čovika škole, serce je ostalo opet istinito i iskreno [...] a virujtemi da na njemu nikakve prigriške nejma, kano niti na jednoj tičici [...]«. ³⁶

Vjerojatno je Gaj preporučio Verkovića vlastelinu Paraviću ili nekom drugom, jer se Verković mnogo godina kasnije (1868) zahvaljivao Ljudevitu Gaju za »Vaši veliki dobročinstvi s koima me je Vaša dobrodetelna i darežljiva desnica obasipala počnavši od godine 1837 [...], sve do ovog časa«. ³⁷ Negdje u toku 1845. Verković je preko Karlovca otputovao u Zagreb.³⁸ Vjerojatno je zatim produžio u Hrvatsko zagorje, jer je 1846. boravio na posjedu vlastelina Antuna Rubide Zagorskog, u domu njegova ekonomu (kastnera) Mate Boškovića, u očekivanju da dobije posao kod njega.³⁹ U službu je bio primljen i čini se da je ostao do ljeta 1848. godine. Verković je o svom životu od 1844. ili od 1845. do 1848., u jednom pismu Velimiru Gaju, sažeto rekao: »Vrativši se nanovo mirskomu staležu, nekoliko godina provedem po gospoštinama hrvatski velikaša — najviše bavio sam se kod rodoljubivoga g. grofa Nužana

³³ Začek, Suradnja ..., 153.

³⁴ Garašanin je u jednom pismu 1848. naveo da je Verković već ranije »bio upotrebljavan u delu davanja izvestija od strane turske Albanije« (G r. J a k š i ć, Prepiska Ilije Garašanina /1839—1849/ I, Beograd 1950, 257), a to je moglo biti jedino u ljetu ili u jesen 1844, ukoliko se to ne odnosi na Verkovićevu namjeru da svrati k albanskim katolicima na putu iz Beograda u Solun na početku 1844. godine.

³⁵ Verković je za svog školovanja u Sutjesci upoznao Ivana Miletića koji se u taj samostan bio sklonio nakon ubojstva nekog muslimana Bajrama. Miletića su 1839. prebacili u Hrvatsku. U Zagrebu je bio smješten u franjevački samostan u kome se i Verković tada već nalazio. Gaj je plaćao za njegovo uzdržavanje, da bi ga 1840. preuzeo kao tjelohranitelja, a zatim ga je pustio Albertu Nugentu (Gavranović, Odlomak iz Martića Zapamćenja ..., 299—301; Jelenić, Pisma Verkovića, 253 bilj. 69).

³⁶ Horvat-Ravlić, Pisma ..., 322—323.

³⁷ NSBZ, R 4702 b, St. Verković, Serez 6/18. I 1868 — pismo Ljudevitu Gaju.

³⁸ Jelenić, Pisma Verkovića, 234.

³⁹ Deželić, Verković i Hrvati ..., 216.

i kod preplemenitog i u krajnjoj mjeri čovjekoljubiva g. A. Rubide — primajući se razni gazdinski zvanja; no ni kod jednoga ne mogem ni zgrijati stolice — tj. zvanje.«⁴⁰

Verković se nije vratio »mirskom staležu« odmah nakon napuštanja studija teologije u Zagrebu. Za jedno vrijeme on je ostao i dalje u franjevačkom redu. Sam Verković kaže da je bio klerik kada je na početku 1843. prolazio kroz Karlovac na putu u Dalmaciju.⁴¹ Ignjat Brlić je u listopadu 1843. javio sinu Andriji Torkvatu da su za njega došla dva pisma od fra Ilije Verkovića.⁴² Isto tako i Paja Čavlović, Verkovićev mlađi kolega s teologije u Zagrebu, u pismu Gaju u studenom 1843,⁴³ kao i u pismu Stjepanu Marjanoviću u lipnju 1844,⁴⁴ naziva ga Ilijom, što je bilo redovničko ime Stjepana Verkovića. Međutim, u srpnju 1845. Ivan Miletić, u pismu Gaju, naziva svog gosta i prijatelja Verkovića — Stjepanom.⁴⁵ Po svemu sudeći, Verković je konačno napustio franjevački red tek nakon što je završio putovanja po Nugentovu i Zachovu zadatku, a prije nego što se prihvatio »gazdinskog zvanja« kod Nugenta. To je moglo biti na kraju 1844. ili na početku 1845. godine.

Dolazak bivšeg srpskog kneza Mihaila Obrenovića na početku lipnja 1848. u Zagreb bio je u Srbiji izazvao posebnu pažnju ustavobranitelja i kneza Aleksandra Karađorđevića. Vjerojatno su se Ilija Garašanin ili netko od Verkovićevih znanaca u Beogradu sjetili u tom trenutku Verkovića i zatražili njegovu uslugu u praćenju djelovanja Mihaila Obrenovića u Zagrebu. Verković je tada sigurno napustio posao na vlastelinstvu Rubide u Hrvatskom zagorju i došao u Zagreb da bi mogao izvršiti povjereni mu zadatak. Time se Verković ponovo počeo baviti tajnim političkim poslovima. Po završetku tog zadatka Verković je otputovao u Beograd. To je bio njegov posljednji duži boravak u Hrvatskoj. Taj svoj odlazak iz Zagreba Verković je kasnije popratio riječima: »S tužnim srcem rekнем miloj Hrvatskoj: s Bogom! gdje sam najsretnije i najvedrije dane mladosti moje proveo. I uputim se k slavnom Beogradu.«⁴⁶

Prvog kolovoza (20. VII)⁴⁷ 1848. Verković je već u Kragujevcu. Tog dana, ili nekoliko dana ranije, predao je Il. Garašaninu »memorandum« o odnosima Gaja i Mihaila Obrenovića.⁴⁸ Verkoviću je tada isplaćeno 200 dukata.⁴⁹ Tom velikom svotom novca Garašanin je ne samo pokrio Verkovićeve putne tro-

⁴⁰ NSBZ, R 4702 c/2, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868 — pismo Velimiru Gaju. Taj dio pisma objavljen je s manjim preinakama u *Narodnim novinama* XXXIV/205, Zagreb 7. IX 1868, 1.

⁴¹ Deželić, Verković i Hrvati . . ., 217.

⁴² Brlić, n. dj., 64, 65.

⁴³ Horvat-Ravlić, Pisma . . ., 125.

⁴⁴ Durković-Jakšić, Branislav . . ., 31.

⁴⁵ Horvat-Ravlić, Pisma . . ., 322—323.

⁴⁶ v. bilj. 40.

⁴⁷ U svim slučajevima kada je u izvoru bio upotrijebljen stari julijanski kalendar, ta je datacija u ovom poglavlju data u zagradi.

⁴⁸ Jakšić, Prepiska Ilije Garašanina . . ., 238. — Garašaninovo pismo od 20. VII 1848. po starom kalendaru Stranjaković je pročitao kao pismo od 20. VI 1848, te je stoga i pogrešno zaključio da je Verković u lipnju mjesecu bio došao u Kragujevac (Dr. Stranjaković, Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim po-

škove iz Zagreba do Kragujevca i troškove boravka u Zagrebu, već je i bogato nagradio njegov trud. Ubrzo zatim je Garašanin dao Verkoviću novi zadatak. Verković je bio upućen da u nekim mjestima pod turskom vlašću izvidi što obrenovićevci tamo namjeravaju raditi i da još neke druge zadatke tamo izvrši. Za putne troškove Garašanin je 20. (8) kolovoza naložio Timotiju Kneževiću, sekretaru kneževe kancelarije u Beogradu da Verkoviću dá 50 dukata.⁵⁰ Osim uhođenja obrenovićevaca, Verković je trebao uspostaviti i kontakt s albanskim katolicima.⁵¹

Prije odlaska na put Verković je u Beogradu uspio od sekretara Kneževića dobiti 60 dukata na ime putnih troškova. Negdje potkraj kolovoza Verković je krenuo na put. Putovao je preko Zagreba, Trsta, Kotora, Skadra i Prizrena, koje je krajeve već bio proputovao nekoliko godina ranije. U Janjevu na Kosovu stupio je u kontakt s don Gasparom Krasnićijem.⁵² Njega je, kao što znamo, bio upoznao nekoliko godina ranije.

U prosincu 1848. Verković je ponovo u Beogradu, gdje je 13. (1) prosinca primio 40 forinti (oko 9 dukata) na ime plaće za studeni i prosinac.⁵³ Garašanin je u dopisu knezu Aleksandru od 29. (17) prosinca naveo da je Verković »izvršio svoju zadaću kako treba« i predložio da mu se ubuduće isplaćuje mjesečno 20 forinti u srebru (oko 4,5 dukata) dok se bude nalazio u Srbiji, a kada bude poslan po nekom zadatku na put, da mu se troškovi pokriju prema izdacima koje bude imao.⁵⁴ Garašanin je 5. veljače (24. I) 1849. dao nalog da se Verkoviću »iz policajnih troškova« izda plaća za siječanj te godine, kao i 50 forinti u srebru (oko 11 dukata) za pokriće troškova obavljenog putovanja.⁵⁵ Time je u stvari Verkoviću bila nadoknađena razlika u troškovima njegova putovanja u jesen 1848, koju je on vjerojatno bio zatražio po svom povratku s puta. Verković je u Beogradu svakako primio plaću i u veljači i u ožujku 1849, iako priznanice nisu sačuvane. Plaću za travanj primio je 2. V (20. IV), a za svibanj 6. VI (25. V) 1849. godine.⁵⁶

Za vrijeme tog boravka u Beogradu Verković nije imao posebno zaduženje. Dok je čekao na novi zadatak, možda je uz pomoć Matije Bana učio talijanski jezik.⁵⁷ Svakako da je Verković i kasnije, kada je bio zadužen da

krajinama 1844—1858, Beograd 1936, 7 — posebni otisak iz *Glasnika istoriskog društva u Novom Sadu* IX).

⁴⁹ »Prema jednom računu, koji je iz sredine 1848, Garašanin je dao iz dispozicionog fonda Verkoviću 200 dukata« (Durković-Jakšić, *Srbijansko-crnogorska saradnja . . .*, 97).

⁵⁰ Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina . . .*, 257—258.

⁵¹ Arnaudov, *Verković*, 429.

⁵² Isto, 429—430.

⁵³ Arhiv SR Srbije (= AS), Varia V, List 20, St. Verković, Beograd 1. XII 1848. — O odnosu forinte i talira prema dukatu v. bilj. 6 na str. 250—251.

⁵⁴ Isto, List 6, II. Garašanin, Beograd 17. XII 1848.

⁵⁵ Isto, List 9, II. Garašanin, Beograd 24. I 1849.

⁵⁶ Isto, List 23, St. Verković, Beograd 20. IV 1849; Isto, List 45, St. Verković, Beograd 25. V 1849.

⁵⁷ Matija Ban je u to vrijeme odgajao djecu kneza Aleksandra Karađorđevića (Arnaudov, *Verković*, 430). Po kazivanju samog Verkovića, Ban je nešto kasnije, 1849. u Dubrovniku podučavao talijanskom jeziku Njegoševa sestrića Stevana Petrovića-Cucu (Deželić, *Verković i Hrvati . . .*, 217).

iz Kotora održava vezu s Krasnićijem, intenzivno učio taj jezik i uspio ga veoma dobro savladati. Kada je u sljedećim desetljećima XIX st. boravio u Makedoniji, on je na talijanskom jeziku komunicirao s ljudima iz zapadne Evrope.

U ljeto 1849. Verković je zajedno s Matijom Banom bio uključen u rad tajne organizacije koju je upravo bila osnovala srpska vlada, tj. njezin ministar Ilija Garašanin. Cilj je te organizacije bio da pripremi ustanak u većem dijelu južnoslavenskih zemalja pod turskom vlašću, kao i u sjevernom dijelu Albanije. Za »kolovođu južnog predela« organizacije, sa sjedištem u Dubrovniku, bio je postavljen Matija Ban. On je trebao rukovoditi njezinim radom na teritoriju Hercegovine, Crne Gore i »Gornje Albanije«. ⁵⁸ Verkoviću je bila namijenjena dužnost kurira sa sjedištem u Kotoru.

U prvoj polovini lipnja Matija Ban i Verković su bili poslani na novi zadatak. ⁵⁹ Zajedno su otputovali u Dubrovnik, odakle je Verković produžio u Kotor. Iz Kotora je održavao vezu, tj. prenosio usmene poruke i pisma između Bana u Dubrovniku i albanskog suradnika don Gaspara Krasnićija u Skadru. ⁶⁰ Također je nosio poštu između Bana u Dubrovniku i crnogorskog vladike Petra II Petrovića Njegoša na Cetinju. ⁶¹ Svakako da sva pisma nije morao nositi na Cetinje, odnosno po pisma odlaziti tamo, već ih je iz Kotora slao ili u Kotor dobivao preko Njegoševih ljudi koji su dolazili na pazar u Kotor.

Za kurirske poslove, a te je poslove obavljao Verković, bila je u »Ustavu«, tj. u statutu organizacije predviđena godišnja nagrada od 120 talira (oko 50 dukata), a za troškove putovanja svota od 150 talira (oko 62 dukata) godišnje. ⁶²

Za svog devetomjesečnog boravka u Kotoru, od lipnja 1849. do veljače 1850, Verković je dosta putovao na relaciji Dubrovnik, Kotor, Skadar i Cetinje. Osim svog osnovnog posla, on je ta putovanja iskorištavao i za sakupljanje starog novca čime se u to vrijeme počeo baviti. Možda je time nastojao od austrijskih vlasti prikriti svoje tajne poslove. Kako za kupovinu starog novca nije imao dovoljno novčanih sredstava, on se morao i zaduživati. Zato ga je dubrovački prota Đorđe Nikolajević, koji je također radio za tajnu organizaciju, okarakterizirao poglavarima organizacije kao rasipnika i čovjeka koji se ne može skrasiti na jednom mjestu. »Verković je čovek koi nije da na jednom mjestu zadugo stoi, jer je prolivoda, i ne umije štediti; on je dobar za kurira; učinio je duga u Kotoru kod jednog 50 for. kod drugoga 15 for. a ovdje u Dubrovniku 40 f. a gdje mu je plata?« ⁶³

⁵⁸ Stranjaković, *Politička propaganda* . . . , 13, 19, 21, 23.

⁵⁹ Verković je u nekim kasnijim pismima bio naveo da su on i Ban iz Beograda krenuli na put u svibnju po starom kalendaru (Arnaudov, Verković, 67, bilj. 19, 430). Kako je Ban nosio Njegošu pismo srpskog kneza Aleksandra datirano 29. svibnja 1849. po starom kalendaru (Durković-Jakšić, *Srbijansko-crnogorska saradnja* . . . , 101—103), oni su mogli najranije otputovati iz Beograda posljednjih dana svibnja po starom kalendaru, odnosno u prvoj polovini lipnja po novom kalendaru.

⁶⁰ Arnaudov, Verković, 67, bilj. 19, 430, 452.

⁶¹ Durković-Jakšić, *Srbijansko-crnogorska saradnja* . . . , 104.

⁶² Stranjaković, *Politička propaganda* . . . , 19.

⁶³ AS, Fond Ilije Garašanina (= IG), 645, Đ. Nikolajević, Dubrovnik 15. III 1850.

Na kraju 1849. došlo je do sukoba i međusobnog optuživanja između Bana i Verkovića. Verković se žalio na njegove postupke. Kod njega se čak rodila i bojazan da mu Ban »o glavi radi«. ⁶⁴ Kako je njihov sukob štetio radu organizacije, obojica su bila pozvana u Srbiju.

Da mora otići u Beograd, Verković je saznao od Bana u Dubrovniku u veljači 1850. kada ga je Ban poslao s pismom Njegošu. ⁶⁵ Zbog sukoba s Banom, Verković je bio uvjeren da je u Beograd pozvan na odgovornost i da će biti kažnjen. ⁶⁶ Zato je on, nakon što je brodom doplovio iz Dubrovnika u Kotor, istim brodom kriomice otplovao iz Boke Kotorske u Dalmaciju. ⁶⁷ Brodom je otplovio do Trsta, gdje se nalazio već 9. ožujka 1850. godine. ⁶⁸ Zatim se uputio u Gorski kotar svom starom prijatelju Ivanu Miletiću. Iz Ravne Gore, sela petnaestak kilometara jugoistočno od Delnica i Skrada, javio se 23. (11) ožujka Đorđu Nikolajeviću u Dubrovnik i zamolio za njegovo posredovanje kod poglavara organizacije. Nikolajević je to i učinio u pismu od 7. travnja (26. III) u kome je još dodao: »Pošaljite mu što za putni trošak, jer je siromah bez krajcara.« ⁶⁹

Iz Ravne Gore Verković je ubrzo prosljedio u Zagreb, gdje je bio na početku travnja 1850. godine. Banskom namjesništvu u Zagrebu je 4. travnja ponudio na otkup »više dragocjenih domaćih starinah« koje bi zagrebačkom Narodnom muzeju i poklonio »da nije sav svoj kukavni imetak u one starine uložio«. Od Verkovića je isti dan otkupljen »znatni broj starinskih serbskih, bosanskih i td. novacah i kao i svakojakih dragocjenih kamenah sa urezanim sl.kama«, koje je Verković bio sakupio »na putovanju svome po Dalmaciji i Arbaniji«. Za sve te starine Verković je bio dobio 400 forinti u srebru (oko 90 dukata) pod uvjetom da i ubuduće predaje starine na otkup Narodnom muzeju, na što se bio i obavezao u svojoj ponudi. ⁷⁰ Dva dana kasnije, tj. 6. travnja Verković je Narodnom muzeju poklonio jedan numizmatički katalog koji je mjesec dana ranije bio kupio u Trstu. ⁷¹

Nakon što ga je Đorđe Nikolajević ili Toma Kovačević uvjerio da je njegov strah bez osnove, Verković se uputio u Srbiju. Po povratku u Beograd nekoliko je mjeseci stajao na raspolaganju srpskoj vladi, a da mu nije bio povjeren nikakav zadatak. ⁷² Za to je vrijeme sigurno dobivao plaću od 20 forinti (oko 4,5 dukata) mjesečno. »Da ne bi Verković i dalje ovde uzalud tro-

⁶⁴ Arnaudov, Verković, 67 bilj. 20, 430.

⁶⁵ AS, IG, 715, Đ. Jovanović (M. Ban), Dubrovnik 24. II 1850; v. Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja . . ., 109—110.

⁶⁶ AS, IG, 739, T. Kovačević, Ivanjica 10/11. III 1850.

⁶⁷ Isto, 715, Đ. Jovanović [M. Ban], Dubrovnik 24. II 1850.

⁶⁸ U knjizi D. Festini, *Descrizione d'alcune medaglie greche del Museo del signore Carlo d'Ottavio Fontana di Trieste, Firenze 1837*. Verković je zapisao da ju je kupio u Trstu 9. ožujka 1850. (Arheološki muzej u Zagrebu, Numizmatička biblioteka, G.S. 74).

⁶⁹ AS, IG, 645, [Đ. Nikolajević, Dubrovnik] 26. III 1850.

⁷⁰ Deželić, Verković i Hrvati . . ., 210—212.

⁷¹ v. Verkovićev zapis u knjizi navedenoj u bilj. 68; v. Iv. Mirnik, *Tradicija numizmatičkog istraživanja u Hrvatskoj, Zagreb 1974* — magistarski rad u rukopisu.

⁷² Arnaudov, Verković, 67, 430.

šio«, T. Kovačević je 8. prosinca (26. XI) 1850. predložio Garašaninu da ga pošalje u Mirdite.⁷³ Garašanin nije prihvatio tu sugestiju, već je preko sekretara Ministarstva inostranih poslova Jovana Marinovića predložio Verkoviću da stupi u srpsku državnu službu ili da se zadovolji otpremninom i sam potraži sebi posao. Verkovićeve nemirni duh tada prevagnuo i on odlučio da se potpuno posveti »starinarskom istraživanju po Balkanskom poluostrovu«, jer je, kako je sam rekao, za tu »znanstvenu struku osjećao više naklonosti nego ma za kakvo drugo zanimanje«. Na ime otpremnine primio je svotu od 50 dukata. Time je završio njegov dvoipogodišnji tajni politički rad za Garašanina, odnosno za srpsku vladu. Ubrzo zatim, 18. (6) prosinca Verković je nakon nekoliko mjeseci boravka u Beogradu napustio taj grad i uputio se u Makedoniju.⁷⁴

Ideja da se počne sistematično baviti sakupljanjem starina postojala je zapravo kod Verkovića već i ranije. Još u ponudi starog novca Narodnom muzeju u Zagrebu u travnju 1850. Verković je naveo da je spreman »prvom prigodom u svetu goru Atos otići i tamo potražiti stare slavjanske rukopise [...]«. ⁷⁵ U vrijeme boravka u Beogradu 1850, Verković je pak Ministarstvu prosvjete Srbije bio prodao neki stari novac. Ono je tada od Verkovića za beogradski Narodni muzej otkupilo 80 komada različitog starog novca.⁷⁶ Svakako da su te dvije uspješne prodaje starog novca, Narodnom muzeju u Zagrebu i Narodnom muzeju u Beogradu, bile odlučne da je dvadeset devetogodišnji Verković započeo novu karijeru i uputio se u Makedoniju i druge krajeve pod turskom vlašću. Obrazovanje koje je bio dobio za svog školovanja, u prvom redu znanje latinskog a donekle i starogrčkog jezika, kao i umijeće služenja literaturom, bilo je solidna podloga za njegov starinarski posao.

3. KULTURNA I POLITIČKA DJELATNOST ZA DUGOGODIŠNJEG BORAVKA U MAKEDONIJI (1851—1877)

I (1851—1855)

Nakon što je u Beogradu odlučio da ne prihvati državnu službu, već da se posveti sakupljanju starina, Verković se odmah uputio prema jugoistočnom dijelu Balkanskog poluotoka koji se još nalazio pod turskom vlašću. Beograd je napustio 6. prosinca 1850. godine.¹ Tursku je granicu prešao kod Aleksinca.

⁷³ AS, IG, 654, T. Kovačević, Predloženije, Beograd 26. XI 1850; Stranjaković, Politička propaganda . . . , 31.

⁷⁴ Arnaudov, Verković, 63, 430, 466.

⁷⁵ Deželić, Verković i Hrvati . . . , 211.

⁷⁶ AS, Ministarstvo prosvete — Prosvetno odelenje (= MPs-P), F III, R 502, 1465. St. Verković, Beograd 28. XI 1851.

¹ Svi datumi u ovom i u sljedećem poglavlju su po starom julijanskom kalendaru. On je u XIX st. bio u upotrebi na čitavom jugoistočnom prostoru Balkanskog poluotoka kojim se Verković kretao, kao i u Rusiji i Bugarskoj gdje je kasnije živio. Po tom su kalendaru datirani gotovo svi suvremeni spisi i dokumenti koji se odnose na Verkovića, kao i većina pisama koja je Verković primao ili slao. Stari,

Zatim je preko Niša, Pirota, Dupnice (Stanke Dimitrov) i Melnika 27. prosinca stigao u Serez. Putovao je po vrlo lošem vremenu »po najgoroj poledici i po blatu na putovima do kolena«.²

Verkoviću se očito žurilo da što prije stigne u Serez, najveći grad i najjači trgovački centar istočne Makedonije u to vrijeme. Zato je bio i odabrao najkraći, ali i najteži put za Serez, koji je vodio preko gorovite Pirinske Makedonije. Njega je posebno privlačila Makedonija. Ona je u to vrijeme za Evropu, kako kaže sam Verković, bila »terra incognita«,³ kao i njoj susjedne zemlje pod turskom vlašću. Stoga je želio da se što prije nađe u blizini ostataka antičkih gradova u istočnoj Makedoniji i zapadnoj Trakiji, kao i manastira u Makedoniji, gdje je očekivao da će naići na mnoštvo povijesnih spomenika koji još ni stručnjacima nisu bili poznati. Serez mu je trebao poslužiti kao polazna točka u njegovim putovanjima. U sljedeće tri godine bit će u stalnom pokretu, putovat će po Makedoniji i njoj susjednim zemljama. Od starina je Verković u početku najviše bio zainteresiran za sakupljanje antičkog i srednjovjekovnog novca, kao i za prepisivanje natpisa s nadgrobnih ploča i drugih antičkih i srednjovjekovnih spomenika.

Iz Sereza je Verković najprije obišao istočnu Makedoniju i zapadnu Trakiju. Prije toga je u samom Serezu potražio stare natpise i u ožujku 1851. prepisao jedan. U travnju 1851. bio je u Kavali i Maroniji, kao i na razvalinama antičkog grada Maroneje. U svibnju je obišao ostatke antičkog grada Tasosa na otoku Tasosu, kao i manastire Hilendar i Vatoped na Athosu. U svim tim mjestima prepisao je nekoliko starogrčkih, rimskih i slavenskih natpisa.⁴ Prilikom tog putovanja bio je još i u Drami, Alistratigu, Zeljahovu i Pravištu u Makedoniji, kao i u Enidži, Ksantiju i Đumurdžini (Komotini) u Trakiji. Zatim je, izgleda na putu iz Sereza u Srbiju u jesen 1851, bio u Štipu, Skoplju, Pzrenu i Prištini. U svim tim mjestima našao je ponešto starog novca.⁵

U jesen 1851. Verkovića ponovo nalazimo u Beogradu. Tu je od starog novca koji je do tada već bio sakupio ponudio 28. studenog Ministarstvu prosvjete na otkup 85 komada za Muzej u Beogradu, što je Ministarstvo prihvatilo. Za taj stari novac Verković je tražio 180 talira (oko 75 dukata), jer su »vrlo redki i znameniti« te ih numizmatičari plaćaju »i po 10, pa i po 20 talira jedan komad«.⁶ Ostali stari novac ostavio je na čuvanje kod Šafarika u Beogradu.⁷

julijanski kalendar je u XIX st. zaostajao 12 dana za novim, gregorijanskim kalendarom. U bilješkama su navedeni izvorni datumi.

² Arnaudov, Verkovič, 70, 430, 455, 466.

³ St. Verkovič, Topografičko-etnografičeskij očerk' Makedonii, S. Peterburg' 1889, 1.

⁴ St. Verkovič, Starine macedonske, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* IV, Zagreb 1857, 171—175.

⁵ AS, MPs-P 1851, F III, R 502, 1465, v. Spisak stari novca; Građa za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije I/2 (= Građa I/2), Beograd 1979, 125—128 (140).

⁶ Isto, St. Verkovič, Beograd 28. XI 1851; Građa I/2, 124—125 (139).

Verković je od 1850-ih do kraja 1870-ih primao plaću, prodavao starine i dobivao zajmove u raznim monetama koje su tada bile u optjecaju, ali razmjerno najviše u »cesarskim« dukatima. Radi lakšeg snalaženja i boljeg uvida u njegove fi-

Budući da je želio odmah nastaviti sakupljanjem starina,⁸ Verković je vjerojatno već na samom početku 1852. ponovo bio u Serezu. Tu je ubrzo, po svojoj prilici na velikom sajmu (»karavan-panadžur« u Serezu održavao se, u trajanju od tri tjedna, svake godine obično u veljači⁹), nabavio veću količinu starog novca. Za njegovu kupovinu, a vjerojatno da ne bi trošio od gotovine koju je čuvao za put, Verković je u Serezu posudio 2 000 groša (oko 33 dukata) od pisara trgovca D. Mladenovića iz Kavale. Mladenović, koji mu je i 1851. bio dao na zajam neku svotu novca, ovog puta, međutim, nije mogao na posuđeni novac dugo čekati. Verković se zato obavezao da će mu ga vratiti po povratku iz Ruščuka kamo se upravo spremao otputovati.

Na kraju ožujka ili na samom početku travnja 1852. Verković se iz Sereza u istočnoj Makedoniji uputio čak u sjevernu Bugarsku, u Ruščuk (Ruse) na Dunavu. Putovao je preko Drame, Kavale, Enidže, Plovdiva i Svištova. Na tom putovanju našao je i nekoliko primjeraka starog novca »od osobite važnosti i retkosti«. Na kupovinu starog novca do Ruščuka je bio utrošio više od 307 forinti u srebru (oko 66 dukata).

U Ruščuk je Verković išao da bi se u tom gradu sreo s carigradskim trgovcem Komidi Ašćeancem (s kojim se bio upoznao godinu dana ranije u Serezu), jer je bio saznao da se on nalazi u tom gradu. Njemu je trebao predati četiri vrijedna numizmatička kataloga koja je na njegovu molbu bio kupio u Trstu i Veneciji (vjerojatno po povratku iz Beograda u Serez). Verković je očekivao da će za te kataloge dobiti bar toliko koliko je bio dužan Mladenoviću, ako ne i više. Međutim, taj je trgovac u međuvremenu bio otputovao u Carigrad.

Kada u Ruščuku nije našao tog trgovca, Verković se u očajanju 12. travnja iz Ruščuka pismom obratio Tomi Kovačeviću u Beograd. U njemu je zamolio da se Jovan Marinović zauzme kod srpskog kapuće-haje u Carigradu K. Nikolajevića da on preporučí trgovcu Mladenoviću da kreditira Verkovića sa 150 talira (oko 62 dukata). »Ovo dobročinstvo od tebe i g. Jove očekujem da mi učinite a ja ću vam za to do smrti blagodaran biti i hvale vam na svakom mjestu uznositi; a inače ako me ne preporučite onda zlo i naopako po mene, jer neću smiti od sramote [Mladenoviću] u Kavalu doći.« Kao pokriće za tu preporuku nudio je svoju zbirku starog novca koja se nalazila kod Janka Šafarika u Beogradu. Također je zamolio Tomu Kovačevića, ukoliko je naplaćeno njegovo potraživanje od 70 forinti u srebru (oko 15 dukata) od Đorđa Anasta-

---

nancije sve su te monete preračunate u »cesarske« dukate, što je navedeno u za-
gradi. Prosječni tečaj jednog »cesarskog« dukata (austrijska zlatna moneta) u Srbiji
i Turskoj bio je u to vrijeme otprilike ovaj: 28 groša »poreskih« i oko 60 groša
»čaršijskih« u Srbiji, a u Makedoniji 52 groša (turska bakrena moneta), oko 2,4
talira (austrijska srebrna moneta), oko 4,55 forinti (austrijska srebrna moneta), oko
12 franaka (francuska srebrna moneta), oko 3 rublja (ruska srebrna moneta), oko
0,5 funte sterlinga (engleska zlatna moneta), oko 0,6 napoleonora (francuska zlatna
moneta, 1 napoleonor = 20 franaka u srebru), oko 0,50 turskih lira (turska zlatna
moneta).

⁷ Arhiv SR Makedonije u Skoplju (= AM), Varia, St. Verković, Ruščuk 12. IV 1852.

⁸ AS, MPs-P 1851, F III, R 502, 1465; Grada I/2, 125 (139).

⁹ I v. K a t a r d ž i e v, Serskata oblast (1780—1879), Skopje 1961, 89.

sijevića u Beogradu, vjerojatno za neki stari novac, da mu se ta svota odmah pošalje u Serez.

Za vrijeme boravka u Ruščuku Verković je doznao da je carigradski trgovac došao na veliki sajam u Džumu (Eski Džumaja — Targovište). Zato se odmah tamo uputio. Zatim se namjeravao »preko Svištova, Loveča, Trojana, Gabrova, Tarnova, Karlova, Filibe [Plovdiv], Edrena [Drinopolj], Enosa, Makri, Ferri, Dumrudžine [Dumurdžina], Enidže, Kavale i Drame povratiti u Serez«. ¹⁰

Putovanje po Balkanu bilo je u to vrijeme veoma naporno i opasno. Tome je bio razlog što se uglavnom putovalo na konjima i što su se na putovima često dešavala razbojstva. ¹¹ Napad razbojnika Verković je doživio na povratku iz Ruščuka u Serez na početku lipnja 1852. kada — kako je sam izjavio — »u malo što nisam zaglavio«. Tada su na Verkovića, njegova kiridžiju i jednog makedonskog trgovca bili između Jedrena i Dumurdžine »u jednom gorskom predielu kod sela Deridere« pucala dva razbojnika, te je kiridžija dobio osam sačmi u glavu. Verković i njegovi suputnici su se uspjeli ipak bijegom spasiti. U tom bijegu Verković je pao s konja. Posljedice tog pada osjećao je mjesec dana. ¹²

Čini se da na taj dugi put u Bugarsku Verković nije išao samo iz numizmatičkih pobuda, već i po zadatku tajne Garašaninove organizacije. Zadatak mu je, izgleda, bio da izvijesti o situaciji u Bugarskoj, a možda i da obiđe neke »agente« te organizacije. Čini se da je, također, imao zadatak izvještavati i o prilikama u Makedoniji, jer je o njima opširno pisao 1. listopada 1852. iz Sereza. ¹³ Svakako da je za taj posao primio neku materijalnu nagradu.

U ljeto 1852. Janko Šafarik — koji će od tada biti s Verkovićem u stalnoj korespondenciji sve do svoje smrti 1876 — obavijestio je iz Beograda Verkovića u Serezu da je Jovan Marinović, sekretar Ministarstva inostranih poslova Srbije, naložio da se kod Mladenovića u Carigradu otvori Verkoviću kredit od 2 000 groša (oko 33 dukata). ¹⁴

Cijelog rujna 1852. Verković je putovao po istočnoj Makedoniji i zapadnoj Trakiji. Bio je u Kavali, Ksantiju, na razvalinama stare Abdere i u drugim mjestima. ¹⁵ Bio je i na razvalinama starog grada Filipija između Drame i Kavale u Makedoniji, gdje je prepisao dva natpisa. ¹⁶ Na tom putu prikupio je i

¹⁰ AM, Varia, St. Verković, Ruščuk 12. IV 1852.

¹¹ Isto, St. Verković, Ruščuk 12. IV 1852. i Serez 1. X 1852.

¹² Verković, Starine . . . , 166—167.

¹³ AM, Varia, St. Verković, Serez 1. X 1852.

¹⁴ Arnaudov, Verković, 259 (1). — Iz korespondencije Šafarika i Verkovića između 1852. i 1876. sačuvana su i objavljena 134 Šafarikova pisma Verkoviću [Arnaudov, Verković, 259 (1)—294 (134) i nekoliko Verkovićevih pisama Šafariku (isto, 256—259 (1, 3, 6, 7, 8) — pisma objavljena pod br. 2, 4A, 4B, 5 Verković je uputio nekoj drugoj osobi u Beču ili Pragu, a ne Šafariku u Beograd]. Šafarikova i Verkovićeva pisma su objavljena s dosta tiskarskih pogrešaka i s pogrešnom transliteracijom slova € ñ (je) i (jat) (v. isto, 259, bilj. 30).

¹⁵ AM, Varia, St. Verković, Serez 1. X 1852.

¹⁶ Verković, Starine . . . , 176—177. — Natpis u Filipiju Verković nije mogao prepisati u rujnu 1853, kako je to pogrešno naveo, jer je u to vrijeme bio u Bitolju, već u rujnu 1852. godine.

nešto starog novca, razmjerno sredstvima kojima je raspolagao. Nakon tog putovanja Verković je odlučio da se u Serezu zadrži do velikog sajma sljedeće godine, jer više nije imao sredstava za dalja putovanja. Namjeravao je da odmor u Serezu iskoristi za učenje grčkog jezika.¹⁷ Čini se da je već tada bio organizirao da mu trgovci, koji su dolazili s raznih strana Makedonije i susjednih oblasti na sajam u Serez, donose stari novac koji su posjedovali ili su ga za njega bili nabavili.

J. Šafarik, kome se Verković potkraj 1852. požalio na nedaće koje su ga pratile (možda Verković nije uspio izvući novac koji je bio uložio u numizmatičke kataloge), »bio je tronut do suza njegovom nesretnom sudbinom«. ¹⁸ Ubrzo zatim J. Šafarik se založio kod Društva srpske slovesnosti, kojemu je tada bio potpredsjednik, da se Verkoviću, »skupitelju starina po evropskoj Turškoj putujućem«, pruži pomoć u njegovu radu.¹⁹ Na osnovi Šafarikova prijedloga, Društvo je 29. siječnja 1853. dalo Verkoviću zajam od 250 forinti u srebru (oko 53 dukata). Za tu pozajmicu Šafarik je položio u zalog 101 primjerak starog novca koji mu je Verković bio uputio iz Sereza potkraj 1852. godine. Posuđenu je svotu preuzeo Šafarik, koji je i jamčio za nju.²⁰ Šafarik je odmah poslao Verkoviću u Serez 41 dukat.²¹ Budući da se kasnije ta posudba ne spominje, Društvo je vjerojatno otkupilo stari novac koji je Verković bio dao u zalog.

Posudbu od 250 forinti Verković je dobio da bi mogao otkupiti »neke stare, važne rukopise« za koje je obećao da će »prvenstveno Društvu za umerenu cenu ustupiti«. ²² Taj podatak pokazuje da je Verković već tada namjeravao započeti sakupljanjem starih rukopisa. Međutim, izgleda da tada u tome nije imao uspjeha, jer nije imao dovoljno sredstava. Pretežni dio tih rukopisa — kako se obično nazivaju knjige koje su monasi u srednjem vijeku rukom pisali najprije na pergamentu a kasnije na papiru — bili su liturgijski tekstovi koje su monasi prepisivali sa starijih staroslavenskih tekstova. Budući da su kod prepisivanja unošene morfološke, fonetske i leksičke promjene nastale međuvremeno u jeziku, ti su rukopisi osnovni izvor za studij razvoja južnoslavenskih jezika. Među tim rukopisima bilo je i životopisa (žitija) srednjovjekovnih vladara i crkvenih poglavara koji su vrijedan izvor i za studij povijesti.

U proljeće 1853. Verković je ponovo otišao na put po istočnoj Makedoniji i zapadnoj Trakiji. U ožujku je u selu Privišti, nedaleko od razvalina antičkog grada Amfipolisa, i u selu Alistratu, između Drame i Sereza u Makedoniji, a u

¹⁷ AM, Varia, St. Verković, Serez 1. X 1852.

¹⁸ Arnaudov, Verković, 71, 259 (2).

¹⁹ Izvjestije o delanju i stanju Društva srpske slovesnosti u 1853. godini, *Glasnik Društva srpske slovesnosti* (= Glasnik DSS) VI, Beograd 1854, 330.

²⁰ Arhiv Srpske akademije nauka u Beogradu (= ASAN), Društvo srpske slovesnosti 1853 (= DSS), 87, St. Verković, Serez 3. XI 1852; Isto, 88, J. Šafarik, Beograd 29. I 1853. — v. R. Popović - Petković, *Postanak i razvoj arhivistike u Srbiji i Makedoniji*, Beograd 1972, 80.

²¹ Arnaudov, Verković, 259 (3).

²² Izvjestija o delanju i stanju Društva srpske slovesnosti u 1853 ..., 330; v. Popović-Petković, n. dj. 80.

travnju u blizini gradića Makre u Trakiji prepisao nekoliko starih grčkih natpisa.²³

U ljeto 1853. Verković se uputio da obiđe zapadne dijelove Makedonije i Albaniju. Na početku kolovoza iz Soluna je preko Luke (Enidže Vardar) i Vodena otišao u Bitolj. Zbog bolesti bio je, međutim, primoran da se u Bitolju zadrži dva mjeseca. S obzirom na to da se nakon ozdravljenja približavala zima, Verković se nije više usudio putovati u Albaniju.²⁴ U samoj Makedoniji otišao je, pak, prema sjeveru samo do manastira Slepča kod Kruševa i Zrza kod Prilepa. U Zrzu je zapazio poveći natpis napisan na zidu crkve u kome se spominje kralj Marko. Budući da je to bila potvrda da je legendarni Kraljević Marko zaista bio kralj, Verković se tako stresao — kako je to sam pate tično opisao — »kao da je iskra električka kroz mene prošla«. Taj je natpis prepisao 23. listopada. I u Prilepu je u porušenoj crkvi kod Markovih kula zapazio na freskama kratke natpise o kralju Vukašinu i kralju Marku koje je također prepisao. U tim je manastirima tražio i stare rukopise. U Zrzu je vidio samo jedan, »i taj je Martyrologium«. U Slepču je vidio više rukopisa na pergamentu i papiru, ali je samo za dva smatrao da imaju veću vrijednost i za njih je angažirao jednog svećenika da na njih pazi dok ne nađe sredstva da ih otkupi. Verković je tada bio doznao da je u Slepču bilo još više rukopisa, ali su ih svećenici i pismeni ljudi »po selima raznieli«, a »najznatnije«, i to 12 primjeraka, uzeo je sa sobom nekoliko godina ranije ruski slavist Viktor I. Grigorovič,²⁵ prvi slavist koji je posjetio Makedoniju (1844—1845).²⁶ (Kasnijih godina Verkovićeви su ljudi, međutim, i među preostalim rukopisima u tom manastiru pronašli nekoliko izuzetno vrijednih.)

Iz Prilepa se Verković vratio u Bitolj, a otuda se uputio u južni dio Makedonije. Bitolj je napustio 12. studenog 1853. i zajedno s drugim kožanskim kiridžijama otišao »po snijegu i blatu u Kožane« gdje se zadržao nekoliko dana. U Kožanama je zatim unajmio novog kiridžiju, te je 20. studenog u društvu još nekih kiridžija i putnika nastavio putovanje prema Tesaliji. Istog dana prešao je rijeku Bistricu (Aliákmon), »koja kod Kožana dieli Makedoniju od Tesalije«,²⁷ i doputovao u Serviju (Serfidže). Sutradan je produžio preko planine Pierije dalje prema jugu. Pošto je prešao tjesnac Saranda-por, Verković je pao s konja i dobro se ugruvao. Zato se morao zaustaviti u Čerićanu kod Elassona gdje ga je vidala jedna baba. Iz Čerićana je krenuo 23. studenog u obližnju palanku Turnovo (Tirnavos), kamo je stigao nakon dva sata putovanja. Tamo se zadržao da bi kod kujundžija, zlatara i trgovaca potražio stari novac. Tu je uspio kupiti »znatnu količinu starih pjenezah, među kojima je bi-

---

²³ Verković, *Starine* ..., 172—174.

²⁴ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/283, Zagreb 11. XII 1869, 1; Verković, *Starine* ..., 164.

²⁵ Verković, *Starine* ..., 164—166, 170; J. Šafarik, *Nadpis na crkvi u manastiru Preobraženija, nazvanom danas Zerze kod Prilipa*, *Glasnik DSS* VI, Beograd 1854, 187—189.

²⁶ St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda u srednjem veku I*, Beograd 1937, 62—68, 123—125.

²⁷ Verković, *Starine* ..., 164.

lo nekoliko od najveće rietkosti i važnosti, kano što su na primjer: od Farkadona, Falanne, Perebije i Ferri«,²⁸ starih antičkih gradova.

Iz Turnova (Tirnavos) Verković se 24. studenog 1853. uputio u Larisu. Međutim, zbog nabujale rijeke Salamarije (Pinios) bio je primoran prenočiti na imanju nekog seljaka, iako se Larisa nalazila »na dva puškometa« daljine. Noćeci na otvorenom, ispod neke šupe na stupovima, u snu je doživio »otkrovenje o staroj slavenskoj kulturi, starijoj od grčke«, što je kasnije opširno opisao. Sljedećeg dana uspio je na konju pregaziti poplavljeno područje i doći u obližnju Larisu. Tamo se smjestio u hanu u kome je zbog prehlade odležao tjedan dana. U Larisi je namjeravao tražiti stari novac, a imao je pismo s preporukom za tamošnjeg vojnog liječnika. Iz Larise je prosljedio u Volos,²⁹ grčko pristanište na Egejskom moru.

Iz Volosa je Verković na početku prosinca 1853. otputovao preko Carigrada brodom u Solun, jer u to vrijeme vjerojatno nije bilo direktne brodske linije između Volosa i Soluna. Iz Soluna je potom na konju ili kolima otišao u Serez.

Prilikom tog prolaska kroz Carigrad 1853. Verković je upoznao Makedonca Konstantina Petkovića koji je bio u ruskoj diplomatskoj službi. On mu je obećao da će pokušati za njega u Rusiji izraditi godišnju potporu.³⁰ Međutim, to se nije ostvarilo. U Carigradu se Verković tada svakako sastao i s Antunom Mihanovićem (tada austrijski konzul u Carigradu) za koga je 1854. napisao da je »jedini mecenas, kojega mi je do sada providnost Božja dala«. ³¹ Prilikom tog susreta u Carigradu ili možda prije polaska na put u ljeto 1853, Verković je od Mihanovića posudio 3 640 groša (oko 60 dukata).³² Negdje u to vrijeme Verković je Mihanov.ću prodao jedan srebrni »trački stari pjenez« grada Dikeje za 2 000 groša (oko 33 dukata) i jedan primjerak novca antičkog grada Ferrija, također za 2 000 groša.³³

Na tom putovanju, kao i na prethodnim putovanjima 1852—1853, Verković je imao velikog uspjeha u sakupljanju starog novca. Samo južnoslavenskog srednjovjekovnog bio je pronašao preko 100 komada od kojih 24 »još nisu poznati bili učenom svijetu«. ³⁴ Kupujući stari novac od zlatara i kujundžija Verković ga je zapravo spašavao za numizmatiku, jer bi ga oni pretopili ili bi od njega izradili nakit, čime bi taj novac za numizmatiku postao bezvrijedan. U tom

²⁸ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/283, Zagreb 11. XII 1869, 1.

²⁹ Isto, *Narodne novine* XXXV/285, Zagreb 14. XII 1869, 1; isto, 286, Zagreb 15. XII 1869, 1; isto, 287, Zagreb 16. XII 1869, 1; Verković, *Starine* ..., 164.

³⁰ Dokumenti za b'lgarskoto v'zraždane ot arhiva na Stefan I. Verković 1860—1893 (= Dokumenti ... na Verković), Sofija 1869, 19; Cv. Organdžieva, *Novi materijali za Stefan I. Verković, Godišen zbornik Filozofski fakultet IX*, Skopje 1956, 7.

³¹ Verković, *Starine* ..., 164.

³² v. Arnaudov, Verković, 71 bilj. 31.

³³ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/283, Zagreb 11. XII 1869; Verković, *Starine* ..., 163—164.

³⁴ Verković, *Starine* ..., 164.

traganju za starim novcem Verković je s uspjehom pronalazio unikate i riječke primjerke, jer se već bio dobro uputio u antičku i srednjovjekovnu numizmatiku, kao i u ostale »starinarske poslove«. »Za vrlo kratko vrijeme tako se izvještim i izmuštram u ovoj znanosti — pisao je on nešto kasnije iz Sereza — da su se tome divili prvi starinari na ovih stranah.«³⁵

U Serezu se Verković na početku 1854, izgleda, nije dugo zadržao. Njega je po svoj prilici napustio po završetku velikog sajma na kraju veljače 1854, kako mu je Šafarik sugerirao još u jesen prethodne godine.³⁶ Nakon tog »dvo-godišnjeg naučnog puta« po Balkanu Verković je preko Trsta i Beča otputovao u Beograd.³⁷ Vjerojatno se upravo tada upoznao s Al. Andrićem, urednikom lista *Svetovid* koji je izlazio u Beču. Možda je tamo prodao i nešto starog novca.

U Beograd je prispio u svibnju 1854. godine.³⁸ Ovog se puta Verković u Beogradu zadržao nešto duže, sve do ožujka 1855. godine.

U vrijeme tog boravka u Beogradu Verković je 1854. putovao u Hrvatsku u Đakovo da bi Blažu Josiću prenio neku povjerljivu poruku.³⁹ To je svakako bio i posljednji Verkovićev tajni politički zadatak iz 1850-ih godina.

U Beogradu, gdje je bio gost Janka Šafarika, profesora beogradskog Liceja, Verković je 8/20. prosinca 1854. pripremio prilog za zagrebački *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*. Taj je prilog Ivan Kukuljević Sakcinski uvrstio u svezak za 1857. godinu. U njemu je Verković objavio starogrčke, rimske i slavenske natpise koje je do tada bio prepisao u Makedoniji i Trakiji. U uvodnom dijelu tog priloga dao je i neke općenite podatke o svojim dotadašnjim putovanjima, potpisavši se »Stjepan Verković, starinar«.⁴⁰

I Janko Šafarik se potrudio da znanstvenu javnost upozna s rezultatima Verkovićeva istraživanja starina. U *Glasniku Društva srbske slovesnosti* VI iz 1854. Šafarik je objavio u jednom prilogu Verkovićev prijepis natpisa iz manastira Zrza u Makedoniji, a u drugom je opisao jedan bakreni i 23 do tada nepoznata primjerka srpskog i bosanskog srebrnog srednjovjekovnog novca, koja je na posljednjem putovanju bio našao »revnostnij skupitelj starina g. Stefan I. Verković«.⁴¹ U tim priložima Šafarik je poticao Verkovića da nastavi sakupljanjem starina u Makedoniji i na Kosovu koji su do tada bili gotovo neistraženi. Šafarik je tada tvrdio, a budućnost mu je dala za pravo, da je sve ono što su ruski znanstvenici do tada našli samo mali dio »onoga blaga koje tamo još leži nepoznato i nedignuto«. Tome su u prilog govorili i dotadašnji Verkovićevi uspjesi u radu.⁴²

---

³⁵ *Narodne novine* XXXIV/205, Zagreb 7. IX 1868, 2.

³⁶ Arnaudov, Verković, 260 (4).

³⁷ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/291, Zagreb 21. XII 1869, 2; St. Verković, Epizod nepoznat, *Glas Hercegovca* X/64, Mostar 13. IX 1893, 1.

³⁸ Verković, *Starine* ..., 166.

³⁹ Jelenić, *Pisma Verkovića*, 227.

⁴⁰ Verković, *Starine* ..., 163—177.

⁴¹ Šafarik, *Nadpis* ..., 186—189; J. Šafarik, Dodatak k opisaniju stari srbski novaca, *Glasnik DSS* VI, Beograd 1854, 190—208.

⁴² Šafarik, *Nadpis* ..., 187; Šafarik, *Dodatak* ..., 191.

Žar istraživanja, a i žudnja za slavom, bili su već u tolikoj mjeri obuzeli Verkovića, da je on tada bio odlučio da se ponovo vrati u Makedoniju i da se, bez obzira na »zaprieke, [...] patnje i opasnosti«, »istraživanju spomenikah naše prošlosti« žrtvuje. Da ne bi na svojim putovanjima i nadalje »po imenu putnik a u stvari prosjak« bio, Verković je 1854. nastojao prodati svoju zbirku od 483 stara novca, uz koju se nalazila i »jedna vrlo lijepa Egipatska kamea«, ali za njih nije mogao naći kupca. U tu je prodaju polagao veliku nadu i s njom je povezivao svoju budućnost, to više što je bio odlučio da se u Serezu stalno nastani, a izgleda i da u njemu osnuje i svoju obitelj. Ukoliko dobro unovči tu zbirku, nadao se da će se prestati boriti s »biedom i nevoljom« i da će tek tada »kakav vrlo važan i dragocien spomenik moći naći, koji bi mogao s naše povjestnice tamu dignuti, a meni uvaženje i štovanje kod učenoga svieta pribaviti«, kako je Verković istakao u prilogu koji je na kraju 1854. bio pripremio za Kukuljevićev *Arhiv* u Zagrebu.⁴³ Budući da mu nije pošlo za rukom da proda tu zbirku, Verković je na početku 1855. potražio drugi način da dođe do većih novčanih sredstava.

Najprije se (20. I 1855) obratio Društvu srpske slovesnosti s molbom za zajam da bi mogao nastaviti s istraživanjem starina, jer »u Staroj Srbiji, Trakiji, Makedoniji i Albaniji ima manastira u kojima ima mnogo važnih rukopisa koji koje gdi zabačeni trunu [...]«. ⁴⁴ Na sjednici Društva J. Šafarik je podržao tu molbu navodeći da je Verković »u svom višegodišnjem putovanju po Evropskoj Turskoj srpskoj historiji znatnu uslugu učinio time što je oko 60 komada raznih, dosad nepoznatih, novaca srpskih vladara i nekoliko važnijih natpisa našao [...]«. Društvo je tada zaključilo da se na jamstvo Šafarika Verkoviću posudi 250 talira najdalje na tri godine pod uvjetom da Verković obavezno sve starine koje nađe »Društvu najprije na otkup ponudi i za pečatanje u Glasnik saopšti«. Verković je 25. siječnja primio svotu od 103 dukata i 6,5 cvancika.⁴⁵

Verković je zatim zamolio za pomoć i Ministarstvo prosvjete Srbije. Ono je 17. veljače donijelo rješenje da se Verkoviću da pomoć od 50 i posudba od 150 dukata s čime su se Državni savjet i knez Aleksandar Karađorđević suglasili.⁴⁶ Nakon toga Ministarstvo prosvjete je 26. veljače 1855. sklopilo s Verkovićem ugovor od šest točaka. U tom je ugovoru precizirano da je posudbu od 150 dukata Verković dobio, na jamstvo Šafarika, na tri godine, da je »sve starodrevnosti ticajući se naroda srbskog dužan ustupiti Praviteljstvu srbskom za nagradu koju mu ono — Praviteljstvo — po svom blagonahodjenju opredelilo

⁴³ Verković, *Starine* . . ., 166.

⁴⁴ ASAN, DSS 1855—6, St. Verković, Beograd 20. I 1855; v. Popović-Petković, n. dj., 80.

⁴⁵ ASAN, DSS 1855—6, Zapisnik sjednice Društva i Obligacija St. Verkovića od 25. I 1855.

⁴⁶ AS, Državni savjet (= DS) 1855, R 116, 172, Ministarstvo prosvete (= MP), Beograd 17. II 1855 (129); Isto, 198, Al. Karađorđević, Beograd 23. II 1855; A. I. Ivić, *Arhivska građa o jugoslovenskim književnim i kulturnim radnicima III*, Beograd 1932, 203; Jelenić, *Pisma Verkovića*, 258.

bude« i da je obavezan i sve ostale starine ponuditi Ministarstvu na otkup.⁴⁷ Isti dan je Verkoviću isplaćeno 200 dukata.⁴⁸

Po primitku pozamašne svote od preko 300 dukata Verković je 6. ožujka 1855. s potpisom triju svjedoka osnažio svoju oporuku koju je bio napisao 8. siječnja. Verković, koji je tada imao samo 34 godine, sastavio je oporuku jer »odlazim odavde u unutrašnjost Turske [...] gde večitij nepoređak i mržnja Turaka protiv Hristijana vlada«. »U slučaju ako umrem ili poginem«, za izvršioca oporuke označio je svoje prijatelje Janka Šafarika i Tomu Kovačevića. Šafarika je opunomoćio da nakon njegove smrti proda njegovu zbirku od 433 komada starog novca i jednu kameju, koje su se nalazile na čuvanju kod Šafarika, i da isplati njegove dugove. Verković je još bio odredio da od preostalog novca jednu petinu dobije Šafarik kao nagradu za trud, da se 1 000 forinti (oko 215 dukata) pošalje samostanu Sutjesci u Bosnu, a ostatak da se razdijeli njegovim nasljednicima.⁴⁹

Ubrzo zatim Verković je otišao u Čupriju da bi tamo prešao na pravoslavlje. Imao je preporuku beogradske mitropolije za čuprijskog protu St. Lazarevića koji je 14. ožujka izvršio taj obred. Svjedok je bio nećak mjesnog načelnika.⁵⁰ Razloge Verkovićeva prelaska na pravoslavlje svakako treba tražiti u njegovoj težnji da se lakše uklopi u sredinu u kojoj se želio zastalno nastaniti, kao i u njegovoj namjeri da se oženi.

Iz Čuprije je Verković produžio u Serez za koji ga grad »njeka tajna čarobna sila tako čvrsto priljepi i priveže da više ni kojim načinom nije mi bilo moguće otrč. se od njega [...]«, pisao je Verković Velimiru Gaju 1868. godine.⁵¹

II (1855—1862)

Nakon što je u Srbiji izvršio sve radnje koje je smatrao nužnima za stalni boravak u Serezu, Verković je otišao u Makedoniju da bi nastavio sakupljanjem starina. U tome je imao velik uspjeh, te su sljedeće godine Verkovićeva života predstavljale najplodnije razdoblje njegove starinarske karijere. Za sebe je u to vrijeme kazivao da je »arheolog koi svakog roda drevnosti istražuje kao: novce, rukopise i nadpise«.⁵²

Granicu Srbije i Turske Verković je prešao kod Aleksinca 16. ožujka 1855. godine. Na daljem putu tražio je po gradovima stari novac, a po manastirima i crkvama stare rukopise i natpise. Stoga se već u Nišu zadržao četiri dana. Iz

---

⁴⁷ AS, DS 1855, R 116, 185; Isto, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 168; Popović-Petković, n. dj., 101—102 bilj. 99; Arnaudov, Verković, 71—72.

⁴⁸ AS, MPs-P 1856, F I, R 88, 168.

⁴⁹ I v. Š i š m a n o v', Studii iz' oblast'a na b'lgarskoto v'zraždanie, *Sbornik' na B'lgarskata akademija na naukite* VI, Sofija 1916, 42 bilj. 2; Arnaudov, Verković, 247 (1).

⁵⁰ AS, Mitropolija 1855, 119, 128, 437; K. Penušliski, Početnitate akcii na srpskata političkata propaganda vo Makedonija, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* III/1, Skopje 1959, 209; Građa, I/2, 240 (265).

⁵¹ *Narodne novine* XXXIV/205, Zagreb 7. IX 1868, 2.

⁵² Organdžieva, n. dj., 6.

Niša je preko Bele Palanke i Pirota produžio glavnom cestom prema Bugarskoj da bi ubrzo zatim s nje skrenuo u pravcu Radomira. Cilj mu je bio Rilski manastir, nadomak Pirinske Makedonije. U njemu je našao nekoliko starih natpisa i jednu povelju. Upoznao se i s bugarskim preporoditeljem Neofitom Rilskim. Iz Rilskog manastira nije produžio prema Serezu, već se vratio na cestu koja vodi ka Sofiji i Carigradu. U Sofiju je došao 30. ožujka, da bi zatim posjetio manastire u njezinoj okolini.⁵³ U crkvi u selu Bojani kod Sofije tražio je stare rukopisne knjige, ali najvažnije je već bio pokupio ruski slavist V. I. Grigorovič 1846. godine.⁵⁴ Bez uspjeha je tražio rukopise i po manastirima u Vitoš planini blizu Sofije. Ustanovio je da ih je u njima bilo dosta, ali su već bili razneseni ili su ih zbog nepoznavanja njihove vrijednosti uništili sami kaluđeri. U crkvi u selu Bojani i u manastiru sv. Đorđa našao je dva natpisa koja je i prepisao.⁵⁵

Na daljem putu kroz Bugarsku Verković se zadržavao u Ihtimanu, Tatar Pazadžiku i Plovdivu. U Plovdivu je 20. travnja bio gost Konstantina Gerova, mlađeg brata bugarskog preporoditelja Najdena Gerova. I u okolini Plovdiva Verković je posjetio manastire i tražio starine.⁵⁶ Zatim je preko Haskova, gdje je bio 23. travnja, Đumurdžine (Komotini), Kavale i Drame doputovao 7. svibnja u Serez.⁵⁷

O rezultatima tog gotovo dvomjesečnog putovanja Verković je iz Sereza obavijestio 20. srpnja J. Šafarika u Beogradu.⁵⁸ Prijepise nekoliko natpisa i jedne povelje koje je učinio na tom putu, zajedno s kraćim objašnjenjima i opisima manastira, objavio je iste godine »po zaključku Društva srbske slovesnosti« Šafarik u *Glasniku Društva srbske slovesnosti VII*.⁵⁹ Tim prilogom Verković je vjerojatno i isplatio svoj dug Društvu srpske slovesnosti.

Nakon tog putovanja Verković je zaključio da u Trakiji i Bugarskoj neće uspjeti pronaći neki »važnij. rukopis«. Stoga je odlučio da ubuduće svoja istraživanja usmjeri samo na Kosovo, Makedoniju i Tesaliju i da po njima povremeno putuje.⁶⁰

Na tom putu saznao je da u nekom selu »u najdivljem klancu planine Rodopske« postoji na jednom kamenu veliki natpis za koji je pretpostavljao da potječe još iz poganskog doba (»jazičesko doba«) starih Slavena, te da bi to mogao biti grob-tomba »Orfeja ili Lina? ... ako ne baš njiova a ono barem ne daleko od njiove dobe?«. U to je selo namjeravao otići nakon sajma u Serezu u veljači 1856. godine.⁶¹ Moguće je da je to selo tada posjetio i utvrdio da taj natpis nema važnosti koju mu je pripisivao, jer ga kasnije nije više spominjao.

⁵³ Arnaudov, Verkovič, 71, 247 (1).

⁵⁴ P. Mijačev, Iz arhiva na Konstantin Ireček II, Sofija 1959, 38.

⁵⁵ J. Šafarik, Pismeni spomenici srbski i bugarski, *Glasnik DSS VII*, Beograd 1855, 189—193.

⁵⁶ T. Pančev, Iz' arhivata na Najden' Gerov', Korespondencija I, Sofija 1911, 394; Arnaudov, Verkovič, 247 (2).

⁵⁷ Arnaudov, Verkovič, 247 (2).

⁵⁸ Arnaudov, Verkovič, 247 (2).

⁵⁹ Šafarik, Pismeni spomenici . . ., 189—193.

⁶⁰ Arnaudov, Verkovič, 247 (2).

⁶¹ Organdžieva, n. dj., 6.

U ljeto 1855. Verković je bio zatražio od beogradske mitropolije potvrdu da je prešao na pravoslavlje i da nije u braku. Mitropolija je izdala »svidetelstvo« o tome 24. kolovoza.⁶² Taj mu je dokument bio potreban jer se namjeravao oženiti. U braku, koji je zatim sklopio u Serezu, ostao je samo šest mjeseci, jer mu je žena »imala vrlo nevaljalu majku«.⁶³

I po stalnom nastanjenju u Serezu 1855. Verković je s uspjehom nastavio sakupljati stari novac. Pored zbirke koja se nalazila na čuvanju kod J. Šafarika u Beogradu, Verković je već 1857. posjedovao u Serezu novu zbirku starog »grčkog, rimskog, bizantskog i slavenskog novca«.⁶⁴

Usporedo sa sakupljanjem, Verković je nastojao i prodati stari novac. Međutim, Jo 1858. uspio je prodati samo manji broj starog novca.

Ubrzo po dolasku u Serez Verković je (14. VI 1855) ponudio Antunu Mihanoviću, koji se tada nalazio na dužnosti austrijskog generalnog konzula u Bukureštu, neki stari novac koji je cijenio 5 000 groša. Verković je računao da će time otplatiti Mihanoviću svoj dug od 3 640 groša (oko 60 dukata) i da će još dobiti 1 360 groša (oko 22 dukata).⁶⁵ Vjerojatno se upravo na tu prodaju odnosi Verkovićevo kasnije kazivanje da je od Mihanovića za oko 20 primjeraka starog novca dobio 5 000 groša.⁶⁶

U jesen 1856. Verković je zamolio nekog znanca u Beču, možda Al. Andrića, urednika *Svetovida*, da obavijesti numizmatičare koji su zainteresirani za stari grčki novac iz Trakije, Makedonije i Tesalije da se na talijanskom ili latinskom jeziku obrate neposredno njemu u Serez.⁶⁷ Moguće je da je naišao na odaziv i uspio tada prodati nešto starog novca, jer je u jednom pismu kasnije naveo da je stari novac prodavao i pojedinim numizmatičarima u Evropi.⁶⁸

Na početku 1857. Ministarstvo prosvjete Srbije otkupilo je preko Šafarika neke Verkovićeve starine. U siječnju je za Narodnu biblioteku uzelo jednu staru rukopisnu knjigu za 112 groša poreskih, odnosno 4 dukata cesarska, a u veljači za Muzej u Beogradu više primjeraka starog novca u vrijednosti od 45 dukata. Verković, međutim, tih 49 dukata nije dobio, već je njegov dug Ministarstvu iz 1855. smanjen od 150 na 101 dukat.⁶⁹

Po dolasku u Serez u svibnju 1855. Verković dvije godine nije poduzimao veća putovanja, osim možda u Rodope na početku 1856, već se u Serezu, uz dotadašnje, počeo baviti i novim poslovima kojima su se tada u Makedoniji bavili samo rijetki pojedinci.

---

⁶² AS, Mitropolija 1855, 437, Svidetelstvo, Beograd 24. VIII 1855; Građa 1/2, 252 (280).

⁶³ NSBZ, R 4702/c, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868, P. S., Serez 6. VIII 1868.

⁶⁴ Dokumenty k istorii slavjanovedenija v Rossii (1850—1912), Moskva 1948, 15.

⁶⁵ Arnaudov, Verkovič, 71 bilj. 31.

⁶⁶ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/283, Zagreb 11. XII 1869, 1.

⁶⁷ NSBZ, R 4610/c, St. Verković, Serez 9/21. X 1856.

⁶⁸ Biblioteka Lenjina u Moskvi, Odjel rukopisa (= BLM-R), Fond Nila Popova (= NP), F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 31. X 1867.

⁶⁹ AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 146, 240, 257, 322; Isto, DS 1859, R 177, 1554, MP, Beograd 15. XI 1858 (2601).

Prvi takav posao bilo je prepisivanje tzv. menikejskih grčkih povelja koje su se nalazile u manastiru sv. Ivana Preteče na Menikejskoj gori blizu Sereza. Njih su bili izdali bizantski vladari Andronik II (1282—1328) i Andronik III (1328—1341) i srpski vladar Stefan Dušan (1331—1355). One pružaju važne podatke o ekonomsko-društvenim odnosima u jugoistočnoj Makedoniji u vrijeme njihova izdavanja. Originali 40 povelja, koji u Verkovićevo vrijeme nisu više postojali, bili su sredinom XIV st. prepisani u dva kodeksa. Povelje iz tih kodeksa Verković je dao prepisati i time ih spasio za potomstvo jer su oba ta kodeksa 1918. uništena. Povelje su prepisane u tri sveska. U prvom je 1856. neki Đorđe Joanides prepisao 13 povelja. U trećem je 1858. manastirski ikonoma Nikola Papa-Dimitrije prepisao 12 povelja. U drugom svesku je prvih 8 povelja prepisao Đorđe Joanides, a posljednjih 7 povelja, čini se, Nikola Papa-Dimitrije.⁷⁰ I prepisivanje povelja u drugom svesku bilo je završeno 1856. godine.⁷¹ Za sve povelje prepisane u prvom i drugom svesku Verković je, kao i drugi njegovi suvremenici, pogrešno pretpostavljao da ih je izdao car Stefan Dušan.

Budući da su i prvi i drugi svezak prijepisa bili izrađeni 1856, Verković je vjerojatno tom poslu pristupio još 1855. godine. Sva tri sveska prijepisa je nešto kasnije poslao ili donio u Beograd.⁷² Oni su između 1858. i 1862. uvršteni u inventar Narodne biblioteke.⁷³ Budući da u Arhivu Ministarstva prosvjete Srbije nema traga o financiranju tog posla, mora da je Verković za taj posao dobio pomoć ili nagradu iz nekog drugog fonda srpske vlade.

Mnogo veću Verkovićevu pažnju zaokupio je tada jedan drugi novi posao, koji je u početku izvodio bez tuđe pomoći. Bilo je to sakupljanje makedonskih narodnih pjesama. Verković ih je počeo zapisivati u ožujku 1856. godine.⁷⁴ U to je ulagao mnogo pažnje i truda. Pjesme je bilježio u samom Serezu. Velik broj »ženskih« narodnih pjesama zabilježio je od pjevačice Dafine, ali ih je zapisao i od drugih narodnih pjevača i pjevačica.⁷⁵ U sljedeće tri godine Verković je sakupio nekoliko tisuća stihova makedonskih lirskih i epskih narodnih pjesama.⁷⁶

God. 1857. Verković je svoj starinarski rad još u većoj mjeri proširio. Te je godine poduzeo putovanje na kojem je, osim sakupljanja starog novca i prepisivanja natpisa, prepisivao i stare zapise učinjene na slobodnim prostorima crkvenih knjiga, kao i srednjovjekovne pomenike i ljetopise, vladarske povelje i životopise. Poticaj za to Verkovićevo putovanje bio je došao od ruskog slavista i historičara Aleksandra F. Giljferdinga, koji je prihvatio mjesto

⁷⁰ v. St. Novaković, Strumička oblast u XIV veku i car Stefan Dušan, Glas SAN XXXVI, Beograd 1893, 3—4, 45, 48—49; Al. Solovjev - V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, XXXIV, XLII, XLVI, XLIX.

⁷¹ v. Arhiv JAZU u Zagrebu, Ostavština Fr. Račkog (= OR) XII, 789, St. Verković, Serez 19/31. XII 1872.

⁷² Novaković, n. dj., 44—45.

⁷³ Solovjev-Mošin, n. dj., LV bilj. 3.

⁷⁴ St. Verković, Veda Slovena I, Beograd' 1874, str. VI; Arnaudov, Verković, 485.

⁷⁵ St. Verković, Makedonski narodni pesni, Skopje 1961, 8—9, 280, 338.

⁷⁶ Arnaudov, Verković, 485 (1).

ruskog konzula u Sarajevu u nadi da će moći sakupiti »korisni materijal za staru historiju slavenskog juga«. Prilikom boravka u Beogradu na putu u Sarajevo, Giljferding je u siječnju 1857. bio doznao za Verkovića i njegov rad. Stoga je zamolio Najdena Gerova u Plovdivu, ukoliko poznaje »nekog Verkovića, sakupljača starina u okolini Sereza i u Makedoniji«, da mu preporuči da stupi s njim u vezu.⁷⁷

Ubrzo zatim došlo je do kontakta između Verkovića i Giljferdinga, i to, izgleda, preko Alekse Vukomanovića u Beogradu.⁷⁸ Budući da je Verković već ranije namjeravao putovati po Kosovu, zapadnoj Makedoniji i Tesaliji, a Giljferding je, pak, želio obići Bosnu, Sandžak i Kosovo, oni su se ubrzo dogovorili da se negdje na tom putu susretnu. Giljferding je 16. srpnja 1857. otputovao iz Sarajeva prema Prizrenu.⁷⁹ Verković se vjerojatno nešto ranije uputio iz Sereza u susret »slavnom slavisti« Giljferdingu.⁸⁰ Putujući na Kosovu Verković je obišao Lesnovski manastir između Kratova i Zletova i Pčinjski manastir jugoistočno od Vranja. U oba manastira prepisao je stare manastirske pomenike, a u Lesnovu i nekoliko natpisa s fresaka i starih zapisa u crkvenim knjigama.⁸¹

Negdje krajem srpnja 1857. Verković i Giljferding su se sastali u Peći. Otuda su zajedno putovali. Giljferding je smjestio Verkovića na kola koja je vozio njegov momak. Obišli su Dečane, Đakovicu i Prizren u Metohiji, Nerodimlje, Gračanicu, Lipljan, Prištinu, Vučitrn, Mitrovicu i Zvečan na Kosovu i Novi Pazar u Sandžaku. Usput su posjećivali i razgledali mnoge crkve i manastire u kojima su nailazili na dosta starih rukopisa na pergamentu i papiru. Giljferding i Verković su se rastali u Novom Pazaru. Giljferding je produžio u Sarajevo, a Verković se vratio prema Makedoniji.⁸² Zajedničko putovanje trajalo je najviše tri tjedna, jer su u Novom Pazaru bili već 15. kolovoza.⁸³ Nesumnjivo da je i tako kratko putovanje s Giljferdingom za Verkovića bilo vrlo korisno jer je mogao dosta naučiti od tog vrsnog slavista, osobito paleografsko i filološko vrednovanje staroslavenskih ćirilskih rukopisa za što je Verkoviću nedostajala odgovarajuća naobrazba.

Na rastanku je Verković predao Giljferdingu prijepise koje je bio učinio u Lesnovskom i Pčinskom manastiru zajedno s nekim podacima o Lesnovskom manastiru, kao i prijepis jedne menikejske grčke povelje. Sve je to 28. kolovoza 1857. Giljferding iz Sarajeva poslao Izmailu Iv. Sreznevskom u Petrograd s molbom da to bude objavljeno. U popratnom pismu Giljferding je veoma pohvalno ocijenio Verkovićeve pionirski rad na južnoslavenskoj numizmatiči i preporučio drugom odjelu Ruske akademije da ga nagradi. Giljferdingovo pi-

---

⁷⁷ Pančev, n. dj., 463—464.

⁷⁸ Organdžieva, n. dj., 4.

⁷⁹ A. L. Giljferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji, Sarajevo 1972, 90.

⁸⁰ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/295, Zagreb 27. XII 1869, 1.

⁸¹ v. St. Verkovič, *Novyja Slavjanskija nahodki v' Makedonii, Izvěstija imperatorskoj akademii nauk'* VI, S. Peterburg' 1858, 386—400.

⁸² Giljferding, Putovanje . . ., 157—263.

⁸³ v. Verkovič *Novyja Slavjanskija nahodki . . .*, 400.

smo kao i Verkovićeви prijepisi bili su 1858. objavljeni u *Izvestijama* Ruske akademije nauka VI.⁸⁴

Iz Novog Pazara Verković se uputio preko »Mitrovice, Vučitrna, Peći, Đakovice, Prizrena, Tetova, Velesa, Bitolja, Resena, Ohrida do gradića Struge da bi se — kako sam kaže — susreo s veoma plemenitim makedonskim patriotima Miladinovima«. ⁸⁵

Na povratku iz Novog Pazara Verković je ponovo obišao Kosovo očitostoga da bi završio one prijepise koje nije stigao izraditi u vrijeme putovanja s Giljferdingom. U Peći je prepisao jedan ljetopis, u Pečkoj patrijaršiji po jedan ljetopis i pomenik, a u Dečanima jednu povelju.⁸⁶ U Gračanici je, pak, »uz velike napore« prepisao sa zida crkve povelju kralja Milutina iz 1321, napisanu fresko-tehnikom.⁸⁷ Povelju je prepisivao osam dana sa skele koju je za to bio postavio.⁸⁸ Na tom putu Verković je našao i sedam »znameniti rukopisni knjiga, od kojih su četiri na pergameni pisane«. ⁸⁹ U ohridskom kraju našao je bio jedan list glagoljskog rukopisa.⁹⁰

Nakon Bitolja Verković se nije, kao u jesen 1853, uputio prema jugu, prema Kožanima i Tesaliji, već prema zapadu, prema Ohridu, Strugi i Albaniji.

U Strugi je bio gost u kući makedonskog preporoditelja Dimitrija Miladinova. U tom je gradiću posjetio crkvu i školu i upoznao se s učiteljem Kuzmanom Šapkarevim,⁹¹ kasnijim piscem prvih makedonskih udžbenika. Kod D. Miladinova je prepisao jednu povelju kralja Stefana Dušana danu manastiru Treskavcu kod Prilepa.⁹²

Iz Struge je otputovao u Elbasan u Albaniji. U Manastiru sv. Vladimira kod Elbasana pronašao je dva izdanja životopisa dukljanskog kneza Ivana Vladimira.⁹³ Zatim je produžio na Krf.

Mora da se Verković zadržao na Krfu nešto duže da bi se rasteretio starina koje je na dotadašnjem dijelu putovanja bio sakupio. Al. Vukomanović poslao je u Beograd neki stari novac.⁹⁴ Giljferdingu je, pak, poslao neke starine u Sarajevo.⁹⁵ Među njima je vjerojatno bio i jedan list glagoljskog ruko-

⁸⁴ A. Gil'ferding', Pis'mo k' Redaktoru, *Izvēstija imperatorskoj akademiji nauk'* VI, S. Peterburg' 1858, 381—383; Verković', *Novyja Slavjanskija nahodki* . . ., 386—400.

⁸⁵ Arnaudov, Verković, 455 (2).

⁸⁶ v. AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 2397, J. Šafarik, Beograd 14. X 1858.

⁸⁷ Giljferding, Putovanje . . ., 212.

⁸⁸ J. Hahn. *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien 1868, 122.

⁸⁹ J. Šafarik, Dodatak k opisaniu stari srbski novaca, *Glasnik DSS* IX, Beograd 1857, 286.

⁹⁰ Arhiv Akademije nauka u Lenjingradu (= AANL), Fond VI. Lamanskog (= VL), F 9, 0 1, 638, St. Verković, Spb. 4. VI 1890; [V. S. Karadžić], *Prepiska* III, Beograd 1909, 732, St. Verković, Serez 22. IV 1858.

⁹¹ Dokumenti . . . na Verković, 205.

⁹² v. AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 2397.

⁹³ NSBZ, R 4610/c, St. Verković, Serez 23. IX 1858; Al. Hilferding, *Pisma o istoriji Srba i Bugara* II, Beograd 1860, 60.

⁹⁴ [Karadžić], *Prepiska* . . ., 732.

⁹⁵ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 28. II 1858.

pisa.⁹⁶ Izgleda da je također s Krfa i J. Šafariku u Beograd poslao 7 rukopi-
snih knjiga i javio mu da je sakupio »znatni broj srbski novaca, a među ovim
mnoga dosad sasvim nepoznata«. ⁹⁷ Na Krfu je organizirao prepisivanje životopisa
kneza Ivana Vladimira. Prijepise tih životopisa izradili su bili krfski anti-
kvar Lambrosije i neki student.⁹⁸

U zimu 1857/58. Verković se s Krfa uputio u Serez. Svakako je brodom
otputovao u Prevezu, gradić u jonskom primorju. Zatim se iz Preveze uputio u
unutrašnost Epira. U manastiru sv. Pantelejmona na otoku u Janjinskom je-
zeru Verković je tada pronašao tzv. epirski ljetopis i jednu povelju.⁹⁹ Iz Epira
je otišao u Tesaliju, te preko Larise stigao u egejsku luku Volos. Iz Volosa je
18. siječnja 1858. otplovio brodom Tršćanskog Lloyda u Carigrad. Iz Carigra-
da je opet brodom prosljedio u Solun, a otuda na konju ili kolima u Serez. U
Serezu je bio na početku veljače 1858. godine.¹⁰⁰

Izuzetno velika hladnoća i loše vrijeme pratili su Verkovića na putu od
Krfa do Sereza, osobito na posljednjoj etapi putovanja od Carigrada do Sere-
za. Zbog velikog napora on je bio u tolikoj mjeri »oslabio i malaksao« da se po
povratku u Serez »jedva mogao na nogama držati«. ¹⁰¹ To je bilo jedno od naj-
dužih i najtežih Verkovićevih putovanja po Balkanu uopće i nesumnjivo i je-
dno od najplodnijih u čitavoj njegovoj starinarskoj karijeri. S tog putovanja
potječe većina Verkovićevih prijepisa zapisa, pomenika, ljetopisa, životopisa i
povelja, osim menikejskih grčkih povelja. To su bili i posljednji Verkovićevi
prijepisi povijesnih spomenika.

Po povratku u Serez 1858. Verković je sređivao materijal koji je bio saku-
pio na tom putovanju, pratio prepisivanje menikejskih grčkih povelja i nastavio
sakupljanjem makedonskih narodnih pjesama. Istodobno je tražio i načina kako
bi što prije plasirao pronađene starine — u tom je cilju prijepise nekih
starina izradio u dva ili više primjeraka — i došao do sredstava za život, ot-
platu dugova i nove pothvate. U veljači 1858. imao je velik dug. Krfskom anti-
kvaru Lambrosiju bio je dužan 1 500 franaka (oko 125 dukata), a nekom se-
reskom trgovcu 500 franaka (oko 41 dukat). ¹⁰² Kod Lambrosija se vjerojatno bio
zadužio jer su mu bila ponestala sredstva za povratak s Krfa u Serez. Svakako
da ga je skupo stajalo i prepisivanje životopisa kneza Ivana Vladimira, kao i
menikejskih grčkih povelja u toku 1856. i 1858. godine.

Neposredno po povratku s puta na početku 1858. Verković je očekivao da
će preko J. Šafarika, kao i prethodnih godina Ministarstvo prosvjete Srbije
otkupiti starine koje je bio poslao Šafariku. Šafariku, međutim, tada to nije
pošlo za rukom, te je u ožujku savjetovao Verkoviću da dođe u Beograd za-

⁹⁶ [Karadžić], Prepiska . . . , 732.

⁹⁷ Šafarik, Dodatak . . . , 286.

⁹⁸ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 28. II 1858; NSBZ, R 4610/c, St. Verković, Serez 23. IX 1858.

⁹⁹ v. AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 2397.

¹⁰⁰ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 28. II 1858.

¹⁰¹ Isto; [Karadžić], Prepiska . . . , 731; Arnaudov, Verković, 260 (7).

¹⁰² AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 28. II 1858; i u pismu Al. Vu-
komanoviću Verković se 22. travnja 1858. požalio da je na »posljednjem putovanju
napravio velike dugove« [Karadžić], Prepiska . . . , 731.

jedno sa svim starinama kako bi osobno uredio svoje poslove.¹⁰³ Budući da te godine nije namjeravao putovati u Srbiju, a vjerojatno uvjeren da će starine ipak biti otkupljene, Verković je u travnju poslao Šafariku prijepis tzv. Epirskog ljetopisa i jedne povelje Simeona-Siniše, polubrata cara Dušana. Za njih je, kao i za ostale starine koje je na posljednjem putovanju bio našao i poslao u Beograd, Verković smatrao da su od velike vrijednosti za srpsku povijest. Stoga je i očekivao da će ga u Beogradu »nagraditi i odlikovati za tako sjajne uspjehe«.¹⁰⁴ Za to mu je i sam Šafarik davao nadu. Verković je negdje potkraj ljeta 1858. poslao Šafariku još neke starine, čiji mu je primitak ovaj potvrdio na kraju rujna te godine.¹⁰⁵

Nakon poznanstva s Giljferdingom Verković je neko vrijeme bio u stalnom pismenom kontaktu s njim.¹⁰⁶ Na kraju veljače 1858, tri tjedna nakon povratka u Serez, Verković je obavijestio Giljferdinga da će nakon što se oporavi od putovanja otići u Menikejski manastir i da će zajedno s igumanom Teodosijem usporediti prijepise »grčkih povelja cara Dušana«, te da će mu ih potom poslati zajedno s prijepisom još četiriju povelja iz tog manastira. Kod Verkovića se tada rodila nada da će i ostali njegovi prijepisi historijskih spomenika, kao i makedonske narodne pjesme koje je on zapisao, biti objavljeni u časopisima Ruske akademije nauka i da će on za to biti honoriran.¹⁰⁷ Stoga je negdje u proljeće ili na početku ljeta 1858. poslao Giljferdingu dvije rukopisne knjige na pergamentu, prijepise jedne srpske povelje, »grčkih povelja cara Dušana« i životopisa kneza Ivana Vladimira, kao i dio makedonskih narodnih pjesama i pripovijedaka koje je do tada bio sakupio. Sve je to Giljferding — koji je u međuvremenu bio napustio Sarajevo i vratio se u Petrograd — tek krajem listopada 1858. zajedno s popratnim pismom proslijedio Sreznevskom. K tome je Giljferding još priložio i pismo »srpskog arheologa-putnika g. Verkovića« u kom je Verković bio naveo da sljedeće godine namjerava putovati u Tesaliju i Albaniju. Zato je Giljferding apelirao na Sreznevskog da se pronađe novac potreban čovjeku koji bi sebe izložio »svakojakim naporima, opasnostima i lišavanjima, a da bi spasio i pronašao za nauku ostatke slavenskih starina u Turskoj«.¹⁰⁸

Verkovićeви uspjesi u pronalaženju i sakupljanju starina, kao i njegova putovanja po krajevima koji su tada bili malo poznati evropskoj javnosti, zainteresirala su još neke znanstvenike za njegov rad, te se oni počinju obraćati Verkoviću koji prihvaća korespondenciju s njima u nadi da će preko njih prodati starine i doći do sredstava za svoja putovanja po balkanskim prostorima.

¹⁰³ Arnaudov, Verkovič, 260 (7).

¹⁰⁴ [Karadžić], Prepiska . . ., 731.

¹⁰⁵ Arnaudov, Verkovič, 260 (7, 8).

¹⁰⁶ Isto, 455 (2).

¹⁰⁷ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 28. II 1858. (To je pismo Verković uputio Giljferdingu, a ne Vl. I. Lamanskom u čiji je fond to Verkovićevo pismo uloženo.)

¹⁰⁸ Dokumenty k istoriji slavjanovedenija . . ., 16. — U Giljferdingovom dopisu nije naveden datum priloženog Verkovićeve pisma. Možda je to bilo Verkovićevo pismo od 8. VII 1858. u kome se on potužio Giljferdingu na tešku materijalnu situaciju u kojoj se tada nalazio (NSBZ, R 4610/c, St. Verković, Serez 23. IX 1858).

U proljeće 1858. Verković je stupio u pismeni kontakt i sa slavistom Francom Miklošičem u Beču. Miklošič se interesirao za starine koje je našao Verković, kao i za »gotovo sasvim nepoznatu« geografiju onih krajeva u kojima je Verković ž.vio. Verković je, pak, od Miklošiča tražio i dobio neke knjige o slavenskoj paleografiji.¹⁰⁹ U rujnu 1858. Verković je poslao Miklošiču prijepise životopisa kneza Ivana Vladimira po moskopoljskom i venecijanskom izdanju. U lipnju je Verković poslao Al. Andriću u Beč rukopisnu knjigu »Žitije sv. Simeona Nemanje i sv. Save«. ¹¹⁰ To je, izgleda, bio Domentijanov životopis Nemanje i Save iz XIII stoljeća. Čini se da je taj životopis ubrzo zatim otkupila Nacionalna biblioteka u Beču.¹¹¹

Kako mu oko pocrveni čim počne čitati ili pisati, Verković je krajem travnja 1858. bio odlučio da će u svibnju proputovati Trakijom do Ksantija i Đumurdžine, a od početka srpnja do jeseni obići kosturski kraj u zapadnoj Makedoniji i Agrafske manastire u Tesaliji. U zapadnu Makedoniju i Tesaliju namjeravao je jedino putovati ukoliko Al. Vukomanović uspije prodati onaj novac koji mu je bio poslao s Krfa.¹¹² Verković je očekivao da će Vuk Karadžić, koji je bio tast Al. Vukomanovića, uspjeti nagovoriti kneza Mihaila u Beču da kupi taj stari novac. Budući da do te prodaje nije došlo, Verković nije 1858. otišao na put »u predjel Ohridski i Kosturski«. ¹¹³ Neizvjesno je da li je tada putovao i u Trakiju, dok Tesaliju ni kasnijih godina uopće nije posjetio.

Vuk Karadžić je u jesen 1858. preko J. Šafarika zatražio od Verkovića da mu pošalje neke etnografske podatke o Makedoniji, koja mu je gotovo potpuno bila nepoznata.¹¹⁴ Slično je traženje Vuk bio postavio Verkoviću preko Al. Vukomanovića i 1857, upravo prije njegova velikog putovanja te godine. Verković je u listopadu 1858. objasnio Šafariku, s čime je i Vuk bio upoznat, da je on do tada zbog oskudice u novcu »više prosjak nego putnik bio« i da se zadržavao samo u većim gradovima, i to najviše dva dana. U tim uvjetima »nije bilo moguće preuzeti uredno i tačno opisivanje Makedonski i Arbanski predela u Etnografičnom smislu«, naglasio je Verković. Za jedno duže putovanje Verković je računao da mu treba najmanje svota od 200 dukata koje on nije imao.¹¹⁵ Verković u to vrijeme nije mogao otplatiti čak ni svoje dugove.

Istodobno je i Šafarik nagovarao Verkovića da vodi »dnevnik, s historijskim, etnografskim, starinarskim i geografskim bilješkama« o mjestima kroz koja prolazi, jer bi na taj način Verkovićeva putovanja postala zanimljiva za »čitav čitateljski jugoslavenski svijet«. ¹¹⁶ Na žalost, Verković nije prihvatio taj savjet i na svojim putovanjima nije pravio zabilješke koje bi danas nesumnjivo bile veoma vrijedne za znanost.

¹⁰⁹ Arnaudov, Verkovič, 72.

¹¹⁰ NSBZ, R 4610/c, St. Verković, Serez 23. IX 1858.

¹¹¹ Šafarik u pismu od 26. IV 1859. spominje neki starosrpski rukopis koji je Verković bio prodao u Beču (Arnaudov, Verkovič, 261 /11/).

¹¹² [Karadžić], Prepiska . . ., 730—732, St. Verković, Serez 22. IV 1858.

¹¹³ Isto, 729—730.

¹¹⁴ Arnaudov, Verkovič, 260—261 (9); v. Lj. Doklešić, Srpsko-makedonske odnose vo 19 vek, Skopje 1973, 71—73, 75—76.

¹¹⁵ [Karadžić], Prepiska . . ., 729—730, St. Verković, Serez 14. X 1858.

¹¹⁶ Arnaudov, Verkovič, 260 (7).

Budući da novac za poslane starine nije dolazio ni iz Srbije ni iz Rusije, Verković je u jesen 1858. »u veliko očajanje, zbog novčane oskudice, pao«. »Već su me počele i persi boljeti zbog velike duševne bolesti«, žalio se Verković u rujnu Fr. Miklošiču.¹¹⁷ U sličnom je tonu pisao i J. Šafariku, koji ga je u rujnu i studenom nagovarao da nekako istraje u Serezu do sljedeće godine, a da zatim prihvati mjesto profesora latinskog jezika ili povijesti na nekoj polugimnaziji u Srbiji. »Razgovarao sam s gospodom o Vašoj budućnosti. Svi su mi obećali, da ćedu se za Vas postarati, da možete pod starije godine ovde sigurno uhljebljenje imati«, dodao je Šafarik u pismu iz Beograda u studenom 1858. godine.¹¹⁸

Tek negdje potkraj 1858. Verković je za poslane starine dobio prvu svotu novca. Sreznevski je o Verkovićevim starinama i makedonskim narodnim pjesmama, koje mu je Giljferding bio poslao (22. X), podnio već 25. listopada opširan referat drugom odjelu Ruske akademije nauka. Ovaj je istog dana odlučio da se Verković nagradi sa 150 rubalja (oko 50 dukata) za poslane materijale koji su važni za »dio slaveno-ruske filologije«. ¹¹⁹ U *Izvestijama* Ruske akademije nauka VII objavljene su, pak, 1858. dvije povelje srpskih vladara koje je Verković bio prepisao.¹²⁰

Istodobno se i J. Šafarik pobrinuo da se od Verkovića otkupe starine i da se Verković nagradi i ponovo kreditira. U Verkovićevo ime on je 14. listopada 1858. ponudio Ministarstvu prosvjete 250 komada starog novca, sedam prijepisa ljetopisa, pomenika, povelja i natpisa i osam vrijednih rukopisa iz XIV—XVII stoljeća. Sve te starine Šafarik je procijenio na 365 talira ili 156 dukata i 6 cvancika. Šafarik je, također, predložio da se Verkoviću u ime priznanja za njegov rad dâ i nagrada od 50 dukata, to više što Verković namjerava obići i neke epirske manastire.¹²¹ Komisija, koju je obrazovalo Ministarstvo, konstatala je da cijena koju je Šafarik naveo »ne samo da nije preterana, nego još da je vrlo umerena«. Komisija je još navela da bi »za istoriju srpsku bila velika neizkazana šteta« ako Verković ne bi nastavio svoj posao, te mu stoga treba dati barem 50 dukata pomoći i još 100 dukata na zajam. Ministarstvo je prihvatilo mišljenje komisije i 15. studenog zatražilo suglasnost Savjeta.¹²² Međutim, najprije zbog nekih formalnih propusta, a zatim sigurno i zbog smjene dinastije u Srbiji u prosincu 1858, Savjet je tek 31. ožujka 1859. dao suglasnost, koju je knez Miloš Obrenović 2. travnja potvrdio. Ubrzo zatim Šafarik je primio ukupno 205 dukata i 6 cvancika, i to 100 dukata zajma, 50 dukata pomoći i samo 55 dukata i 6 cvancika za otkupljene starine, jer je Mi-

¹¹⁷ NSBZ, R 4610/c, St. Verković, Serez 23. IX 1858.

¹¹⁸ Arnaudov, Verković, 260—261 (9, 10).

¹¹⁹ AANL, VL, F 9, 01, 250, I. Sreznevski, Spb. 25. X 1858; Isto, Vypiska iz protokol ot 25. X 1858 (84).

¹²⁰ S. Verkovič', Darstvennaja gramota korolja Uroša II Milutina monastyrju Gračanič 1322. goda, *Izvēstija imperatorskoj akademii nauk'* VII, S. Peterburg' 1858, 139—145; S. Verkovič', Darstvennaja gramota korolja Stefana Uroša III-go monastyrju Dečanskomu, Isto, 223—240.

¹²¹ AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 2397, J. Šafarik, Beograd 14. X 1858.

¹²² Isto, 2397, MP 25. X 1858; Isto, 2601, Izvještaj od 31. X 1858; AS, DS 1859, R 177, 1554, MP, Beograd 15. XI 1858 (2601).

nistarstvo zadržalo 101 dukat za potpuno pokriće zajma koji je Verkoviću bilo dalo 1855. godine. Za 100 dukata novog zajma (drugog po redu) Šafarik je u Verkovićevo ime potpisao s Ministarstvom ugovor istog sadržaja kao i prethodni ugovor o zajmu.¹²³ Primljeni novac Šafarik je odmah uputio Verkoviću.

Tom prodajom starina Verković je, osim starog novca, unovčio gotovo sve starine koje je do tada bio sakupio ili prepisao. Stari novac otkupljen od Verkovića bio je predan Muzeju, a rukopisne knjige i prijepisi ljetopisa, pomenika, povelja i natpisa Narodnoj biblioteci u Beogradu. Većinu tih Verkovićeovih prijepisa ubrzo su zatim ili kasnijih desetljeća objavili razni autori. Najprije su neke od prijepisa koje je učinio »poznati i zaslužni starinar Stefan I. Verković« objavili K. Nikolajević i J. Šafarik, i to između 1859. i 1862. godine.¹²⁴

U pismu u kojemu ga je obavijestio da mu je poslao novac za otkupljene starine, Šafarik je (26. IV 1859) nagovarao Verkovića da nastavi sakupljati narodne pjesme, pripovijetke, poslovice i predaje i da se tome potpuno posveti, jer će »time sebi *bezmrtno ime* u slavenskoj literaturi steći, a ako bude sreće i znatnu nagradu«. Šafarik je bio uvjeren da će Verković ukoliko pristupi objavljivanju narodnih pjesama, dobiti od kneza Mihaila »ne samo trošak za pečatanje, nego i pristojnu nagradu«. Bodreći ga iz Beograda, Šafarik je na kraju dodao: »Vaše ime i sada već ima dobar zvuk i ovde i kod ostalih Slavena.«¹²⁵

Prispijeće novca iz Rusije i Srbije mora da je dalo poleta Verkoviću, te je on mogao prionuti završavanju zbornika makedonskih narodnih »ženskih« pjesama. Sredinom 1859. završio je radom na njemu. Iz Sereza je 16. srpnja javio da za dan-dva kreće u Beograd da nađe mecenu za izdavanje tog zbornika.¹²⁶ Osim toga, cilj tog putovanja na kojem će se zadržati oko deset mjeseci, bila je i prodaja starog novca. Verkoviću su tada bila potrebna novčana sredstva i stoga što se namjeravao ponovo oženiti.

Te godine Verković je bio upoznao obitelj sereskog tufekčije (puškara) Hadži Petra, koji je bio porijeklom iz Plovdiva u Bugarskoj odakle je kao dječak otišao »u svijet« i tako dospio u Solun. Tamo se oženio i zatim preselio u Serez, gdje je do 1859. živio već dvadeset godina. Hadži Petar je imao četiri kćeri, a Verkoviću se svidjela najstarija kći Jelena. Isprosio ju je oko Petrov-dana, upravo prije odlaska na put.¹²⁷

¹²³ AS, DS 1859, R 177, 39, MP 3. I 1859 (2855); AS, Ministarstvo inostranih dela — Vnutrešnje (= MID-V) 1859, F II, R 397, 1504, DS 31. III 1858 (39); AS, DS 1859, R 177, 563, knez Miloš Obrenović 2. IV 1859 (1504); AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 851, Ugovor od 18. IV 1859. i Kvita od 21. IV 1859.

¹²⁴ [K. Nikolajević], Srbski Komneni, *Glasnik DSS* XI, Beograd 1859, 262—316; Isto XII, Beograd 1860, 397—473; Isto XIII, Beograd 1861, 283—357; [J. Šafarik], Povest Komnena monaha i Prokla monaha o različitim despotima Epira, i o tiranu Tomi despotu i Komnenu i Preljubu, *Glasnik DSS* XIV, Beograd 1862, 233—275.

¹²⁵ Arnaudov, Verković, 261 (11).

¹²⁶ Organdžieva, n. dj., 2.

¹²⁷ NSBZ, R 4702/c, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868, P.S., Serez 6. VIII 1868.

Ovog puta Verković je u Srbiju putovao preko Soluna, Carigrada i Crnog mora.¹²⁸ U Carigradu se na početku kolovoza upoznao s uredništvom *Carigradskog vesnika* kome je ustupio četiri makedonske narodne pjesme. One su odmah i objavljene zajedno s kratkim podacima o Verkoviću, koga nazivaju Stefan Berković.¹²⁹ Tako su ga tada, pa i mnogo kasnije, nazivali i mnogi drugi suvremenici u Turskoj.¹³⁰ Neki su ga nazivali i Stefan Verkov, Berkov ili Berkovic.¹³¹ U Carigradu je tada Verković upoznao i bugarske političke vođe, dra Čomakova i druge.¹³²

U Beograd je, izgleda, stigao negdje potkraj kolovoza 1859. godine. Budući da u Beogradu nije uspio naći mecenu za izdavanje makedonskih narodnih pjesama, ni kupca za svoju zbirku starog novca, Verković se uputio u London i Pariz, što mu je J. Šafarik još ranije savjetovao. Namjera mu je bila da upozna tamošnje antikvare i uspostavi kontakt s muzejima da bi prodao svoj stari novac od kojeg je tada posjedovao oko 1 000 komada. Čini se da je tamo uspio prodati veći dio tog novca. Tada, ili godinu-dviije kasnije, Verković je u Londonu samo za jedan primjerak starog novca bio dobio svotu od 1 500 franaka (oko 125 dukata).¹³³ Na tom putu Verković je bio prošao i kroz Prag.¹³⁴ Iz Beča je, pak, preko ruskog poslanika poslao ruskom prestolonasljedniku Nikolaju jednu kameju. Vjerojatno je to ona »egipatska kameja« koju Verković spominje još 1854. godine. Ona se, tvrdio je Verković, »od nekog Engleza ili Francuza ne bi mogla dobiti ni za 1.000 funti sterlinga« (oko 2 000 dukata). Za taj se dar prestolonasljednik Verkoviću pismeno zahvalio.¹³⁵ Tim darom Verković je vjerojatno htio skrenuti pažnju ruskog dvora na svoje poslove i isposlovati za sebe stalnu novčanu pomoć.

Po povratku u Beograd Verković je o svom trošku predao zbornik od 335 makedonskih »ženskih« narodnih pjesama na tiskanje u državnu tiskaru. Predračunska cijena tiskanja 1 530 primjeraka zbornika iznosila je 3 101 groš i 34 pare poreske (oko 110 dukata). Na tu svotu Verković je trebao platiti još »procenat tipografije« u iznosu od 976 groša i 7 para poreskih (oko 35 dukata).¹³⁶ Stoga je Verković 22. veljače 1860. zamolio Ministarstvo prosvjete da ga oslobodi plaćanja tog procenta. Zauzvrat je ponudio Ministarstvu 50 pri-

¹²⁸ Organdžieva, n. dj., 8.

¹²⁹ *Carigradski vjestnik* IX/443, 8. VIII 1859, 3—4; IX/444, 15. VIII 1859, 3—4.

¹³⁰ A. r. K o s t e n c e v', Spomeni, *Sbornik' na B'lgarskata akademija na naukite* VI, Sofija 1916, 22; v. Dokumenti... na Verkovič, 20, 43, 188, 203, 269, 320, 458, 463, 501.

¹³¹ Dokumenti... na Verkovič, 159, 324, 341, 350, 363, 386, 404, 419, 70, 86, 142, 208, 520.

¹³² Arnaudov, Verkovič, 492 (12).

¹³³ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verkovič, Serez 6/18. IV 1871; Arnaudov, Verkovič, 492 (12), 260 (5, 6), 264 (22), 294 (133).

¹³⁴ Arnaudov, Verkovič, 256 (2).

¹³⁵ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verkovič, Zagreb 25/6. II 1878; Arnaudov, Verkovič, 443 (1), 459 (3).

¹³⁶ AS, MID-V 1860, F II, R 238, 702, Račun Knigopečatne knjaževstva Srbije.

mjeraka zbornika.¹³⁷ Verkovićeve molba je 3. ožujka bila pozitivno riješena.¹³⁸

Ubrzo zatim Verković se vratio u Serez, gdje se u svibnju 1860. oženio.¹³⁹ Uvezivanje zbornika od blizu 400 stranica u Beogradu je nadgledao J. Šafarik. Trošak samog uvezivanja, koji je također snosio Verković, iznosio je 28 dukata i 15,5 groša. U svemu su bila uvezana 1542 primjerka i 400 »malih brošura«. Uvezivanje je bilo gotovo u svibnju 1860. godine.¹⁴⁰

To je bio prvi objavljeni zbornik makedonskih narodnih pjesama uopće; objavljen je godinu dana prije zbornika braće Miladinova. Svoj zbornik Verković je posvetio kneginji Juliji, supruzi kneza Mihaila. Posveta je učinjena s njezinom suglasnošću.¹⁴¹ U predgovoru zbornika Verković je ukratko opisao i etničku situaciju u južnoj Makedoniji, tj. u Egejskoj Makedoniji, o kojoj su tada postojale pogrešne predodžbe u Evropi. Naglasio je da Makedonci imaju prevagu sve do rijeke Bistrice (Aliákmon) koja je granica »između Slavenskog i Grčkog sveta«.¹⁴²

Nakon objavljivanja, sljedeća Verkovićeve briga je bila plasiranje tog zbornika koji su neki suvremenici kratko nazivali »makedonske pjesme« ili »Makedonske narodne pjesme«.¹⁴³ Carigradski *S'vremenni lětopis'* objavio je odmah u ljeto 1860. vijest o izlasku Verkovićeve zbornika, a na samom početku 1861. to je učinio i *Carigradski věstnik'*.¹⁴⁴ Međutim, prije toga iz Carigrada je preko srpskog kapučehaje stiglo za zbornik 20 narudžbi. Ubrzo nakon završetka tiskanja zbornika u svibnju 1860. Šafarik je iz Beograda uputio po 50 primjeraka zbornika u Carigrad, Beč i Odesu, a 1200 primjeraka Verkoviću u Solun. Od knjiga prispjelih u Solun, Verković je poslao 150 primjeraka kukuškom episkopu P. Zografskom, koji ih je kasnije bez Verkovićeve znanja prepustio solunskom knjižaru Držiloviću, a 300 učitelju S. Filaretovu u Sofiji koji ih je namjeravao prodavati po Bugarskoj. Od Filaretova je Verković za prodane knjige dobio 1863. iz Carigrada 500 franaka (oko 41 dukat). Filaretov je neke zbornike bio poslao i u Petrograd. Verković je svoj zbornik prodavao i preko knjižara na sereskom velikom sajmu (panađuru), i to po 25 groša (oko 0,4 dukata) primjerak.¹⁴⁵ Pet stotina primjeraka uputio je 1863. da se prodaju na prilepskom velikom sajmu (panađuru). Verković je u toku 1860-ih, pa i 1870-ih godina angažirao i mnoge znance i druge knjižare u Makedoniji, Bugarskoj i Carigradu za prodaju tih pjesama. Unatoč velikom naporu, Ver-

¹³⁷ AS, MPs-P 1860, F II, 259, 553, St. Verković, Beograd 22. II 1860; v. Penušliski, Stefan I. Verković..., str. XXIV, XXVI.

¹³⁸ AS, DS 1860, R 165, 453, MP 23. II 1860 (553); Isto, 544, knez Miloš Obrenović 3. III 1860 (702).

¹³⁹ NSBZ, R 4702/c, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868, P. S., Serez 6. VIII 1868.

¹⁴⁰ Arnaudov, Verković, 261—262 (12, 14).

¹⁴¹ St. Verković, Narodne pesme Makedonski Bugara I, Ženske pesme, Beograd 1860. — v. posvetu od 7. II 1860.

¹⁴² Isto, str. I—XIII (u izdanju koje je objavio K. Penušliski u Skoplju 1961, 1—8).

¹⁴³ Dokumenti... na Verković, 59, 614.

¹⁴⁴ M. Stojanov, B'lgarska v'zroždenska knižnina II, Sofija 1959, 565, 566.

¹⁴⁵ Arnaudov, Verković, 35, 75 bilj. 43, 215 (1), 216 (2, 3), 261—262 (12, 14).

ković zadugo nije uspio rasprodati čitavo izdanje tog zbornika, te je još 1880-ih godina imao neprodanih primjeraka. Osim toga, mnoge primjerke Verković uopće nije uspio naplatiti od osoba koje su ih bile preuzele na prodaju, a neke je i poklanjao.¹⁴⁶

Po povratku u Serez u proljeće 1860. Verković je, usporedo s naporima da proda objavljeni zbornik, i dalje sakupljao makedonske narodne pjesme. U jesen 1861. poslao je J. Šafariku u Beograd novu zbirku od 100 narodnih pjesama. Međutim, za njezino objavljivanje nije bilo sredstava.¹⁴⁷ Štoviše, približavala se 1862. kada je Verković trebao isplatiti trogodišnji zajam Ministarstvu prosvjete Srbije. Prodajom 151 komada starog novca u studenom 1861. Ministarstvu prosvjete, a koje je ono otkupilo za Muzej u Beogradu za 116 forinti i 40 krajcara u srebru, Verkovićev se dug iz 1859. smanjio samo sa 100 na 75 dukata.¹⁴⁸

Sve to, kao i »nenalaženje priznanja kod sveta« i izostanak nagrade i priznanja koja je Verković očekivao iz Petrograda i Beograda, uvjetovalo je da je Verković u jesen 1861. ponovo zapao u očajanje. Verković je u tolikoj mjeri bio nezadovoljan da je J. Šafarik shvatio (19. XI) da Verković namjerava prekinuti s njima u Beogradu. Ni očekivana pomoć od kneza Mihaila za Verkovićev objavljeni zbornik nije dolazila. Sve je i dalje ostajalo na obećanjima i nakon što je Šafarik u Verkovićevo ime bio, izgleda, knezu Mihailu »predao Zevsovu glavu i prsten«. Verković je, čini se, bio nezadovoljan i stoga što nije imao dovoljno sredstava za kupovinu ponuđenih starih rukopisa. Šafarik koji je tada bio postavljen za rukovoditelja Narodne biblioteke i Muzeja, nagovarao je Verkovića da svakako kupi te rukopise, jer će oni potom od njega biti otkupljeni za Narodnu biblioteku. Obećao mu je da će se založiti da se oni Verkoviću ne samo »dobro plate« već da mu se i »kakva nagrada prizna«. ¹⁴⁹ Još na kraju 1860. pop Avram iz sela Orbela u debarskom kraju u Makedoniji bio je poslao Verkoviću dvije rukopisne knjige na pergamentu i obavijestio ga da će nastojati da ih još pronađe.¹⁵⁰

Na početku 1862. nenadano se poboljšala Verkovićeva situacija. Šafarik ga je 13. veljače pozvao da hitno dođe u Beograd s tim da će mu putni trošak biti plaćen. Šafarik ga je nagovarao da sa sobom donese i sve starine, jer je bio uvjeren da će se one moći dobro prodati.¹⁵¹ Naime, Ilija Garašanin je tada bio donio odluku da se obnovi »tajna radnja« poput one iz 1849—1853. s tim što je ona ovaj put trebala obuhvatiti i Makedoniju, te su mu stoga bile potrebne Verkovićeve usluge.

Verković je krajem veljače 1862. otputovao iz Sereza. Putovao je preko Soluna, Carigrada, Crnog mora i Dunava. U Beograd je došao u ožujku. Od-

¹⁴⁶ Dokumenti... na Verković, 57, 146, 167, 207, 267, 335, 430, 526, 614, 19, 157, 527.

¹⁴⁷ Arnaudov, Verković, 262 (15); Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/299, Zagreb 31. XII 1869, 3.

¹⁴⁸ AS, MPs-P 1861, F IX, R 1503, 3286, J. Šafarik, Beograd 28. X 1861; AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 3303, MP 31. X 1861.

¹⁴⁹ Arnaudov, Verković, 262 (15).

¹⁵⁰ Dokumenti... na Verković, 20.

¹⁵¹ Arnaudov, Verković, 75, 263 (16).

sjeo je kod J. Šafarika. Garašanin je tada Verkoviću povjerio tajnu političku misiju u Makedoniji. Starine tada nisu otkupljene od Verkovića, možda ih nije ni ponudio, već je Verkoviću na Garašaninovu preporuku dan novi zajam od 150 dukata.¹⁵²

Davanjem novog zajma (trećeg i posljednjeg) Verkoviću je bilo omogućeno ne samo da Ministarstvu prosvjete isplati ostatak starog zajma od 75 dukata, već da mu isto toliko novaca preostane. J. Šafarik je kao bibliotekar Narodne biblioteke i čuvar Muzeja (20. IV) obrazložio potrebu davanja tog zajma navodeći da je Verković »upravo sad pouzdano doznao za znatan broj stari rukopisa koji se nalaze u turskim rukama u Dibru a koje on za celo se nada da će moći odkupiti i ovamo za našu biblioteku i muzej dobiti«. Ministarstvo prosvjete je odmah prihvatilo to mišljenje.¹⁵³ Nakon odobrenja Državnog savjeta i potpisa kneza Mihaila, Verkoviću je Ministarstvo prosvjete 30. travnja isplatilo 150 dukata beskamatnog zajma, bez određenog roka vraćanja.¹⁵⁴ Verković je odmah sa 75 dukata potpuno podmirio pozajmicu dobivenu 1859. godine.¹⁵⁵

Za tog boravka u Beogradu izgleda da je Verković dobio i dugo očekivanu pomoć za objavljivanje zbornika makedonskih narodnih pjesama. Jednom prilikom kasnije Verković je izjavio da je od kneginje Julije Obrenović primio za taj zbornik nagradu od 200 dukata.¹⁵⁶

Ovog se puta Verković kratko zadržao u Beogradu. Vjerojatno mu je bilo naloženo da što prije otputuje u Makedoniju i započne s povjerenim mu zadatkom. Nakon toga Verković će biti u stalnom pismenom kontaktu s Beogradom, ali u njega nije više dolazio sve do 1877. godine. Mora da je Verković napustio Beograd na početku svibnja 1862. jer je već 29. svibnja bio poslao izvještaj iz Makedonije.¹⁵⁷

III (1862—1866)

Po povratku u Serez 1862. Verković je najprije otišao u Sv. Vrač kod Melnika odakle se u lipnju ili na početku srpnja javio pismom Šafariku.¹⁵⁸ Ubrzo se zatim iz Sereza po dobivenom političkom zadatku uputio na kružno putovanje po Makedoniji, upravo u smjeru kretanja kazaljke na satu, počevši od brojke četiri. Jedan dio tog puta, i to od Sereza do Prilepa, bio je prošao još 1853. godine. Dok se 1853. iz Prilepa vratio u pravcu juga, 1862. je produžio prema sjeveroistoku, tj. prema Velesu. Na tom se putu zaustavio u selu Visoku, između Sereza i Soluna, u Kukušu, Vodenu, Neveski, Lerinu, Bitolju, Prilepu,

---

¹⁵² Isto, 431 (2), 466 (1), 469 (2).

¹⁵³ AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 917, J. Šafarik, Beograd 20. IV 1862; AS, DS 1862, R 314, 605, MP, Beograd 25. IV 1862 (917).

¹⁵⁴ AS, DS 1862, R 314, 605, DS 27. IV 1862; AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 1013, Mihailo Obrenović 28. IV 1862; Isto, MP 30. IV 1862.

¹⁵⁵ AS, MPs-P 1862, F VI, R 1265, 1034, 1038.

¹⁵⁶ Arnaudov, Verković, 485 (1).

¹⁵⁷ Isto, 263 (17).

¹⁵⁸ Arnaudov, Verković 263 (18).

Velesu, Štipu, Novom Selu između Strumice i Petriča i u Sv. Vraču kod Melnika. U Sv. Vraču bio je 15. kolovoza 1862. godine. Izvještaj o tom putovanju poslao je iz Sereza svojim poglavarima u Beograd 3. rujna.¹⁵⁹ Na tom je putovanju svakako tragao i za starinama.

Osnovni zadatak Verkovićeve tajne misije sastojao se u buđenju slavenske svijesti Makedonaca i potiskivanju velikogrčkog djelovanja kako bi — kako je kasnije objasnio sam Verković — »pri rešavanju istočnog pitanja Makedonski sloveni izjavili da su Sloveni, a ne Grci!«. ¹⁶⁰ To je bilo u duhu knez Miha.love aktivne balkanske politike čiji je cilj bio rušenje Turskog carstva u Evropi i uspostavljanje Jugoslavenskog carstva.¹⁶¹

Svoju tajnu političku misiju Verković je s uspjehom provodio samo u jugoistočnoj Makedoniji, uglavnom na prostoru južno od Berova i Banskog, a istočno od Vardara. Na tom je području mogao djelovati neposredno iz samog Sereza sve do kraja svoje političke aktivnosti u Makedoniji sredinom 1870-ih godina.

Pokret protiv Carigradske patrijaršije i grčkog utjecaja — jedna od faza makedonskog nacionalnog buđenja — bio je na početku 1860-ih godina već zahvatio sjeverni i srednji dio Makedonije, dok u jugoistočnom dijelu Makedonije još nije bio došao do izražaja. Unatoč tome Verković je uspio pronaći ljude koji su bili voljni surađivati s njim, jer se na dotadašnjim putovanjima po tom dijelu Makedonije bio upoznao s mnogim tamošnjim makedonskim prvacima koji su i u njega bili stekli povjerenje, osobito nakon što se bio okučio u Serezu. Mnoge makedonske trgovce, svećenike, učitelje i seljake Verković je imao prilike upoznati i prilikom njihova dolaska u Serez, upravno središte Sereskog sandžaka (okruga) i mjesto gdje se održavao jedan od najvećih godišnjih sajmova u Makedoniji.¹⁶² Makedonski učitelj Arsenij Konstencev — kojeg je Verković s još dva makedonska učitelja 1868. bio pozvao da budu njegovi gosti u Serezu u vrijeme velikog sajma (panađura) — zabilježio je u svojim uspomenu da je Verković (»tada su ga svi učitelji i trgovci iz Bugarske, Trakije i Makedonije, koji su dolazili u Serez na panađur, zvali Berković«) bio »blag i gostoljubiv« i da je svakog Bugarina i Makedonca koji je dolazio u Serez obavezno pozivao u svoju kuću ukoliko taj nije već sam bio kod njega svratio.¹⁶³

¹⁵⁹ Isto, 85—86, 298—299.

¹⁶⁰ Isto, 431—432, 437, 453, 469; O Verkovićevoj političkom djelovanju u Sereskom sandžaku v. Katardžiev, Sereskata oblast..., 134—144, 188—192; Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi..., 125—133.

¹⁶¹ v. Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi..., 83—89.

¹⁶² v. Katardžiev, n. dj., 125—144. — »Kad mi je pre 10 godina poverena radnja na ovoj strani — pisao je Verković 1872. svojim poglavarima u Beogradu — ovdje sve je boravilo duboki san! Kod Slovenske masse ove strane dotle je bilo ugasilo se čuvstvo narodnosti, da su se stidili imenovati svojim narodnim imenom! Sve je do tolikog stepena bilo opojeno i zanešeno za jellenizmom, da sam se isprva bio pobjojao, da će mučno štogod biti od onoga, što se preko mene želi postići.« (AIIS, JR, XII/4/184, Vlašić, Serez 11. VII 1872/10; v. I v. Katardžiev, Nekoi momenti od političkata dejnost na Verković vrz osnova na negovi pisma, *Sovremenost* X/1, Skopje, 1960, 88).

¹⁶³ Kostencev, n. dj., 22—23.

Svoju političku aktivnost Verković je obavljao također i preko pisama koja najvećim dijelom nisu sačuvana. Već se 1863. dopisivao s povjerljivim ljudima iz Nevrokopske, Melničke, Maleševske, Kukuške i Solunske kaze.¹⁶⁴ Tu korespondenciju je ubrzo proširio, i to ne samo zbog političkog djelovanja već i zbog drugih svojih poslova. Do napuštanja Makedonije na početku 1877. Verković je pismenim putem, duže ili kraće vrijeme, komunicirao s blizu stotinu osoba u Makedoniji i izvan nje i s nekoliko makedonskih crkveno-školskih općina.¹⁶⁵ Od te korespondencije do danas je objavljeno oko 500 pisama upućenih Verkoviću.¹⁶⁶ Veći dio tih pisama odličan je izvorni materijal za proučavanje tadašnje društvene situacije i antipatrijaršijskog pokreta u jugoistočnoj Makedoniji.

Na buđenju slavenske svijesti i potiskivanju velikogrčkog utjecaja Verković je do sredine 1860-ih godina djelovao na više načina. Makedonske osnovne škole opskrbljivao je udžbenicima, a crkve crkvenoslavenskim knjigama. Makedonske je učenike slao na dalje školovanje u Srbiju, a pojedine učitelje, svećenike i druge pismene ljude opskrbljivao je raznim listovima koji su u to vrijeme izlazili u Beogradu, Carigradu i Braili. Preko njega je išla korespondencija nekoliko makedonskih crkveno-školskih općina i mnogih osoba u jugoistočnoj Makedoniji; on ih je obavještavao o trenutnoj situaciji i činio im razne druge usluge u antipatrijaršijskom pokretu.¹⁶⁷

O svom radu i o prilikama u Makedoniji Verković je u djelomično šifriranim pismima opširno izvještavao svoje poglavare u Beogradu kontinuirano od 1862. do 1876. godine. Svoje izvještaje trebao je slati svakih petnaest dana, ali iz različitih razloga često ih je slao i u razmacima od mjesec i više dana.¹⁶⁸ Zahvaljujući svojim ljudima, a i tome što je Serez bio važno trgovačko i upravno središte, Verković je imao dobar uvid u prilike u jugoistočnom dijelu Makedonije. Njegovi izvještaji obiluju vijestima o društvenim i političkim zbivanjima, ekonomskim prilikama, raspoloženju naroda i antipatrijaršijskom pokretu. Stoga su oni važan izvor za makedonsku povijest, te se povjesničari njima dosta koriste.¹⁶⁹ U svemu je danas poznato oko 100 njegovih izvještaja.¹⁷⁰

---

¹⁶⁴ AM, Varia, St. Verković, Serez 21. X 1863.

¹⁶⁵ v. Dokumenti ... na Verković, 623—625.

¹⁶⁶ Isto, 19—575; K. Stanišev, Sed'm' pisma na Nako S. Stanišev' do Stefan' Verković', *Makedonski pregled'* II/3, Sofija 1926, 135—142; Arnaudov, Verković, 421—427.

¹⁶⁷ Arnaudov, Verković, 299—321 passim; Dokumenti ... na Verković, passim.

¹⁶⁸ Arnaudov, Verković, 436, 323 (5/b, 6), 326 (16), 327 (18), 328 (19), 329 (24).

¹⁶⁹ v. npr. Katardžiev, n. dj., passim i 310—311; R. Poplazarov, Osloboditelne vooruženi borbi na makedonskiot narod vo periodot 1850—1878, Skopje 1978, passim.

¹⁷⁰ Jedan dio Verkovićevih izvještaja sačuvan je u Arhivu Istorijskog instituta Srbije u Fondu Jovana Ristića, a nekoliko u Arhivu SR Srbije u Fondu Ilije Garašanina i u Arhivu SR Makedonije. Nešto koncepata Verkovićevih izvještaja sačuvano je u Arhivu Bugarske akademije nauka u Sofiji u Fondu St. Verkovića; njih je dijelom objavio Arnaudov (Arnaudov, Verković, 298—299, 299/1/ — 321/43/). O Verkovićevim izvještajima v. kod Lj. Doklešić, *Kronološko određi-*

Prihvatanjem tajne političke misije 1862. Verković je u osnovi riješio svoju materijalnu egzistenciju za daljih četrnaest godina svog boravka u Makedoniji. Od srpske vlade je primao za taj posao mjesečnu plaću od 15 dukata, a za pokriće poštanskih i drugih troškova bila mu je određena svota od 50 dukata godišnje.¹⁷¹ Taj je novac dobivao u Serezu uglavnom u četiri navrata godišnje, tj. svaka tri mjeseca, s tim što je dva puta godišnje dobivao po 45, a dva puta po 70 dukata. Novac mu je slan preko J. Šafarika u Beogradu, koji je naznačavao da taj novac tobože potječe od starina koje su otkupljene od Verkovića.¹⁷² U svemu je Verković niz godina dobivao po 230 dukata godišnje, što je iznosilo gotovo dvostruko više od tadašnje prosječne godišnje učiteljske plaće u Makedoniji.¹⁷³

Stalna novčana primanja omogućila su Verkoviću da poboljša svoje životne uvjete i da s uspjehom nastavi stare poslove, pa i da ih proširi.

U Serezu je Verković 1863. sagradio kuću, koja ga je sigurno dosta stajala.¹⁷⁴ Šafarik ga je savjetovao da ne zida veliku i skupu kuću, jer političke prilike nisu povoljne: »čuvajte pare, bolje je da Vam se nađe koji dukat pro casu necessitatis.«¹⁷⁵ Verković vjerojatno nije prihvatio taj savjet, jer je u svom životu uvijek težio nečem velikom i posebnom. Osim toga on je zbog svog društvenog ugleda i prestiža morao voditi računa i o izgledu svoje kuće, jer su turske vlasti pretežno cijenile kršćane po njihovu materijalnom položaju.

Sljedeće, 1864. godine Verković je nastavio upotpunjavati svoju biblioteku u kojoj su se poslije njegove smrti našla brojna filološka, povijesna, etnografska i razna druga djela.¹⁷⁶ Biblioteku je počeo stvarati od 1855. godine. Knjige je nabavljao putem kataloga ili preko znanaca u većim gradovima Evrope. U početku ga je interesirala numizmatička i povijesna literatura.¹⁷⁷ Kada je 1864. odlučio raditi na historijsko-filološkoj raspravi o porijeklu azbuke, nastojao je doći do faksimiliranih izdanja staroslavenskih rukopisa, kao i monografija i rasprava s područja slavistike. U ljeto te godine zamolio je, čini se, sakupljača čeških narodnih pjesama Karela J. Erbena u Pragu da mu pošalje sva djela o staroslavenskom jeziku i paleografiji. Nakon što je na kraju te godine primio neke radove Osipa M. Bodjanskog, Václava Hanke i

vanje izvještajâ Stjepana Verkovića iz Makedonije i uputstava za njegov politički rad u Makedoniji (1862—1876), *Historijski zbornik XXXIII—XXXIV*, 1980—81, 211—234.

¹⁷¹ Arnaudov, Verković, 436.

¹⁷² Arhiv Istorijskog instituta Srbije (=AIIS), Fond Jovana Ristića (=JR), izvještaji St. Verkovića iz Sereza, passim; Arnaudov, Verković, 268—292, 301—329 passim.

¹⁷³ Godišnja plaća starijeg učitelja u Makedoniji u to se vrijeme kretala oko 5000 groša (oko 95 dukata) u gotovu. Učitelj je uz to imao još i besplatan stan i ogrjev (v. Dokumenta... na Verković, 190, 400, 434, 470).

¹⁷⁴ Šafarika je gradnja kuće u Beogradu 1860. stajala 120 dukata (Arnaudov, Verković, 262 /14/).

¹⁷⁵ Arnaudov, Verković, 266 (29).

¹⁷⁶ Isto, 141.

¹⁷⁷ Isto, 482 (6), 256 (2); Verković, Epizod nepoznat..., *Glas Hercegovca X/64*, Mostar 13. IX 1893, 1.

Pavela Šafaříka, Verković se ponovo obratio istom znancu »da bi imali do-
brotu nabavit mi sva djela tičuća se staro-slavenskog jezika koja su do sada
u Rusii i drugim zemljama na svet izašla«, kao i preko dvadeset djela rimskih
i grčkih klasika. Istog je znanca ponovo 1866. zamolio da mu pošalje još neka
slavistička djela, kao i Zbornik maloruskih narodnih pjesama.¹⁷⁸ Od faksimili-
riranih izdanja starih rukopisa Verkovića je posebno interesiralo Ostromirovo
evanđelje. Njega je najprije tražio 1864. preko bugarskog trgovca Stefana
Popstefanova u Carigradu, a 1865. preko mladog Makedonca Dimitra Pop-Ge-
orgieva Berovskog u Beogradu, kojeg je još molio da mu nabavi veliki Miklo-
šičev staroslavensko-grčko-latinski rječnik i još neke druge knjige.¹⁷⁹ Na kra-
ju je za Ostromirovo evanđelje i još neke knjige poslao 1865. Erbenu u Prag
50 forinti (oko 11 dukata). Kada ga nije ni od njega dobio, zamolio je 1867.
Nila Popova da mu ga on nabavi, kao i zbornike ruskih narodnih pjesama i sve
radove u kojima su opisane slavenske starine i običaji i obrađena slavenska
književnost.¹⁸⁰ Potkraj 1868. Verković je bio dobio neke knjige iz Moskve, ali
među njima nije bilo nijedne od traženih knjiga. Različite filološke knjige
Verković je 1865. bio nabavio iz Pariza.¹⁸¹

Po izgradnji kuće Verkoviću se povećala obitelj. God. 1864. rodila mu se
kći Marta, a 1867. sin Ilija. Verković je u drugom braku u toku 1860-ih godina
bio veoma sretan. »Moja supruga tako je poštena, vredna i pametna — hvalio
se Verković 1868. u pismu upućenom Velimiru Gaju — da joj nema para u
svoj okolini! Što mi sva preduzeća ... do sada idu povoljno od ruke, k tome
je ne malo doprinela čestitost i razumnost moje supruge! Najpoštenije ovdanje
gospoje njoj su prisne prijateljice.«¹⁸²

Verković je u Serezu živio s pasošem kneževine Srbije. Budući da je kao
rođeni Bosanac bio turski podanik, on je, očito sigurnosti radi, uzeo srpsko
državljanstvo. Međutim, ni s njim se nije osjećao dovoljno sigurnim (kneže-
vina Srbija je tek 1878. postala potpuno nezavisna prema Turskom carstvu),
te je nastojao dobiti nečiju jaču zaštitu. Stoga je Verković 1864. od svojih po-
glavara u Beogradu tražio: »Treba da se zauzmete da polučim pouzdanu pro-
tekciju, jer srpski pasoš nije mi od nikakve pomoći.«¹⁸³ Verkovićeve nesigur-
nost je vjerojatno potjecala odatle što su mu turske vlasti na prijavu serskih

---

¹⁷⁸ Arnaudov, n. dj. 256—258 (2, 4, 6). Iz sadržaja tih pisama vidljivo je da nisu
pisana J. Šafariku, kako su procijenili priređivači zbirke, već nekoj osobi u Prag.
Vjerojatno su pisana Erbenu. U dva pisma N. Popovu Verković je naveo da mu
je »učeni Čeh Erben iz Praga« bio obećao nabaviti Ostromirovo evanđelje i još
neka slavistička djela (BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 8/20. VIII
1867. i P. S. uz pismo St. Verkovića, Serez 31. X 1867).

¹⁷⁹ Dokumenti ... na Verković, 141, 162, 172, 185.

¹⁸⁰ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 8/20. VIII 1867. i

¹⁸¹ Isto, P 23, 43, St. Verković, Serez 4. I 1869; Dopiska Stjepana Ilije Verkovi-
ća, *Narodne novine XXXVI/5*, Zagreb 8. I 1870, 2; Verković, Epizod nepoznat ...
Glas Hercegovca X/64, Mostar 13. IX 1893, 1.

¹⁸² NSBZ, R 4702 c/2, St. Verković, Serez 16/28. srpnja 1868, P. S. Serez 6. VIII
1868; Gavranović, Odlomak iz Martića Zapamćenja ..., 296.

¹⁸³ Arnaudov, Verković, 314 (32). — U tom Verkovićeovom izvještaju, čija je da-
tacija ustanovljena na osnovi nekih drugih podataka u njemu, »srpski pasoš« šifri-
ran je kao »alvadžijski pasoš« (v. Arnaudov, Verković, 297).

grkomana, čini se, upravo 1864. pretresle kuću.¹⁸⁴ Još na početku 1858. bio je zamolio Al. Giljferdinga da se on zauzme kod ruskog Ministarstva inozemnih poslova da ga rusko poslanstvo u Carigradu »u slučaju potrebe brani«.¹⁸⁵

U uputama koje je u svibnju 1862. dobio od svojih poglavara u Beogradu, Verkoviću je bilo naloženo da zatraži zaštitu i pasoš od talijanskog konzula u Solunu. Nakon zaoštavanja srpsko-turskih odnosa u ljeto 1862. J. Šafarik je savjetovao Verkoviću da nastoji pribaviti talijanski ili francuski pasoš, a u krajnjem slučaju ruski ili austrijski.¹⁸⁶ Verković je nakon toga sigurno poduzeo stanovite korake u tom pravcu, ali nije imao uspjeha. Štoviše, izgleda da mu je 1865. prestao vrijediti pasoš koji je imao, jer je na kraju 1864. Jovan Ristić, srpski kapučehaja u Carigradu, dobio iz Beograda uputu da pokuša Verkoviću izraditi pasoš.¹⁸⁷ U ljeto 1865. Verkoviću je iz srpskog kapučehata u Carigradu poslan pasoš u Serez.¹⁸⁸

Na početku 1863. Verković je u Srbiji dobio priznanje za svoj dotadašnji rad na sakupljanju starina. Na glavnoj sjednici Društva srpske slovesnosti 13. siječnja 1863. postao je dopisni član tog društva. Izabran je na osnovi prijedloga triju članova, i to sa 13 glasova za i 5 protiv.¹⁸⁹ Iza izbora stajao je u stvari J. Šafarik.¹⁹⁰ Verkoviću je bila izdana diploma Društva o izboru za njegova dopisnog člana.¹⁹¹ Na tom izboru on se iz Sereza 18. lipnja pismeno zahvalio.¹⁹² I kada je Društvo srpske slovesnosti ubrzo zatim preimenovano u Srpsko učeno društvo, Verkovića nalazimo u popisu članova tog društva za 1864/65. godinu.¹⁹³

Ubrzo je zatim i ruski slavist Vl. Lamanski veoma pohvalno pisao o Verkovićeve radu. U svojim Zapisima iz slavenskih zemalja objavljenim u Petrogradu 1864, on ističe njegove zasluge na sakupljanju starih povijesnih spomenika na Kosovu i u Makedoniji. Smatrajući da u Makedoniji postoje još mnogi rukopisi koji su dragocjeni izvori za povijest stare slavenske crkve i crkvenoslavenskog jezika, Lamanski je u Zapisima preporučio Akademiji nauka i Publičnoj biblioteci u Petrogradu da se neizostavno povežu s Verkovićem kako bi od njega dobili one rukopise i starine koje od njega ne budu u Beogradu otkupljene.¹⁹⁴ Međutim, do te suradnje tada nije došlo.

¹⁸⁴ AIIS, JR, XVII/1/13, Vlašić, Serez 5. V 1871 (6). — Vlašić je bilo Verkovićevo konspirativno ime u njegovoj korespondenciji s njegovim pretpostavljenima u Srbiji.

¹⁸⁵ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 28. II 1858.

¹⁸⁶ Arnaudov, Verkovič, 263 (18), 296.

¹⁸⁷ Isto, 325 (11).

¹⁸⁸ Dokumenti ... na Verkovič, 167.

¹⁸⁹ ASAN, DSS 1862, 49; J. Ivanov', B'lgarski starini iz' Makedonija, Sofija 1931, 217.

¹⁹⁰ Arnaudov, Verkovič, 264 (19, 22).

¹⁹¹ Veleva, n. dj., 90.

¹⁹² ASAN, DSS 1862, 38, St. Verković, Serez 18. VI 1863.

¹⁹³ Spisak članova Srbskog učenog društva godine 1864/5, *Glasnik Srbskog učnog društva* XVIII (I), Beograd 1865, str. XVIII.

¹⁹⁴ Vl. Lamanskij, *Iz' zapisok' o slavjanskij' zemljah', Serbija i južno-slavjanskija provincii Avstrij, Otečestvenija zapiski*, Žurnal' učeno-literaturnyj i političeskij CLIV/5, Spb. 1864, 367—368.

Verkovićeve je tajna politička misija na svojevrsan način utjecala na dalji tok njegovih sakupljačkih poslova. Zbog obaveze da svakih petnaest dana šalje izvještaje poglavarima u Beograd, Verković od jeseni 1862. nije više mogao ići na veća putovanja.¹⁹⁵ Stoga je nakon puta po Makedoniji u ljeto 1862. na koji je bio otišao po nalogu iz Beograda, poduzimao samo kraća putovanja, uglavnom po jugoistočnom dijelu Makedonije.

U ljeto ili na početku jeseni 1863. Verković je bio posjetio Solun jer su njegovi prijatelji radili na tome da on postane ruski vicekonzul u Serezu.¹⁹⁶ Verković je, čini se, negdje u toku 1865. bio u Kukušu. Namjera mu je bila da od episkopa Partenija Zografskog preuzme svoje zbornike makedonskih narodnih pjesama, koje mu je nekoliko godina ranije bio poslao na prodaju.¹⁹⁷ Međutim, do tih zbornika nije uspio doći. Sredinom srpnja 1866. Verković je zbog velikih vrućina otišao sa svojom obitelji u selo Brodi, koje se nalazi negdje na pola puta između Nevrokopa i Sereza. Dok je njegova obitelj ostala u tom selu sve do 19. rujna, on je u međuvremenu obišao više sela u Demirharskoj i Nevrokopskoj kazi, kao i u sjevernom dijelu Sereske kaze, da bi upoznao stanje u njima i našao povjerljive ljude za svoju političku misiju.¹⁹⁸

U nemogućnosti da poduzima veća putovanja po Makedoniji, Verković je od jeseni 1862. bio primoran da starine započne pretežno sakupljati preko suradnika. Putem pisama nastojao je zainteresirati i pridobiti za taj posao ne samo stare znance već i druge osobe širom Makedonije. U tome je nailazio na odaziv i suradnju.

Od starinarskih poslova Verković je 1862. i sljedećih godina osobito imao uspjeha u sakupljanju staroslavenskih ćirilskih rukopisa. Svakako da je nakon dobivenog zajma u Beogradu mogao nabaviti one rukopise za koje, kao što znamo, 1861. nije imao sredstva da ih kupi. Već u ljetu 1862. posjedovao je 50 rukopisa.¹⁹⁹ Dio tih rukopisa Verković je u proljeće 1863. poslao Šafariku u Beograd. Najvažniji je među njima bio Slepčanski apostol s početka XII stoljeća. Drugi dio tog apostola, čiju je vrijednost odmah zapazio J. Šafarik, Verković je sigurnosti radi poslao srpskom kapućeuhaji u Carigradu Jovanu Ristiću koji ga je u jesen iste godine osobno donio u Beograd. Šafarik je ubrzo taj apostol pripremio za štampu.²⁰⁰ Potkraj ljeta 1863. Verković je uspio doći do novih rukopisa.²⁰¹ Mora da ih je tada nabavio veći broj, jer je u ljeto 1864. već posjedovao »do jednu stotinu komada« rukopisa na pergamentu i papiru.²⁰²

---

¹⁹⁵ Arnaudov, Verkovič, 436, 437.

¹⁹⁶ Dokumenti ... na Verkovič, 44, 54, 80.

¹⁹⁷ Arnaudov, Verkovič, 216. — Verković navodi da je bio u Kukušu nekoliko dana nakon što je episkop Partenije Zografski morao napustiti taj grad, a to je bilo 1865. godine (v. Dokumenti ... na Verkovič, 64 bilj. 1).

¹⁹⁸ AS, IG, 1659, St. Verkovič, Serez 15. XI 1866; Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/296, Zagreb 28. XII 1869, 2.

¹⁹⁹ Lamanskij, n. dj., 367.

²⁰⁰ Arnaudov, Verkovič, 264 (24), 266 (30), 277 (35).

²⁰¹ Isto, 266 (30).

²⁰² Isto, 256 (2).

Verković se zanosio mišlju da u jednom apostolu koji se nalazio među nabavljenim rukopisima, a koji je bio napisan na palimpsestu (pergament s kojeg je prethodno istrugan ranije napisan tekst), ima »ostataka iz nekoje druge azbuke koje je morala sušćestvovati pre sadašnje Kirilice?«,²⁰³ tj. ostataka pisma koje je navodno kod Slavena postojalo prije djelovanja Ćirila i Metodija. Zato je on 1863. namjeravao pristupiti pisanju historijsko-filoloških rasprava o azbuci. Saznavši za to, J. Šafarik je sugerirao Verkoviću da mu je »hitnije, važnije i korisnije« raditi na opisu Makedonije i sakupljanju narodnih umotvorina i savjetovao mu da se ne zalijeće s raspravama o azbuci.²⁰⁴ Verković nije to shvatio kao prijateljski i dobronamjeran savjet, već je smatrao da mu je Šafarik zavidan, kako se u listopadu 1864. žalio svom bugarskom prijatelju Stefanu Zaharijevu. Stoga je tada namjeravao povući sve rukopise od Šafarika.²⁰⁵ Taj spor, međutim, nije dugo potrajao. Ubrzo je došlo do obostranog popuštanja. Negdje u toku 1865. Verković i Šafarik su se dogovorili da Verković napiše samo uvodnu raspravu za Slepčanski apostol koji je Šafarik već bio pripremio za štampu. Na kraju 1865. i u toku 1866. Šafarik je više puta bezuspješno požurivao Verkovića da završi taj rad.²⁰⁶ Kako mu je potrebna literatura sporo pristizala, a i zbog nedostatka odgovarajuće naobrazbe, pisanje te uvodne rasprave je dugo potrajalo.

I stari novac je Verković sakupljao pretežno preko suradnika, i to, za razliku od drugih starina, s mnogo šireg područja. U tu svrhu dopisivao se s mnogim osobama širom Makedonije i njoj susjednih bugarskih i srpskih krajeva pod turskom vlašću.²⁰⁷ Taj način sakupljanja starog novca svakako da je bio spor i manje efikasan, a i skuplje je Verkovića stajao.

Pismenim komuniciranjem s pojedincima Verković se koristio u to vrijeme i za prodaju starog novca koji je već posjedovao. St. Kušovali mu je 1863. u Solunu našao kupca koji je za 25 komada starog novca davao 7 turskih lira (oko 14 dukata).²⁰⁸ Neki stari novac Verković je prođavao i kupovao posredstvom St. Zaharijeva iz Tatar Pazardžika u Bugarskoj. Zaharijev je 1864. nabavio Verkoviću 19 komada starog novca za 664,20 groša (oko 11 dukata), a istodobno prođao neki njegov stari novac za 1 300 groša (oko 22 dukata).²⁰⁹

Istodobno je Verković u dva navrata, 1863. i 1864, prođao stari novac i Ministarstvu prosvjete Srbije. To je i bila posljednja njegova prodaja starina Muzeju u Beogradu.

Na prijedlog J. Šafarika, koji je u međuvremenu postao bibliotekar Narodne biblioteke i čuvar Muzeja u Beogradu, Ministarstvo prosvjete Srbije je 4. ožujka 1863. otkupilo za Muzej 43 komada »stari srebrni novaca starojellinski i makedonski« za 30 dukata. Verkoviću je bilo isplaćeno samo 15 dukata,

---

²⁰³ Isto, 256 (2).

²⁰⁴ Isto, 137, 266—267 (31—33).

²⁰⁵ Isto, 266—267 (33, 36); Dokumenti ... na Verković, 145.

²⁰⁶ Arnaudov, Verković, 268—269 (38, 39, 40, 41).

²⁰⁷ Dokumenti ... na Verković, passim.

²⁰⁸ Isto, 29

²⁰⁹ Isto, 99, 117, 129, 146.

dok je s preostalih 15 dukata umanjen Verkovićev dug iz 1862. sa 150 na 135 dukata.²¹⁰

Isto tako na prijedlog J. Šafarika Ministarstvo prosvjete je i 13. veljače 1864. otkupilo 90 komada starog novca za svotu od 1 328 groša čaršijskih (oko 22 dukata). Verković je u stvari bio poslao Šafariku »znatan broj« raznog starog novca od kojeg je on odabrao samo onaj koji je bio zanimljiv za Muzej.²¹¹

Potkraj 1864. Verković je pokušao prodati i stare rukopise koji su se nalazili kod Šafarika u Beogradu. Međutim, za njih je tražio 2 000 forinti srebra (oko 430 dukata), što je Šafarik smatrao pretjeranom cijenom.²¹² Stoga oni tada nisu bili kupljeni od Verkovića.

Paralelno s nastavljanjem sakupljanja starina i raznih tvorevina makedonske narodne književnosti, Verković se od 1862. započeo sistematski baviti još jednim poslom. Bilo je to sakupljanje geografskih opisa i etnografsko-demografskih podataka o Makedoniji, na što su ga, kao što znamo, još 1858. nagovarali Franc Miklošič, Vuk Karadžić i J. Šafarik, jer ti podaci o Makedoniji nisu bili poznati evropskoj javnosti. Saznavši da radi na opisu Makedonije, mladi Makedonac Dimitar Pop-Georgiev Berovski — kasnije vođa ustanka u Makedoniji 1876. i 1878 — pohitao je da Verkoviću 1864. iz Beograda javi da će mu za taj pothvat »biti dužni vječite zahvalnosti sinovi Makedonije«.²¹³

Prve geografske opise i etnografsko-demografske podatke za neke krajeve Makedonije Verković je zapravo sakupio nešto ranije. God. 1860. bio je dobio prvi opis Sereskog sandžaka.²¹⁴ Za svog boravka u Beogradu u proljeće 1862. ostavio je Šafariku neke materijale takve prirode. Po povratku u Serez nastavio je na tome sistematski raditi, te je već u jesen 1862. poslao Šafariku nove »ethnographico-statistične« podatke o Makedoniji. Šafarikova je namjera tada bila da se od opisa i podataka koje bi Verković sakupio i napisao priredi kasnije predgovor drugoj knjizi Verkovićevih makedonskih narodnih pjesama, koja je također trebala biti objavljena u Beogradu. Istodobno su i Verkovićevi poglavari u Beogradu bili zainteresirani za topografske podatke o Makedoniji.²¹⁵

Sakupljanje geografskih opisa i etnografsko-demografskih podataka o Makedoniji bilo je i zbog svoje složenosti i zbog sumnjičavosti turskih vlasti teži posao od sakupljanja starina i narodnih umotvorina. Za prikupljanje tih opisa i podataka Verković je nastojao pridobiti znance s kojima je bio u pismenoj vezi zbog drugih poslova, kao i mnoge druge Makedonce. Međutim, nije mu bilo lako pronaći ljude koji su bili skloni tom poslu. Posebnu je

²¹⁰ AS, MPs-P 1863, F II, R 209, 642, J. Šafarik, Beograd 4. III 1863; Isto, 1868, F VII, R 156, 660, MP, Beograd 5. III 1863.

²¹¹ Isto, 1864, F I, R 196, 525, J. Šafarik, Beograd 13. II 1864.

²¹² Arnaudov, Verković, 267 (36).

²¹³ Dokumenti ... na Verković, 137.

²¹⁴ Verković, Topografičesko-etnografičeskij očerk' ..., 15; Arnaudov, Verković, 465 (4).

²¹⁵ Arnaudov, Verković, 263—164 (19, 21).

teškoću predstavljalo prikupljanje podataka o broju upisanih u turskim službenim knjigama — nufuz-defterima, jer se to smatralo službenom tajnom.²¹⁶ Iz straha od turskih vlasti neki su suradnici i započeti posao bili prekinuli.²¹⁷

Zbog svih tih poteškoća Verkovića je sakupljanje tih opisa i podataka i financijski prilično opteretilo. Istina, bilo je pojedinaca koji su se iz patriot-skih ili prijateljskih pobuda zdušno prihvatili tog posla te nisu tražili nagradu ili su tražili samo pokriće stvarnih troškova.²¹⁸ Međutim, do većine podataka Verković je mogao doći samo uz veću nagradu. Tako je 1862. samo za podatke o broju upisanih u nufuz-deftere u Solunskoj kazi od Verkovića tražena svota od 10 turskih lira (oko 20 dukata).²¹⁹ Bilo je i slučajeva da je Verković morao platiti i za neizvršeni ili slabo izvršeni posao. Osobi koja je krajem 1862. iz Velesa išla u Bitolj da nabavi podatke o upisanima u nufuz-defterima, iako u tom poslu nije bila uspjela, isplatio je 217 groša (oko 4 dukata) na ime pokrića putnih troškova. Ista je osoba 1864. potraživala od Verkovića 14 dukata za nabavljanje podataka o broju nufuza u druge tri kaze, kojim podacima Verković, čini se, nije bio zadovoljan.²²⁰

Verković je od 1862. i narodne pjesme — iako se i nadalje ograničavao samo na područje jugoistočne Makedonije — počeo sakupljati preko nekoliko suradnika, većinom učitelja. Oni su za njega, također, s uspjehom sakupljali i narodne pripovijetke, poslovice, zagonetke, narodne predaje i opise narodnih običaja.

U toku 1863. Šafarik je u nekoliko navrata nagovarao Verkovića da sakupljene narodne pjesme pošalje njemu u Beograd kako bi još te godine mogli izdati drugu knjigu makedonskih narodnih pjesama u čijem je predgovoru po njihovu dogovoru trebao biti opis Makedonije. Šafarik je smatrao da će novi zbornik narodnih pjesama biti koristan ne samo Slavenima u Makedoniji, već da će utjecati i na evropsko javno mnijenje o Makedoniji.²²¹

Verković nije ni sljedećih godina bio potpuno pripremio drugu knjigu makedonskih narodnih pjesama. Osnovni razlog je bio u tome što za taj zbornik još nije bio pripremio predgovor s opisom Makedonije. Opis Makedonije počeo je oblikovati u proljeće 1865. godine.²²² U ljeto 1866. nadao se da će, ako ga sreća posluži, podatke za taj opis uskoro pribaviti, te da će drugi zbornik biti spreman za štampu do kraja godine.²²³ Nekoliko je Verkovićevih znakana 1866. bilo obaviješteno da se zbornik nalazi pred izlaskom iz štampe. Makedonski učitelj i pisac udžbenika Kuzman Šapkarev zaželio je Verkoviću na samom kraju 1866. mnogo uspjeha u izlaženju »drugog dijela Makedonskih pjesama«.²²⁴ Međutim, Verković nije bio uspio završiti opis Makedonije ni

²¹⁶ Verković, Topografičesko-etnografičeskij očerk' ..., 18.

²¹⁷ Dokumenti ... na Verković, 173—174.

²¹⁸ Isto, 113, 206.

²¹⁹ Isto, 24, 25.

²²⁰ Isto, 28, 115, 134—135. — »Seme bubino« (sjeme svilene bube) u tom je pismu bila šifra za nufuz-teskere.

²²¹ Arnaudov, Verković, 265—266 (25, 26, 27, 31, 32).

²²² Dokumenti ... na Verković, 153.

²²³ Arnaudov, Verković, 258 (6).

²²⁴ Dokumenti ... na Verković, 249, 198, 200, 267.

do kraja 1866. godine. Čini se da mu je uvodna rasprava za Slepčanski apostol, na kojoj je tada radio, oduzimala mnogo vremena.

Usporedo s pripremanjem drugog zbornika, Verković je nastojao i dalje sakupljati makedonske narodne pjesme i pripovijetke u jugoistočnom dijelu Makedonije, a narodne predaje i opise narodnih običaja sa šireg područja Makedonije. Na početku 1866. posjedovao je, osim pjesama koje su trebale ući u drugi zbornik, još oko 500 narodnih pjesama i oko 150 pripovijedaka.²²⁵

Na početku 1865. Verković je dobio novog suradnika u sakupljanju narodnih umotvorina. Bio je to Jovan Gologanov, učitelj u demirhisarskom selu Kruševu, sjeverno od Sereza. On će ubrzo zatim postati glavni Verkovićev suradnik na tom poslu za dugi niz godina. Verković i Gologanov najvećma su komunicirali pismenim putem. Iz njihove korespondencije, koja je trajala sve do 1893, sačuvano je u Verkovićevu arhivu 18 koncepata Verkovićevih pisama i preko 300 pisama Gologanova.²²⁶

Od samog početka suradnje Gologanov je postepeno počeo Verkoviću podmetati svoje tvorevine s antičkim i mitološkim sadržajem kao originalne narodne pjesme. Već u ožujku 1865. Gologanov je uz tridesetak izvornih narodnih pjesama poslao Verkoviću i dvije pjesme o Aleksandru Makedonskom.²²⁷ Zadovoljan Gologanovljevim radom Verković se brine za njegovo zdravlje, te je u proljeće 1865. tražio lijeka za njegovu tešku bolest.²²⁸ Istodobno ga nagrađuje manjim svotama, a u siječnju 1866. poslao mu je 5 napoleondora (oko 8 dukata).²²⁹ U lipnju 1866. Verković je već potpuno bio uvjeren u veliku važnost pjesama koje je dobivao od Gologanova. Za neke od njih držao je »da će moći popuniti praznine slavjanske istorije i mitologije! Osobito su vrlo važne pesme o caru makedonskom Filipu i njegovom sinu caru Aleksandru Velikom; po momemu mnenju — pisao je Verković u lipnju 1866. K. J. Erbenu — one će biti ključ s koim će se moći rešiti najvažnija istorična problema to jest poreklo starih Trakah?« Te je pjesme Verković namjeravao uvrstiti u drugi zbornik makedonskih narodnih pjesama.²³⁰

U ljeto 1866. Verković se osobno susreo s Gologanovim. Dok se njegova obitelj nalazila na ljetovanju u selu Brodi, Verković je u kolovozu u dva navrata posjetio svog suradnika u selu Kruševu.²³¹

²²⁵ Arnaudov, Verkovič, 257 (5).

²²⁶ Isto, 330—421; Dokumenti ... na Verkovič, passim; G. Todorovski, Jovan Gologanov i »Veda Slovena«, *Sovremenost* XVII/2 Skopje 1967, 185—191. — Gologanov je, navodno iz straha od turskih vlasti, 1876. uništio sva Verkovičeva pisma upućena njemu (Šišmanov, Glück und Ende ..., 606, bilj. 1; Dokumenti ... na Verkovič, 608; G. Todorovski, Dva priloga kon biografijata na Jovan Gologanov, *Trudovi na Filozofski fakultet* I/1—2, Skopje 1960, 114).

²²⁷ Arnaudov, Verkovič, 112, 339 (1); Dokumenti ... na Verkovič, 153; Todorovski, Jovan Gologanov ..., 185.

²²⁸ Arnaudov, Verkovič, 341 (4, 5).

²²⁹ Isto, 343—345 (14, 24).

²³⁰ Isto, 258 (6).

²³¹ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/296, Zagreb 28. XII 1869, 2; Isto, XXXV/297, Zagreb 29. XII 1869, 2.

U kolovozu se Verković također namjeravao popeti i na planinu Pirin. Nešto je ranije od bugarskog književnika St. Zaharijeva iz Plovdiva doznao da se na jednom vrhu Pirina, koji okolno stanovništvo zove Perun-gora, nalaze razvaline Perunova hrama i komadi kamenih statua.²³² Izgleda da se Verković tada nije uspeo na Pirin. Možda su ga uspjeli uvjeriti da tih ostataka iz davne prošlosti tamo nema.

Nakon što je sredinom kolovoza 1866. od Gologanova dobio kratku pjesmu o Orfeju od 39 stihova, Verković mu je obećao 10 dukata ukoliko nađe sličnu pjesmu. Na to mu je Gologanov sredinom rujna poslao pjesmu o Orfeju od »blizu 1 000 vrstah«.²³³ To je Verkoviću bio čvrst dokaz da su se Tračani, tj. Slaveni pojavili na Balkanskom poluotoku u davna vremena.

To je bio početak »rodopskih pjesama« nazvanih tako od suvremenika jer je veći dio tih pjesama Gologanov navodno zabilježio od Pomaka koji su živjeli visoko u Rodopskim planinama u Trakiji, a manji dio od Marvaka u istočnoj Makedoniji.

Pojava »rodopskih pjesama« bila je od presudnog značenja za Verkovića. One će ga opterećivati sve do kraja njegova života.

IV (1866—1877)

Sve do Verkovićeva odlaska iz Makedonije na početku 1877. glavno sredstvo njegova komuniciranja s velikim brojem osoba izvan Sereza i nadalje je bila korespondencija. Tim je putem obavljao mnoge svoje poslove i u Makedoniji i izvan nje. Stoga je malo putovao, i to uglavnom po jugoistočnom dijelu Makedonije.

U jesen 1866. Verković se spremao otići u dramski kraj u istočnom dijelu Makedonije i u Ksanti i Đumurdžinu u zapadnom dijelu Trakije. Namjera mu je bila da sakuplja starine i narodne pjesme, vjerojatno s antičkim i mitološkim sadržajem.²³⁴ Na taj je put otišao u listopadu, a vratio se sredinom studenog. Budući da je neposredno po dolasku u Dramu obolio, u tom se gradu morao zadržati dvadeset dana. Stoga je neizvjesno da li je tada uopće uspio obići i krajeve zapadne Trakije.²³⁵

U veljači 1867, a možda još i krajem siječnja, Verković je bio u Solunu. Trebao je urediti više stvari na ruskom konzulatu u tom gradu. Napisao je i izjavu dvojice narodnih prvaka iz Nevrokopa o razlozima njihova pristupa uniji s katoličkom crkvom.²³⁶

U jesen 1867. Verković je ponovo otišao na put. Najprije je radi sakupljanja etnografsko-demografskih i geografskih podataka poduzeo duži put

²³² Dokumenti ... na Verkovič, 100, 230.

²³³ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/296, Zagreb 28. XII 1869, 2; Isto, XXXV/299, Zagreb 31. XII 1869, 2; NSBZ, R 4039, St. Verković, Serez 20/4. III 1869; Arnaudov, Verkovič, 348 (35, 37); Šišmanov, Glück und Ende ..., 607.

²³⁴ Arnaudov, Verkovič, 349 (38, 39).

²³⁵ AS, IG, 1659, St. Verković, Serez 15. X 1866.

²³⁶ Dokumenta ... na Verkovič, 271.

po istočnom dijelu Makedonije. Nakon što je obišao više sela u Demirhisarskoj i Melničkoj kazi, Verković je po prelasku planine Pirin došao u Nevrokop. Iz njega se zatim uputio u Dramu, svrativši usput u nekoliko sela. Iz Drame je preko Kavale i Šaryšabana stigao u Enidže u Trakiji. Tu je boravio deset dana, vjerojatno u potrazi za starim novcem. Obišao je Ksanti (Skeču) i selo Balustru u čijoj se blizini nalaze razvaline stare Abdere. Na povratku je obišao i više sela između Kavale i Sereza u Makedoniji. Na tom putovanju od kraja rujna do potkraj listopada 1867, Verković je ostao oko 25 dana.²³⁷ Na početku tog putovanja Verković je zajedno s Gologanovim obišao više sela u Demirhisarskoj i Melničkoj kazi između sela Kruševa i sela Perina.²³⁸

Sredinom studenog 1867. Verković je namjeravao radi sakupljanja etnografsko-demografskih podataka otputovati u Kasandrijsku kazu na Halkidici.²³⁹ Na taj je put, izgleda, otišao krajem mjeseca studenog.²⁴⁰

Negdje krajem 1867. Verkoviću su počele smetnje s vidom. J. Šafarik, koji je po naobrazbi bio liječnik, propisao mu je u siječnju 1868. lijek za oči.²⁴¹ Zbog tih smetnji Verković u veljači nije mogao sastaviti jedan katalog starog novca i rukopisa.²⁴² Nadajući se da će mu se »osnažiti i ukrijepiti oči gledajući zelene livade i bregove«, on je oko 15. travnja 1868. otišao na jednomjesečno putovanje po Demirhisarskoj i Melničkoj kazi.²⁴³ Svakako da je to putovanje Verković iskoristio za mnoge svoje poslove i da bi stekao nova poznanstva. Iz zdravstvenih razloga, kao i zbog poslova tajne političke misije, Verković je u rujnu te godine ponovo obišao iste kaze.²⁴⁴

Kada se u proljeće 1869. pojavila neka epidemija u serskom kraju, Verković je svoju obitelj, budući da su mu se djeca bila teže razboljela, sklonio na jedno vrijeme u Kavalu.²⁴⁵ U tom je gradu imao »starog prijatelja« Mihajla Spontija, austrijskog konzula. Preko njega je 1868. i kasnijih godina primao veće pošiljke iz Evrope.²⁴⁶

Smetnje s vidom Verković je imao i 1869. godine. U ljeto te godine svojim se poglavarima u Beogradu ispričavao da zbog slabog vida ne može pisati.²⁴⁷ U rujnu se, pak, požalio Velimiru Gaju da mu »vid sve slabiji biva«, te ga je zamolio da mu nabavi »lek koji krepí oči«, koji mu je Šafarik bio propisao, ali ga u Turskoj nije uspio naći.²⁴⁸ Nakon toga Verković se više nije

²³⁷ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 31. X 1867.

²³⁸ Arnaudov, Verković, 248, 330 (1), 359 (74).

²³⁹ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 31. X 1867.

²⁴⁰ Arnaudov, Verković, 361 (79).

²⁴¹ Isto, 271 (53).

²⁴² BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6. II 1868.

²⁴³ *Narodne novine* XXXIV/200, Zagreb 1. IX 1868.

²⁴⁴ Arnaudov, Verković, 311 (25); Dokumenti . . . na Verković, 375.

²⁴⁵ Arnaudov, 307 (18); NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869.

²⁴⁶ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 29. X 1869; Isto, 20, P. S. uz Verkovićevo pismo od 31. X 1867.

²⁴⁷ AIIS, JR, XVII/1/5, Vlašić, Serez 30. VII 1869 (8).

²⁴⁸ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869.

žalio na vid. Vjerojatno je nabavom očala riješio taj problem. Al. Chodźko mu je 1875. poslao iz Pariza jedne »akromatske očale«. ²⁴⁹

U ljeto 1870. Verković je namjeravao putovati u Tatar Pazardžik u Bugarskoj da bi se osobno upoznao s bugarskim književnikom Stefanom Zaharijevom s kojim se od 1863. bio dopisivao. Zaharijev je također bio numizmatičar, a podržavao je i Verkovićevu tezu da su Slaveni najstariji stanovnici na Balkanu i da je njihova pismenost starija od Ćirila i Metodija. ²⁵⁰ Izgleda da do tog susreta nije došlo.

Na početku 1871. Verković je dvadeset dana bio gost kod jednog starog prijatelja u selu Šugovu na »tromeđi kaza demirhisarske, dojranske i kukuške«. Usput je bio svratio u još nekoliko sela u kojima je imao znance. Cilj mu je bio da upozna prilike u tim selima i odnos Turaka prema seljacima. ²⁵¹

U prosincu 1872. Verković je boravio u selu Prosečenu u Dramskoj kazi. Vjerojatno je bio gost učitelja Hrista Zaharijeva, sina St. Zaharijeva. ²⁵²

U ljeto 1873. Verković je obišao neka sela Sereske i Demirhisarske kaze. ²⁵³

Izgleda da u posljednje tri godine svog boravka u Makedoniji Verković nije više išao ni na manja putovanja.

* * *

Svoju tajnu političku misiju u duhu aktivne knez Mihailove balkanske politike u jugoistočnom dijelu Makedonije Verković je već bio uhadao sredinom 1860-ih godina. Svojim poglavarima u Beogradu slao je revno izvještaje o svom radu i o prilikama u jugoistočnom dijelu Makedonije. U njih je unosio i različite podatke koje je dobivao od svojih suradnika. Kada su se poslije smrti kneza Mihaila 1868. pojavile srpsko-bugarske suprotnosti na Balkanu, Verković se nije snalazio u novoj političkoj situaciji. ²⁵⁴ Novi Verkovićeви poglavari u Beogradu bili su nezadovoljni njegovim radom. Stoga su među njima neprestano postojali zategnuti odnosi. Od 1872. kada je neposredni Verkovićev pretpostavljeni postao Nićifor Dučić, Verković nije više primao upute iz Beograda. ²⁵⁵ Novi nosioci srpske vanjske politike postepeno su nakon 1868. prestali raditi na rušenju Turskog carstva na Balkanu, a započeli s nacionalističkom propagandom u sjevernom i zapadnom dijelu Makedonije. ²⁵⁶ Stoga njihov interes za Verkovićevu djelatnost u jugoistočnom dijelu Make-

²⁴⁹ I v. Šišmanov, *Frenskata nauka i »Veda slovena« s' osoben' ogled' u m' kritikata na Lui Leže, Sbornik' v' čest' i v' pamet' na Lui Leže 1843—1923*, Sofija 1925, 104.

²⁵⁰ Dokumenti ... na Verković, 59, 277, 434 i dr.

²⁵¹ AIIS, JR, XII/5/570, Vlašić, Serez 23. II 1871 (2); Isto XII/4/143, Vlašić, Serez 26. I 1871 (1).

²⁵² Dokumenta ... na Verković, 511, 521, 524.

²⁵³ Isto, 536—537.

²⁵⁴ v. AIIS, JR, XVIII/1/3. L. Grujić, Beograd 1. VI 1869 (2) i 23. VI 1869 (3).

²⁵⁵ Arnaudov, Verković, 438—439.

²⁵⁶ Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi ..., 115—173.

donije nakon 1868. postaje sve manji da bi mu konačno na početku 1876. otkazali službu.

Rad na podizanju i širenju antipatrijaršijskog pokreta u jugoistočnoj Makedoniji, što je bio osnovni sadržaj Verkovićeve tajne političke misije, dobro je napredovao. Time je on ispunjavao zadatak koji su mu na početku dali poglavari u Beogradu: »da Makedonski Slaveni ne postanu plenom Ellenizma«. ²⁵⁷

Od sredine 1860-ih pa do početka 1870-ih godina Verković je bio središnja ličnost antipatrijaršijskog pokreta u tom dijelu Makedonije, u prvom redu u Sereskoj, Melničkoj i Nevrokopskoj kazi Sereskog sandžaka. ²⁵⁸ Verković je već 1860-ih godina bio poznat svemu »probuđenom stanovništvu« Sereskog sandžaka. Zvali su ga jednostavno Stefan Antikvardžija. ²⁵⁹

Verkovićev cilj je bio da u svakoj kazi pronađe nekoliko utjecajnih i pouzdanih ljudi koji su bili voljni raditi na izbacivanju grčkog jezika iz nastave u školama i bogoslužnja u crkvama i »uvođenju slovenskog jezika«. Prvi rezultati su se, po Verkovićevu svjedočanstvu, pokazali u Nevrokopu gdje se najprije »u koštac uhvate Ellinizmus i Slavizmus«. ²⁶⁰ U samom Serezu nije mogao odmah djelovati sve dok se nisu oko 1868. pojavila dva građanina koji su postali njegovi sljedbenici. ²⁶¹

Verković nije ostao samo na pronalaženju »skromne četice slavenskih revnosnika za svoje teško poduzeće« ²⁶² već je i na više drugih načina podržavao Makedonce u jugoistočnom dijelu Makedonije u njihovoj antipatrijaršijskoj borbi. Mnogi su učitelji i drugi narodni prvaci iz gradova i sela tog dijela Makedonije bili u stalnom pismenom kontaktu s Verkovićem, obavještavali ga o razvojne situacije, tražili od njega mišljenje i upute ili ga molili za druge različite usluge. On ih je bodrio da ustraju u borbi i davao im savjete i upute kako trebaju postupati. Osim toga brinuo se da se pronađu učitelji za škole, nabavljao je slavenske udžbenike za škole i bogoslužne knjige za crkve i brinuo se da neke crkve dobiju pomoć u novcu i odeždama. Nastojao je također isposlovati stipendije za školovanje mladih Makedonaca u Srbiji ili Rusiji. Pretplaćivao je mnoge Makedonce na razne bugarske i srpske listove i časopise koji su izlazili u Carigradu, Rumunjskoj ili Srbiji i nabavljao im razne knjige. Verković se za neke znance čak zauzimao da se oslobode turskog zatvora u koji su bili dospjeli zbog kleveta grkomana. ²⁶³

Verkovićev neumorni rad na buđenju slavenske svijesti u jugoistočnoj Makedoniji veoma su cijenili mnogi Makedonci. Andronik Josif, učitelj u gradiću Nigrity u Sereskoj kazi, poručio je 1869. u svom pismu Verkoviću: »Daj bože da ima u našem narodu u Makedoniji i drugdje nekoliko takvih rodo-

²⁵⁷ AIIS, JR, XII/4/139, Vlašić, Serez 21. XII 1870 (18); Arnaudov, n. dj., 316 (36).

²⁵⁸ A. Šopov', Iz' života i položenieto na b'lgarite v' vilaetite, Plovdiv' 1893, 156; Katardžiev, Serskata oblast..., 138—144 i dr.

²⁵⁹ [V. K'nčev], P'tuvan'e po dolinatē na Struma, Mesta i Brēgalnica, *Sbornik' za narodni umotvorenija* X, Sofija 1893, 483.

²⁶⁰ Arnaudov, Verković, 432—433.

²⁶¹ [K'nčev], P'tuvan'e... X, 484.

²⁶² Arnaudov, Verković, 432.

²⁶³ Dokumenti... na Verković, passim; Katardžiev, Nekoi momenti..., 84—89.

ljuba [...]« Nikola Petrov, učitelj u sereskom selu Gorno Brodi, zahvaljivao se 1872. Verkoviću »za brigu i trud koji polažete za narodno prosvjeđivanje i napredak«, a Ivan Kozarev, učitelj u Melniku, priznao mu je 1873. da je bio »prvi pobornik našeg narodnog preporoda ovdje«. Nevrokopska općina je, pak, u znak zahvalnosti poslala 1868. Verkoviću jednu žensku narodnu nošnju kao »dar za iskrenu ljubav«. ²⁶⁴ »Verković je ostao u najboljoj uspomeni u tim mjestima«, zabilježio je u svom putopisu po Makedoniji sredinom 1890-ih godina Vasil K'nčev. ²⁶⁵

Pokret protiv dominacije i velikogrčke isključivosti Carigradske patrijaršije bio je u Turskoj obuhvatio još i Bugarsku kao i dijelove Kosova i južnomoravskog dijela Srbije. Vođe bugarskog antipatrijaršijskog pokreta djelovale su u samom Carigradu, što je imalo posebnu važnost jer je o Porti ovisio konačni uspjeh tog pokreta. Budući da ta borba u samoj Makedoniji, zbog slabosti makedonskog građanstva, nije bila povezana i budući da Makedonci nisu imali svoje predstavnike u Carigradu, oni su bili upućeni na povezivanje s bugarskim vođama u Carigradu kojima je odgovaralo da antipatrijaršijski pokret obuhvati i čitavu Makedoniju. ²⁶⁶

Spona između jugoistočne Makedonije i bugarskih vođa u Carigradu bio je od 1862. upravo Verković. U početku je Verković bio samo posrednik između Makedonaca, koje je nazivao Bugarima, ²⁶⁷ i carigradskih Bugara. Preko njega je išla korespondencija u oba smjera. Ubrzo su zatim bugarske vođe iz Carigrada nastojale preko Verkovića rasplamsati antipatrijaršijski pokret u Sereskom sandžaku. U toku 1869. i 1870. s njim je bio u korespondenciji i sam dr Čomakov, jedan od najutjecajnijih vođa bugarskog pokreta u Carigradu. ²⁶⁸ Verkoviću je 1869. iz Carigrada poslana svota od 3 000 groša (oko 55 dukata) da bi tim novcem pridobio nekog turskog službenika. ²⁶⁹ Suradnja carigradskih Bugara i Verkovića nije dugo potrajala. Čim se ukazala mogućnost za otvaranje slavenske škole u Serezu, carigradski su Bugari tamo poslali za učitelja svog čovjeka, Stefana Salgandžijeva. Njemu su namijenili i ulogu spone između Sereskog sandžaka i Egzarhije. ²⁷⁰ Nakon toga im Verković nije više bio potreban. Na početku 1872. — kako je ustanovio sam Verković — oni su mu iznenada »okrenuli leđa«. ²⁷¹ Bugarskim političkim vođama

²⁶⁴ Isto, 346, 367, 502, 544—545.

²⁶⁵ [K'nčev], P'tuvan'e . . ., *Sbornik' za narodni umotvorenija* XII, Sofija 1895, 218.

²⁶⁶ v. Katardžiev, *Serskata oblast* . . ., 170—171 i dr.

²⁶⁷ »To što je identificirao Makedonce kao Bugare (najčešće ih je nazivao makedonski Bugari) ne može mu se uzeti za grijeh. U to vrijeme neki su se Makedonci i sami smatrali Bugarima, jer im osjećaj nacionalne pripadnosti nije tada bio dovoljno jasan. Makedonci su u stvari tada počeli ulaziti u proces određivanja svoje nacionalnosti« — zaključak je makedonskog literarnog historičara Kirila Penušliskog. (Penušliski, *Početnite akcii* . . ., 214); v. o tome i kod Katardžiev, *Serskata oblast* . . ., 142—143.

²⁶⁸ [K'nčev], P'tuvan'e . . ., X 483; Isto, XII, 218; AM, *Varia*, Vlašić, *Serez* 21. X 1863 (14); *Dokumenti* . . . na Verković, 364—363 *passim*.

²⁶⁹ *Dokumenti* . . . na Verković, 385, 391, 393.

²⁷⁰ Arnaudov, Verković, 492.

²⁷¹ AIIS, JR, XII/4/174, Vlašić, *Serez* 21. III 1872.

u Carigradu, među kojima dolazi do izražaja konzervativna struja koja napušta općebalkansku suradnju i vodi protursku politiku, smetalo je Verkovićevo zagovarane slavonske uzajamnosti na Balkanu. Zatim su Bugari počeli putem intriga potkopavati njegov utjecaj kod domaćeg stanovništva, optužujući ga za srbiziranje Makedonije.²⁷² U tome su i imali uspjeha. Verković je postepeno do 1874. bio istisnut iz antipatrijaršijskog pokreta.²⁷³

Svojim angažiranjem u antipatrijaršijskom pokretu Verković je neminovno stjecao neprijatelje među grkomanima i onim Turcima koji su im bili naklonjeni. Bio je napadan od nekih grčkih listova i svećenika zbog sudjelovanja u antipatrijaršijskom pokretu.²⁷⁴ Verković se svakako bojava grkomana, jer je smatrao da su oni spremni potrošiti velike svote novca da bi likvidirali svoje protivnike.²⁷⁵ Stoga mu je bila potrebna nečija zaštita, osobito u vrijeme ratova ili ustanaka u carstvu kada je položaj kršćana bio posebno nesiguran. Jedino je rješenje bilo dobivanje stranog državljanstva ili da postane nečiji konzularni predstavnik.

Na kraju 1886. i na početku 1867. Verkovića su njegovi prijatelji u nekoliko navrata pozivali da svakako dođe u Solun, jer je postojala mogućnost da bude imenovan za ruskog vicekonzula u Serezu, na mjesto upravo preminulog tamošnjeg konzula Koste Konde.²⁷⁶ U stvari, Verkovićeve prijatelji su pokušali još 1863. da on umjesto Konde postane ruski vicekonzul u Serezu.²⁷⁷ Međutim, u tome tada nisu uspjeli. Nakon Kondine smrti 1886. oni su ponovo počeli na tome raditi, te je stoga i Verković trebao doći u Solun. Međutim, A. Lagovski, ruski konzul u Solunu, nije se suglasio da se Verković imenuje za ruskog vicekonzula u Serezu. Po jednoj verziji on je tako postupio jer je smatrao da Porta ne bi priznala Verkovića za vicekonzula, a po drugoj jer je smatrao da je Verković više naklonjen Italiji nego Rusiji.²⁷⁸

U veljači 1869, ubrzo nakon poznanstva s francuskim konzulom u Plovdivu Augusteom Dozonom, Verković mu je izrazio želju da postane francuski konzularni agent u Serezu. Dozon ga je uputio na francuskog konzula u Solunu, u čije je područje rada spadao i Serez. Izgleda da Verković nije ništa u tom pravcu poduzeo jer mu je Dozon dao do znanja da Verkovićeve antigrički stav ne odgovara politici francuske vlade.²⁷⁹

Nakon početka ustanka na Kreti, Šafarik je na početku 1868. ponovo sajetovao Verkoviću da zatraži talijansko državljanstvo.²⁸⁰ Verković je, među-

---

²⁷² Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi..., 131—132, 139, 140; AIIS, JR, XII/4/184, Vlašić, Serez 11. VII 1872 (10).

²⁷³ v. Dokumenti ... na Verković, passim.

²⁷⁴ Isto, 525.

²⁷⁵ Verković je smatrao da su fanarioti bili potplatili upravitelja carigradskog zatvora da otruje braću Miladinove i da su pokušali otrovati jednog mladog Makedonca iz Soluna, zbog njihove veze s narodnom stvari (St. Verković, Opišanie byta bolgar' naseljajuščih' Makedoniju, Moskva 1868, 2).

²⁷⁶ Dokumenti ... na Verković, 235, 247, 259, 262.

²⁷⁷ Isto, 44; Arnaudov, Verković, 156.

²⁷⁸ Arnaudov, Verković, 162—163.

²⁷⁹ Šišmanov, Frenskata nauka ..., 78.

²⁸⁰ Arnaudov, Verković, 270 (61).

tim, radio na tome da postane talijanski vicekonzul u Serezu. Negdje potkraj jeseni 1869. Verković je s talijanske strane bio imenovan za talijanskog trgovačkog vicekonzula u Serezu. Talijanski konzul u Solunu poslao mu je patent o tom imenovanju.²⁸¹ Porta, međutim, nije dala svoju suglasnost za to imenovanje. Uzrok tome su bili, prema objašnjenju koje je Verković dobio od sreskog paše, demarši poduzeti na Porti od sreskih grkomana, koji su nastojali osujetiti taj izbor.²⁸² Talijanima, koji su u dva navrata tražili suglasnost za Verkovićevo imenovanje, Porta je, pak, odgovorila da po »novom reglementu u pogledu konzulata« otomanski državljanin ne može zastupati strane interese. Tada se Verković dosjetio, iako je i sam u to gajio samo iskricu male nade, kako bi se možda moglo doskočiti Porti. Njegovi su preci, obavijestio je on tada talijanskog konzula u Solunu, došli u Bosnu iz Županje u Slavoniji u XVIII st. kada su Austrijanci »nekoliko godina držali« Posavinu. Za sebe, svog oca i djeda, Verković je tada naveo da su se oni zaista rodili u »otomanskom kraju, no poreklo horvatsko ni je u stanju nitko otkazati nam, jer živo svideteljstvo toga suščestvuje u selu Županji kod obitelji koje nose ime moga doma [...].«²⁸³ Moguće je da talijanski konzul u Solunu nije ni pokušao izaći pred Portu s tim argumentima.

Nakon toga Verkoviću nije ništa drugo preostalo već da dobije talijanski pasoš za čim je težio u ljeto 1870. godine.²⁸⁴ U tome je uspio. Mnogo godina kasnije izjavio je da je u Makedoniji radio »pod okriljem talijanskog pasoša«. ²⁸⁵ Korisnost tog pasoša je došla do izražaja u kolovozu 1873. kada je imao komplikacija s turskim vlastima koje su mu željele oduzeti jednu veliku antičku statuu od mramora koja se nalazila u dvorištu njegove kuće, kao i neki stari novac, jer je statuu bio nabavio bez dozvole. Tada je Verković preko grčkog konzula u Serezu, koji je zastupao talijanske interese u tom gradu, telegrafski zatražio zaštitu talijanskog konzula u Solunu koju mu je on odmah i pružio. Da nije bilo te intervencije, Verković je smatrao — kako je to naveo u svom izvještaju poglavarima u Beogradu — da bi možda »bio ne samo sasvim bogalj, lišen svega imanja, već vjerojatno i trunuo bi u ovdašnjoj tamnici od kud bi mučno već na slobodu izašao!«. Verkovića su tada ostavili na miru, a oduzeli su mu samo statuu.²⁸⁶

* * *

Usporedo s političkim radom Verković je nastavio sa sakupljanjem starina i drugim poslovima na kojima je i do tada radio.

²⁸¹ Isto, 274 (65), 314 (33); Veleva, n. dj., 90.

²⁸² Arnaudov, Verkovič, 315 (35), 458.

²⁸³ Isto, 313—314 (31).

²⁸⁴ Isto, 322 (3).

²⁸⁵ Isto, 453. — Mora da je taj pasoš Verković dobio kao katolik. Verković je u jednom izvještaju, izgleda iz 1864, naveo da je francuski konzul u Solunu jedno vrijeme imao ovlaštenje svoje vlade da izdaje pasoše »u vidu protektorata, a ne podanstva, tj. 'protege' umjesto 'sujet'«. Stoga je tada Verković i zamolio svoje poglavare u Beogradu da pokušaju kod francuske diplomacije izraditi takav pasoš za njega (Isto, 314 /32/).

²⁸⁶ AIIS, JR, XII/4/215, Vlašić, Serez 21. VIII 1873 (13).

Stare rukopise, štampane knjige iz XVI st., kao i stari novac Verković je i nadalje sakupljao putem korespondencije. Za prijenos pisama i starina, pa i za pronalaženje samih starina, Verković je bio angažirao tri osobe, jednu za Epir, a dvije za Makedoniju. Sigurno su to bile kiridžije koje su se bavile prijevozom robe i pošte. Njegov pomoćnik za područje Epira bio je epirski Albanac Hris. On je tokom tri godine — vjerojatno u toku 1860-ih godina — sakupio 20 grčkih rukopisa, od kojih je 6 bilo napisano na pergamentu. Izdržavanje Hrisa u te tri godine, pokriva njegovih putnih troškova, kao i otkup tih rukopisa stajali su, navodno, Verkovića 300 funti sterlinga (oko 600 dukata).²⁸⁷ Za neke od tih grčkih rukopisa Verković je smatrao da su posebno vrijedni.²⁸⁸

Jedan od Verkovićeve pomoćnika za Makedoniju djelovao je u području Debra, a drugi u ostalim dijelovima Makedonije.²⁸⁹ Za deset godina, koliko su oni za njega radili, Verković je preko njih nabavio »do 100 starih rukopisa i knjiga«. ²⁹⁰ Izgleda da je Verković za područje Debra imao pomoćnika između 1860. i 1872. godine.²⁹¹ To je upravo i razdoblje u kome je sakupio najveći broj rukopisa i starih tiskanih knjiga. Za jugoistočni dio Makedonije Verković je, čini se, unajmljivao povremeno momke koji su mu prenosili poštu, starine i razne poruke. Za Đurđevdan 1871. bio je unajmio nekog Petka iz sela Sugareva da bi za njega posvršavao razne poslove u melničkom i maleškom kraju.²⁹² Taj je momak Verkoviću i u jesen 1872. prenosio pisma i novac.²⁹³

Posljednja vijest o Verkovićevoj nabavi rukopisa potječe iz proljeća 1872. godine.²⁹⁴ U svemu je Verković do tada sakupio 30—40 grčkih rukopisa²⁹⁵ i više od 130 ćirilskih staroslavenskih rukopisa i starih tiskanih knjiga. Najveći broj tih rukopisa i tiskanih knjiga Verković je čuvao kod sebe u Serezu sve do 1872. godine.

Usporedo sa sakupljanjem rukopisa Verković je 1866. i 1867. nastavio pisati uvodnu raspravu za Slepčanski apostol za koju ga je Šafarik i 1867. požurivao.²⁹⁶ S tim je radom vjerojatno bio gotov tek u jesen 1867. kada ga je i poslao Šafariku u Beograd. U toj raspravi koja se kasnije izgubila, Verković je izlagao svoju tezu o porijeklu glagoljice, ćirilice i slavenskih plemena. Tvrdio je bio uvjeren da će ta njegova teza ubrzo biti potvrđena nesumnjivim dokazi-

²⁸⁷ Arnaudov, 481. — Čini se da je Verković namjerno 1893. u svojoj molbi bugarskom Ministarstvu prosvjete naveo da su ga ti rukopisi tako skupo stajali da bi lakše dobio dozvolu za njihov izvoz u London.

²⁸⁸ Isto, 242 (24).

²⁸⁹ Isto, 481.

²⁹⁰ Isto, 436.

²⁹¹ Neki Pavle je 1860. i 1868, a Ilja kiridžija 1872, prenosio neke starine iz zapadne Makedonije u Serez (Dokumenti ... na Verković, 20, 314, 496).

²⁹² AIIS, JR, XII/4/157, Vlašić, Serez 21. VII 1871 (9).

²⁹³ v. Dokumenti ... na Verković, 516—517.

²⁹⁴ Isto, 492, 498.

²⁹⁵ Arnaudov, 466, 475.

²⁹⁶ Isto, 269 (44), 270 (48, 49).

ma.²⁹⁷ Budući da je »pjesma o Orfeju« po Verkovićevu tumačenju pokazivala da su se Slaveni mnogo ranije naselili na Balkan nego što se obično misli i da su imali veoma staru kulturu, za Verkovića je bila logična i pretpostavka da su Slaveni imali svoju pismenost i prije Ćirila i Metodija. U prilog tome govorili su, po Verkovićevu tumačenju, i navodni ostaci dotada nepoznatih slova u rukopisima pisanim na palimpsestu.

U listopadu 1867. Šafarik je potvrdio primitak Verkovićeve uvodne rasprave, uvjeravajući pri tom Verkovića da će se potruditi da što prije Slepčanski apostol pripremi za t.sak.²⁹⁸ Smrću kneza Mihaila 1868. nestao je, međutim, čovjek za kojeg je Šafarik bio uvjeren da će biti mecena kod objavljivanja Slepčanskog apostola. Nakon toga Šafarik je pokušavao zainteresirati Akademiju nauka u Petrogradu, ali je Iz. Sreznevski postavio uvjet da on bude urednik tog izdanja na što Šafarik nije pristao. Od Srpskog učenog društva, čiji je predsjednik 1870. bio po četvrti put, Šafarik nije želio zatražiti izdavanje tog apostola. Bojao se da će ga odbiti, ne samo zato što Društvo nije imalo dovoljno sredstava, već i stoga što njegovi članovi »nemaju za ništa slavensko pravoga oduševljenja«.²⁹⁹ Bilo je to u vrijeme napuštanja aktivne balkanske politike i zatvaranja Srbije u postojeće državne granice.

Šafarik se 1870. i 1871. namjeravao obratiti za pomoć biskupu Strossmayeru, ali se dvoumio da li da zatraži sredstva za objavljivanje Slepčanskog apostola ili »rodopskih pjesama«. Na početku 1872. Šafarik je obavijestio Verkovića da će najbolje biti da kneza Milana Obrenovića, čim postane punoljetan, zamole da bude pokrovitelj Slepčanskog apostola. Šafarik je bio uvjeren da će već u jesen sljedeće godine moći pristupiti tiskanju tog apostola.³⁰⁰ Međutim, ubrzo zatim Šafarikovu je pažnju potpuno zaokupilo izdavanje »rodopskih pjesama«, čemu je dao prednost. Tako je Slepčanski apostol ostao neobjavljen pod Šafarikovim i Verkovićevim imenom.

U svibnju 1871. Verković je pokušao pridobiti Franju Račkog, predsjednika Jugoslavenske akademije u Zagrebu, da pod zajedničkim imenom objave Orbelški triod (nazvan tako jer je bio pronađen u makedonskom selu Orbele u debarskom kraju).³⁰¹ U kolovozu ga je poslao Račkom preko Soluna i Trsta. Smatrao ga je mnogo važnijim od Ostromirova evanđelja. Zamolio je Račkoga da o tom triodu obavijesti javnost preko podliska u *Narodnim novinama*.³⁰² Rački se opravdano nije složio s Verkovićevom datacijom tog rukopisa niti mu je pridavao toliku filološku važnost koliku mu je pripisivao Verković, te mu ga je ubrzo vratio.³⁰³

Grof Aleksej S. Uvarov, predsjednik Moskovskog arheološkog društva, obavijestio je Verkovića 1872. da će se 1874. održati u Kijevu arheološki

²⁹⁷ Narodna biblioteka u Beogradu (= NBB), R 396/IIa/8, St. Verković, Serez 26. IX 1867.

²⁹⁸ Arnaudov, Verković, 270 (50).

²⁹⁹ Isto, 274 (66).

³⁰⁰ Isto, 274 (66), 275 (70), 286 (74).

³⁰¹ Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (= AJAZU), Ostavština Fr. Račkog (= OR), XII, 789, St. Verković, Serez 11/23. V 1871.

³⁰² Isto, St. Verković, Serez 9. VIII 1871.

³⁰³ Isto, St. Verković, Serez 14/26. XII 1871.

kongres i izložba starih predmeta i pozvao ga je da sudjeluje. Verković se tom pozivu odazvao. Namjeravao je Uvarovu staviti na raspolaganje svoju zbirku staroslavenskih rukopisa i nekoliko tiskanih knjiga Božidara Vukovića (iz XVI st.).³⁰⁴ I Šafarik je podržavao tu Verkovićevu odluku. Nagovarao ga je da osobno ode u Rusiju da bi tamošnje znanstvenike upoznao sa svojim stari-
nama i time stvorio više šansi za njihovu prodaju. »Vaše ime bi se time sve više pročulo i izišlo bi na glas još većma nego što je sad«, smatrao je Šafarik u studenom 1872. godine.³⁰⁵

Kako se Verkoviću očito tada nije putovalo, on je odlučio da rukopise pošalje preko Odese u Kijev. Šafarik ga je u međuvremenu nagovorio da ih najprije pošalje njemu u Beograd kako bi ih on mogao pregledati i zatim proslijediti u Rusiju.³⁰⁶ Jedna skupina rukopisa prispjela je u Beograd već na kraju 1872. godine. Šafarikovo je mišljenje bilo da ti liturgijski rukopisi nisu od posebne vrijednosti za nauku.³⁰⁷

Svakako da je ta Šafarikova ocjena potakla Verkovića da pripremi još jednu skupinu rukopisa i nekoliko starih tiskanih knjiga, u svemu 47 komada. »U Serezu 20/2 julija 1873« Verković je sastavio »Spisak stari slavjanski rukopisa i knjiga prinadležeći zbirki St. I. Verkovića, arheologa, boravećeg u Serezu u Makedonij«. Popis sadržava kraće ili duže opise svakog rukopisa i knjige. Iz njega se vidi da je bio namijenjen »učenom zboru Kievskom«.³⁰⁸ Rukopise i knjige zajedno s popisom uputio je odmah Šafariku u Beograd. U obje pošiljke rukopisa i starih tiskanih knjiga Verković je poslao Šafariku 1872. i 1873. oko 95 primjeraka.³⁰⁹ Zajedno s rukopisima koje je Verković bio poslao 1863, kod Šafarika se 1873. ukupno nalazilo oko 115 staroslavenskih rukopisa i starih tiskanih knjiga.³¹⁰

Od dobivenih rukopisa Šafarik je samo osam najstarijih proslijedio 1874. u Rusiju. Među njima najvažniji su bili Orbelski triod i jedan Praksapostol. Rukopisi su bili izloženi na Arheološkoj izložbi u Kijevu. Nakon završetka arheološkog kongresa poslani su u Moskvu, a da o tome nisu obavijestili ni Verkovića ni Šafarika. Tek nakon Šafarikova urgiranja, Uvarov je u ljeto 1875. javio da se oni nalaze kod njega.³¹¹ I Šafarik i Verković tražili su od Uvarova da te rukopise vrati, ali ih Verković nije uspio dobiti sve do svog dolaska u Rusiju.³¹²

Za veliku Verkovićevu zbirku starih rukopisa koja se nalazila kod Šafarika bio se zainteresirao ruski slavist Aleksandar Al. Kočubinski. Za boravka u Beogradu 1875. pregledao je tu »prekrasnu zbirku rukopisa«. U izvještaju o svom putu po slavenskim zemljama, objavljenom u časopisu uni-

³⁰⁴ Isto, St. Verković, Serez 26/8. X 1872; Arnaudov, Verkovič, 466.

³⁰⁵ Arnaudov, 278 (78, 79).

³⁰⁶ Isto, 463, 466.

³⁰⁷ Isto, 278 (80).

³⁰⁸ AS, Pokloni i otkupi 60, 67.

³⁰⁹ [St. Verković], Starinarska istraživanja Stj. I. Verkovića po rodopskoj planini u Mačedoniji god. 1873, *Narodne novine* XL/49, Zagreb 2. III 1873, 3; Arnaudov, Verkovič, 436, 463, 466.

³¹⁰ Arnaudov, Verkovič, 437.

³¹¹ Isto, 466, 286 (108), 289 (119), 290 (120).

³¹² Isto, 463, 466, 486.

verziteta u Odesi 1876, veoma je lijepo ocijenio tu zbirku, posebno se osvrnuvši na nekoliko dragocjenih rukopisa, a iz jednog službenika iz sredine XIV st. objavio je zapis o županu Vukašinu.³¹³

U sakupljanju starog novca Verković je bio još uporniji. Sakupljao ga je gotovo do odlaska iz Makedonije, kako za svojih kratkotrajnih putovanja po jugoistočnoj Makedoniji i zapadnoj Trakiji tako i putem korespondencije. Preko suradnika sakupljao ga je i u nekim gradovima Bugarske, ali u tome nije imao većeg uspjeha jer su se u njima na kraju 1860-ih i na početku 1870-ih godina pojavili drugi sakupljači kao i inženjeri iz Evrope koji su trasirali željezničku prugu. Putem suradnika Verković je sakupljao stari novac i po mnogim krajevima Makedonije.³¹⁴ Osoba koja je po debarskom kraju 1860-ih godina sakupljala rukopise za Verkovića, sakupljala je za njega i stari novac.³¹⁵ Time je on obuhvatio i najzapadniji dio Makedonije. Jedino sjeverni dio Makedonije, kao i Kosovo, Verković nije mogao obuhvatiti putem korespondencije iako su ti krajevi bili za njega posebno interesantni, jer je u njima za svojih ranijih putovanja bio našao dosta starog novca. Zato je 1871. namjeravao unajmiti osobu koja bi po tim krajevima sakupljala za njega stari novac. »Bog sami znade — pisao je Verković te godine Račkom — koliko je količinstvo odonda [od 1857] do danas rastopljeno od nevješt: zlatara!«³¹⁶ Izgleda da Verković tada nije uspio pronaći pogodnu osobu za taj posao, a možda mu ni izdaci za »rodopske pjesme« nisu to dopustili.

Unatoč tome što poslije 1862. nije mogao poduzimati veća putovanja i imati više pomoćnika, Verković je za svog dugogodišnjeg boravka u Makedoniji sakupio u njoj i u okolnim balkanskim zemljama najmanje 5—6 tisuća primjeraka starog novca. Mnogi su od njih bili unikati, do tada nepoznati numizmatičarima. Posebno su bili važni njegovi nalazi južnoslavenskog srednjovjekovnog novca bez kojih bi opis tog novca Šime Ljubića (1875) bio manjkav, a pogotovu opisi J. Šafarika (1851—1856).³¹⁷ Većina tog novca je i predstavljala osnovni fundus numizmatičke zbirke Muzeja u Beogradu. Verković je isto tako opskrbio vrijednim primjercima stara novca i mnoge druge muzejske i privatne numizmatičke zbirke u Evropi.

Verković je i u drugoj polovini 1860-ih godina nastavio sakupljati geografske i etnografsko-demografske podatke o pojedinim krajevima Makedonije, na čemu je počeo raditi 1860. godine. Nakon Verkovićeva uspjeha na etnografskoj izložbi u Moskvi 1867. Šafarik ga je u ljeto 1867. požurivao da što prije završi taj posao, uvjeravajući ga: »Vašim [će] zaslugama venac biti

³¹³ A. Kočubinskij, Otčet' o putešestvii po slavjanskim' zemljam' s' 1-go avgusta 1875 po 1-e fevralja 1876 g., *Zapiski Imperatorskago Novorossijskago universiteta* XX, Odessa 1876, 130, 145, 149—150.

³¹⁴ Dokumenti ... na Verković, *passim*.

³¹⁵ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/290, Zagreb 20. XII 1869, 1.

³¹⁶ AJAZU, OR, XII, 789, St. Verković, Serez 9. VIII 1871.

³¹⁷ Š. Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875; J. Šafarik', Opisanije sviju dosad poznati' srbski' novaca, *Glasnik DSS* III, Beograd 1851, 191—261 — IX, Beograd 1857, 268—286.

Vaš opis Makedonije.«³¹⁸ Šafarikovo je mišljenje bilo da Verković sam sebi šteti što odugovlači s izdavanjem drugog zbornika makedonskih narodnih pjesama u kojima bi dao »makar i kratak statistično-etnografični uvod [...] o Mačedonii i njenim žiteljima« to više što se Šafarik »tvrdo nadao« da će knez Mihailo pokriti troškove tiskanja te knjige. »Vi bi postali evropski slavan čovjek kad bi to izašlo«, uvjeravao ga je na početku 1868. godine.³¹⁹

Verković, koji nije volio polovična rješenja, nije poslušao Šafarika, već je težio da izradi opširan opis Makedonije. Međutim, u sakupljanju podataka za njega nailazio je na iste poteškoće kao i prethodnih godina. Zbog sakupljanja geografskih podataka za Radovišku kazu jedan njegov suradnik je 1869. bio »strogo ispitivan« od turskih vlasti.³²⁰ Stoga je Verković i geografske i etnografsko-demografske podatke morao skupo plaćati. Najskuplje su ga stajali podaci za jedanaest kaza Bitoljskog sandžaka; po svakoj kazi je 1869. za te podatke platio 14 t. lira.³²¹ U svemu ga je opis tih 11 kaza stajao 154 t. lire (oko 310 dukata).

Do početka 1869. Verković je, izgleda, bio izradio geografski opis gotovo čitavog južnog dijela Makedonije. Nedostajali su mu samo podaci za opis Solunske i Berske kaze.³²² Budući da je od Gologanova već bio dobio dosta »rodopskih pjesama«, Verković je 1869. odlučio da opis Makedonije ne unese u predgovor zbornika pjesama, jer bi taj zbornik bio previše velik. Zato je želio posebno objaviti opis Makedonije za koji je do tada bio potrošio oko 30 000 groša, odnosno 6 000 franaka (blizu 600 dukata). U tom opsežnom opisu Makedonije, kakav »još nije napisao ni jedan Evropljanin«, Verković je namjeravao dati opširan geografski opis Makedonije, a za sve gradove i sela u Makedoniji podatke o broju kuća, bračnih parova, poreznih glava (broj nufuza) i svoti novca koji su ta naselja plaćala na ime poreza.³²³ U toj statistici Verković je namjeravao dati podatke o broju Makedonaca, kao i o broju ostalih narodnosti, posebno za svaku kazu u Makedoniji.

Svoj opis Makedonije Verković je 1869. pokušao objaviti u Rusiji. Na početku te godine on je upitao Vladimirovskog, sekretara moskovskog Društva prijatelja prirodnih nauka, antropologije i etnologije, čiji je redovni član Verković postao 1868, pod kojim b. uvjetima to društvo objavilo njegov opis Makedonije.³²⁴ U pismu koje je u listopadu iste godine uputio V. Daškovu, direktoru Moskovskog javnog i Rumjancevskog muzeja, bio je konkretniji. Ponudio je da nekom ruskom učenom društvu šalje u dijelovima svoj opis Makedonije ukoliko bi dobio honorar od 50 rubalja u srebru po štampanom arku.³²⁵ Daškov je na početku prosinca 1869. odgovorio da bi taj opis mogao biti objavljen u *Sbornik antropologičeskij i etnografičeskij svedenij o Rossii i Slavjanskijh ze-*

³¹⁸ Arnaudov, Verković, 270 (49).

³¹⁹ Isto, 270 (51).

³²⁰ Dokumenti ... na Verković, 374.

³²¹ Verković, Topografičesko-etnografičeskij očerk' ..., 17, 19.

³²² Dokumenti ... na Verković, 372.

³²³ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 29. X 1869.

³²⁴ Isto, P 23, 43, St. Verković, Serez 4. I 1869.

³²⁵ Isto, P 6, 21, St. Verković, Serez 29. X 1869.

mljah, i to na ruskom jeziku. Budući da bi prevođenje, pa i samo tiskanje jednog takvog rada dosta stajalo, Daškov je od Verkovića zatražio da naznači umjereniji zahtjev za autorski honorar.³²⁶

Ne znamo što je Verković odgovorio Daškovu koji se i nadalje zanimao za taj opis Makedonije. Na početku 1871. Daškov je, preko N. Popova, upitao Verkovića u kakvu se stanju nalazi geografski opis Makedonije i što je uspio učiniti za etnografske podatke.³²⁷ U travnju 1871. Verković se ispričavao Popovu da zbog drugih poslova nije uspio još uraditi geografski opis Makedonije i poslati ga Daškovu.³²⁸ Još u svibnju 1871. Gologanov je radio na geografskom opisu Makedonije.³²⁹ Vjerojatno je prepisivao Verkovićev tekst u čistopis.

Nije jasno da li je Verković uopće poslao Daškovu geografski opis Makedonije. Moguće je da to nije ni učinio jer nije mogao dobiti traženi honorar. Budući da tada ni igdje drugdje nije bilo izgleda za njegovo izdavanje, Verković je to ostavio za bolja vremena. Unatoč tome on je i nadalje sakupljao etnografsko-demografske podatke,³³⁰ sve do 1875. godine.³³¹

Nakon otvaranja Istočnog pitanja 1875. austro-ugarskoj i ruskoj diplomatskoj službi bili su potrebni podaci o narodnosnoj strukturi u jugoistočnom dijelu Makedonije. Stoga su se one i obratile Verkoviću, znajući da je on na njima radio.

Posljednjih dana 1875. austro-ugarski konzularni agent u Serezu Hadži Dimo zamolio je Verkovića da mu da podatke iz kojih bi se vidjelo koliko u svakom naselju Sereskog sandžaka ima kuća i bračnih parova »grčkih, bugarskih [tj. makedonskih], turskih i ciganskih« i koliko od Turaka ima »pravih Turaka« a koliko »poturica«. Te je podatke od Hadži Dime tražio njegov konzul u Solunu, a bili su potrebni austro-ugarskom poslaniku u Carigradu. Verković je odmah Hadži Dimi dao na upotrebu statističke podatke koje je posjedovao.³³²

Ruska konzularna služba zatražila je od Verkovića slične podatke još ranije. Najprije je u ljeto 1875. pisar ruskog konzulata u Solunu Dimitar Boškov molio Verkovića u dva navrata da mu pošalje statističke podatke za Sereski, a po mogućnosti i za Dramski sandžak, ne navodeći pri tom zašto su mu oni potrebni. Zatim je (21. VII) učitelj Salgandžijev pisao Verkoviću iz Soluna kako ga ruski konzul moli da mu pošalje podatke za melnički, dramski i sereski kraj do njegova odlaska u Rusiju sredinom mjeseca kolovoza, bez obrazloženja zašto se ti podaci traže.³³³ Verković tada, ispričavajući se lošim zdravstvenim stanjem, nije izašao u susret traženju konzula N. Ilarionova. Tek kada je od austro-ugarskog agenta u Serezu potkraj godine saznao da su ti podaci potrebni poslanicima u Carigradu, Verković je prepisao statističke podatke za Sereski

³²⁶ Arnaudov, Verković, 507—508 (1, 2).

³²⁷ Arnaudov, 504 (2).

³²⁸ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6/18. IV 1871.

³²⁹ Arnaudov, Verković, 377 (148).

³³⁰ Verković', Topografičesko-etnografičeskij očerk' ..., 15.

³³¹ Arnaudov, Verković, 465 (4).

³³² Isto, 434.

³³³ Dokumenti ... na Verković, 560, 562, 563; Arnaudov, Verković, 181.

i Dramski sandžak. Kako je u međuvremenu došlo do smjene ruskog konzula u Solunu, Verković je te podatke poslao tek u ljeto 1876. novom konzulu Trifunu P. Juzefoviću koji ih je proslijedio ruskom poslaniku u Carigradu grofu Ignatjevu.³³⁴

* * *

Ubrzo nakon pojave pjesme o Orfeju u jesen 1866. Verković je počeo postepeno napuštati sakupljanje »običnih« narodnih pjesama i pripovijedaka, kao i sakupljanje narodnih legenda i opisa narodnih običaja. Čitav taj posao su bile potisnule »veoma važne«, »interesantne« i »velike pjesme«, kako je obično Gologanov nazivao svoje »rodopske pjesme«. Izgleda da je Gologanov u srpnju 1867. zapisao posljednju izvornu makedonsku narodnu pjesmu.³³⁵ Ubrzo zatim Verković je prekinuo sakupljanje »običnih« makedonskih narodnih pjesama i pripovijedaka i preko drugih osoba. Posljednji trag o takvoj suradnji datira s početka 1868. godine.³³⁶ Jedino mu je Gologanov ponekad uz »rodopske pjesme« slao i poneku izvornu narodnu pripovijetku i opise narodnih običaja i predaja.³³⁷ Međutim, i među njih je ubacivao svoje mistifikacije.

Da bi se »njegov prijatelj« i suradnik Gologanov mogao potpuno posvetiti sakupljanju narodnih pjesama s »historijskim i mitološkim« sadržajem, Verković je u svibnju 1867. nagovorio Gologanovu da napusti mjesto pisara u Menehijskom manastiru kod Sereza, gdje se s prekidima nalazio od jeseni 1865, i da se u selu Kruševu u Demirhisarskoj kazi bavi sakupljanjem narodnih umotvorina.³³⁸ Verković je od tada »svom krušovskom prijatelju« plaćao godišnje između 2 000 i 2 500 groša (38—44 dukata) koliko je ranije primao kao pomoćni učitelj. Gologanovljev zadatak je bio da potraži »gde će koga pjevca namjeriti, koji zna važne pjesme«. Verković je bio uvjeren da Gologanov na narodne pjevače nailazi »izvan sela na glavnom drumu koim prolaze kiridžije i seljaci sa Planine Rodopske« idući na nedjeljne pazare.³³⁹ Verković je Gologanovu bio na početku ljeta 1867. dodijelio jednog pomoćnika. I njemu je Verković davao mjesečnu plaću.³⁴⁰ Tog je pomoćnika Gologanov, izgleda, imao samo kratko vrijeme.

Gologanov je bio neumoran u »sakupljanju« »rodopskih pjesama«. Slao je sve duže i sve »važnije« pjesme od nekoliko stotina, pa i tisuću stihova. Verkovića je stalno obavještavao o svom radu, o pjesmama koje je »zapisao« od Pomaka. Za neke je naveo čak i ime pjevača od kojih ih je čuo ili ime sela iz kojih su oni potjecali. Objašnjavao je Verkoviću kako se tim ljudima obično žuri da završe posao na pazarima kamo su išli. Pjesme je teško mogao od njih »zabilježiti« i iz razloga što su im njihove hodže bile zabranile da pje-

³³⁴ Arnaudov, Verkovič, 229, 434—435, 444.

³³⁵ Isto, 365 (61).

³³⁶ Dokumenti ... na Verkovič, 305.

³³⁷ Arnaudov, Verkovič, 352—387.

³³⁸ Isto, 248, 344 (17), 354 (57); BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verkovič, Serez 2/14. V 1867; Todorovski, Dva priloga ..., 111.

³³⁹ NSBZ, R 4702c/2, St. Verkovič, Serez 16/28. VII 1868. P. S., Serez, 6. VIII 1868.

³⁴⁰ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verkovič, Serez 8/20. VIII 1867.

vaju stare pjesme, jer su potjecale iz vremena prije nego što su prešli na islam. Stoga su ga oni molili, navodio je lukavi i prepredeni Gologanov, da nikom ne kaže da je od njih saznao za te pjesme. Da bi Pomake »udobrovoljio«, Gologanov je bio »primoran« da im daje »bakšiš«. U prosjeku je davao po 20 groša, prema tome kako je sam Gologanov »procijenio« vrijednost pjesama. Bilo je slučajeva da je »davao« i 80 i 100 groša, ukoliko je od njih »zapisao« više »važnijih« pjesama. Razumljivo, sve je te »izdatke« Gologanov naplaćivao od Verkovića. U veljači 1871. Gologanov je zatražio od Verkovića — »ako želite i nadalje da sakupljam pjesme« — da mu na ime »bakšiša i troška« za pjevače plaća po 8 groša za list (arak) »važnijih«, a po 4 groša za list »nevažnih« pjesama. Budući da su pjesme koje je Gologanov slao Verkoviću u toku jedne godine imale ukupno preko 10 000 stihova, Gologanovu je podmirivanje »troškova« po tom ključu bilo veoma unosno. Na taj je način Gologanov sve do kraja Verkovićeve boravka u Makedoniji uz plaću dobivao godišnje još nekoliko stotina, ako ne i tisuću pa i više groša. Svoj je novac Gologanov nesmiljeno utjerivao i ubirao od Verkovića. Stalno je na njega vršio pritisak, navodeći raznorazne razloge za koje mu je novac bio nužno i hitno potreban. Uvjeren da će smrću pomačkih pjevača, od kojih je Gologanov tobože bilježio pjesme, nestati to veliko blago, Verković je nastojao da ih po svaku cijenu na vrijeme spasi. Ne želeći izgubiti suradnju Gologanova, koji je bio nezamjenljiv u tom poslu, Verković je nastojao izaći u susret svim njegovim zahtjevima. A to ga je veoma skupo stajalo.³⁴¹

U svemu je Verković od 1866. pa do početka 1877. za »rodopske pjesme« i druge usluge isplatio Gologanovu oko 1 000 dukata, ako ne i više.³⁴²

Osim toga, Verković se brinuo i za zdravlje Gologanova i njegova sina, tražeći liječničko mišljenje J. Šafarika.³⁴³ Činio mu je i druge usluge. U nekoliko navrata kupovao je u Serezu različitu robu za trgovačku radnju Gologanova koju je ovaj 1868. otvorio u selu Kruševu.³⁴⁴

Ubrzo po dobivanju pjesme o Orfeju Verkoviću se pružila prilika za njezino spektakularno objavljivanje na etnografskoj izložbi u Moskvi u svibnju 1867. godine. U jesen 1866. Društvo prijatelja prirodnih nauka Moskovskog univerziteta zatražilo je preko ruske diplomatske službe suradnju osoba koje se bave slavenskom etnografijom. One su trebale na osnovi datih uputa nabaviti nekoliko kompletnih slavenskih narodnih nošnji iz svog kraja na trošak organizatora koji je za taj posao predviđao i nagradu zlatnom medaljom i diplomom. Organizator je zamolio ruskog konzula u Solunu da nabavi nošnje »makedonskih Slavena«. Konzulat, pak, smatrajući Verkovića najprikladnijom

³⁴¹ Arnaudov, Verković, 106—109, 116—130, 356—403, 466.

³⁴² Verković je potkraj svog života tvrdio da je Gologanovu ukupno dao svih 60 000 franaka (oko 5 500 dukata) koje je dobio za starine i svih 6 000 dukata koje je dobio od srpske vlade (Arnaudov, Verković, 476, 494). Navedene svote su svakako pretjerane. Ne znamo točno koliko je novaca Verković dobio u svemu za prodane starine, ali od srpske vlade dobio je najviše oko 3 000 dukata za svoju političku misiju.

³⁴³ Arnaudov, Verković, 277 (76), 381 (168), 382 (171), 286 (108).

³⁴⁴ Isto, 248, 376 (143, 146), 381 (165), 382 (151), 391 (204), 397 (227); Todorovski, Dva priloga ..., 111.

osobom za taj posao, obratio se njemu.³⁴⁵ Do kraja 1866. u nekoliko su ga navrata požurivali da sakupi tražene nošnje, to više što nošnjama koje su bili nabavili u Vodenu i Saričevu nisu bili zadovoljni.³⁴⁶

Verković je odmah pristupio tom poslu i angažirao znance po Makedoniji. U nevrokopskom kraju za sakupljanje nošnji zauzeli su se ljudi iz nevrokopske crkveno-školske općine i učitelj Nikola Kovačevski iz sela Kovačevice.³⁴⁷ U siječnju 1867. oni su, kako su nabavljali, slali dijelove nošnji Verkoviću u Serez.³⁴⁸ Na kraju je učitelj Kovačevski trebao doći u Serez da bi osobno objasnio Verkoviću kako se te nošnje nose, jer je nošnje trebalo prije slanja i fotografirati.³⁴⁹

Osim narodne nošnje iz nevrokopskog kraja, Verković je tada pribavio i marvačku, sirovačku, kao i nošnju iz »sela koja se nalaze s onu stranu reke Strume, prema Nigrity i Orleku«, s tim što je od marvačke nošnje nabavio i svečanu (svadbenu) i svakodnevnu. Od svih tih nošnji nabavio je bio i mušku i žensku nošnju, u svemu deset makedonskih narodnih nošnji. Osim toga, bio je nabavio i neka glazbala i folklorne predmete. Sve je to poslao u siječnju 1867. preko ruskog konzula u Solunu.³⁵⁰ Naknadno je istim putem poslao i jedan mijački zobun i još neke dijelove mijačke nošnje.³⁵¹ Zbog tih nošnji Verković je tada putovao u Solun.

Budući da nije mogao nabaviti nošnje iz svih krajeva Makedonije, a očito ocijenivši da će organizatori etnografske izložbe biti zainteresirani za popunjavanje te praznine, Verković je izradio opis običaja i predaja kod deset makedonskih plemena. Pridelio ga je svakako na osnovi materijala sakupljenog ranijih godina. Pridajući posebno značenje makedonskom marvačkom narječju, dao ga je Gologanovu prepisati na to narječje. U ožujku 1867. Gologanov je bio gotov s prepisivanjem.³⁵² Nakon što je uspostavio pismeni kontakt s Nilom Popovim, profesorom univerziteta i sekretarom odbora etnografske izložbe u Moskvi, Verković je na početku travnja 1867. poslao u Moskvu svoj rad o plemenima, kao i fotografije ranije poslanih nošnji. Također je priložio i račune o nabavljenim nošnjama, fotografijama i drugim izdacima, u ukupnom iznosu od 10 784,30 groša (oko 200 dukata). Sve je to poslao preko ruskog poslanika u Beču.³⁵³ Na početku svibnja dostavio je Popovu još i opis svadbenih običaja kod Marvaka i predaju o njihovu porijeklu, kao nadopunu svog ranije poslanog rada. Komentirajući marvačko narječje naveo je da neke riječi u tom

³⁴⁵ Dokumenti ... na Verković, 234—235.

³⁴⁶ Isto, 236, 237, 246, 247.

³⁴⁷ Isto, 232, 250, 251, 261.

³⁴⁸ Isto, 251, 260, 262.

³⁴⁹ Isto, 234, 260.

³⁵⁰ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 4. IV 1867.

³⁵¹ Isto, St. Verković, Serez 2/14. V 1867; Četiri pisma Verkovića N. Popovu iz 1867. i jedno pismo Gologanova Verkoviću, također 1867, bila su iste godine većim dijelom prevedena na ruski. Prijevod tih pisama je kasnije našao i objavio Speranski (M. Speranski j, Iz' perezpiski St. Verkovića, *Makedonski pregled* VI/2, Sofija 1930, 7—22).

³⁵² BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 11. III 1867.

³⁵³ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 4. IV 1867.

narječju imaju isti oblik i značenje kao i u sanskrtskom jeziku.³⁵⁴ U srpnju je poslao Popovu potpuniju verziju o porijeklu Marvaka koju je dobio od Gologanova.³⁵⁵ Popov ga je u srpnju obavijestio da će njegov rad o makedonskim plemenima biti objavljen i pozvao ga da pošalje i neki drugi slični rad.³⁵⁶

Svim tim pošiljkama Verković je otvarao put za plasiranje pjesme o Orfeju koju je u rujnu 1866. bio dobio od Gologanova. Ocjenjujući da su slavenski kongres i etnografska izložba u Moskvi najpovoljniji trenutak za to, Verković je u pozdravnom brzojavu 21. svibnja 1867. preko Popova obavijestio »braću Slavene« o otkriću »veoma stare epopeje« o Orfeju.³⁵⁷ Dva dana kasnije (23. V) Verković je poslao Popovu tu pjesmu koju je »Božje providenje htelo preko mene na videlo izneti i svetu objaviti i koja je za slavensko pleme od nepregledne i neocenive važnosti«, poručio je Verković tada Popovu. Ukoliko Etnografski odbor odluči objaviti tu pjesmu, Verković je zamolio Popova da mu to javi kako bi se mogli dogovoriti »pod kojim uvjetima i uz koju nagradu će biti štampana« jer je »cijeli svoj kapital potrošio na istraživanje sličnih stvari«. Predlagao je da se pjesma osim u originalu objavi još i u ruskom, češkom i francuskom prijevodu.³⁵⁸ Pretpostavljao je da će pjesma o Orfeju biti objavljena u 20 000—30 000 primjeraka. Da se tako velika pjesma sačuvala tako dugo u usmenoj predaji jednog naroda, i sam je Verković smatrao pravim čudom. Osim tih pjesama on se nadao da će se jednog dana također pronaći i pismeni spomenik iz poganske epohe »koi će uterati u laž Nemce i druge neprijatelje Slavjanske, koi tvrde da su slavjanski praotci bili surov, glup i nepismen narod???.«³⁵⁹

Verkovićev doprinos etnografskoj izložbi dobio je u ljetu 1867. priznanje u Moskvi. Popov ga je 5/17. lipnja telegrafski obavijestio da se odbor etnografske izložbe složio s njegovim novčanim potraživanjima oko nabave nošnji i da mu je dodijelio zlatnu medalju.³⁶⁰ Tu je odluku odbora potvrdilo Društvo ljubitelja prirodnih nauka, antropologije i etnografije pri Moskovskom univerzitetu, koje je i bilo osnivač odbora izložbe. Na sjednici tog Društva od 14. srpnja Verković je jednoglasno za nabavu »bogate kolekcije odjeće« odlikovan zlatnom medaljom.³⁶¹

U kolovozu 1867. Popov je obavijestio Verkovića najprije brzojavom, a zatim i pismom da će »himna o Orfeju« biti objavljena u originalu i u ruskom, a možda i u francuskom prijevodu.³⁶² Verković je na to odmah telegrafski za-

³⁵⁴ Isto, St. Verković, Serez 2/14. V 1867; Speranskij, n. dj., 14—18.

³⁵⁵ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 11/23. VII 1867.

³⁵⁶ NSBZ, R 4702c/2, N. Popov, [Moskva] 20. VII [1867].

³⁵⁷ Vserossijskaja etnografičeskaja vystavka i slavjanskij s'ezd' v' maě 1867 goda, Moskva 1867, 415, 419; Drevnjaja bolgarskaja epopeja ob' Orfeě, Moskva № 128, Moskva 13. IX 1867, 4.

³⁵⁸ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 23. V 1867; NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 23/4. VI 1867; Speranskij, n. dj., 11.

³⁵⁹ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 6/18. VI 1867; Speranskij, n. dj., 13—14.

³⁶⁰ Arnaudov, Verković, 504 (1); NSBZ, R 4702c/2, N. Popov, [Moskva], 20. VII [1867].

³⁶¹ Isto, 161 bilj. 216.

³⁶² Isto, 504 bilj. 235, 506 (8); NSBZ, R 4702c/2, N. Popov, Moskva 22. VIII 1867.

molio Popova da se »Orfejeva himna« svakako objavi i u francuskom prijevodu.³⁶³ Smatrao je da ta pjesma bez prijevoda na francuski jezik neće imati punog uspjeha.³⁶⁴

Pod sam kraj 1867. u Moskvi je izašla iz tiska pjesma »Orfejeva ženidba sa kćeri arapskog kralja«.³⁶⁵ Objavljena je na makedonskom marvačkom narječju i u ruskom prijevodu pod naslovom: Drevnjaja bolgarskaja pësnja ob' Orfeš otkrytaja Stefanom' Verkovičem', serbskim' i bolgarskim' arheologom', Moskva 1867. (49 str.). Ruski prijevod, kao i kratki predgovor, izradio je makedonski pjesnik Rajko (Ksenofont) Žinzifov.³⁶⁶

Nekako u isto vrijeme (22. XII 1867) na sjednici Etnografskog odjela Društva ljubitelja prirodnih nauka Moskovskog univerziteta pročitan je u ruskom prijevodu Verkovićevo opise običaja i predanja makedonskih plemena. Prevodilac je i ovog puta bio R. Žinzifov.³⁶⁷ Ubrzo zatim taj je Verkovićevo rad objavljen u časopisu Moskovskog univerziteta iz 1868. godine.³⁶⁸ Istodobno je objavljen i kao posebna knjižica, s tim što su prve tri strane teksta naknadno presložene te je Verkovićevo popratno pismo umjesto u bilješki donijeto kao predgovor.³⁶⁹

Verković je nestrpljivo čekao da dobije objavljene primjerke pjesme o Orfeju.³⁷⁰ Tek u studenom 1868. prispjelo je u Serez 300 primjeraka te pjesme, zajedno s 50 primjeraka opisa makedonskih plemena.³⁷¹ Ti su primjerci, izgleda, bili poslani umjesto honorara na koji je Verković od početka bio računao.

S prodajom tih knjižica u Makedoniji Verković očito nije imao uspjeha. Stoga je on u jesen 1869. isposlovao preko Stefana Popstefanova i dra Čomakova da Bugarska čitaonica u Carigradu otkupi 300 primjeraka pjesme o Orfeju. Verković ih je odmah poslao u Carigrad.³⁷² Zapravo je bio poslao 250 primjeraka pjesme o Orfeju i 50 primjeraka svog zbornika makedonskih narodnih pjesama iz 1860, s molbom da ih prodaju najmanje po 5 groša komad. Verković, međutim, nikada nije uspio dobiti novac od tih knjiga.³⁷³ Neke primjerke pjesme o Orfeju i opis rodova Makedonije Verković je poklonio svojim znancima.³⁷⁴

³⁶³ BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 31. X 1867.

³⁶⁴ Isto, St. Verković, Serez 8/20. VIII 1867.

³⁶⁵ Arnaudov, Verkovič, 506 (9); Dokumenti ... na Verkovič, 304.

³⁶⁶ Verković, Drevnjaja ..., 2; Dokumenti ... na Verkovič, 304.

³⁶⁷ Arnaudov, Verkovič, 180, 506 (9); Dokumenti ... na Verkovič, 304.

³⁶⁸ St. Verkovič, Opisanie byta bolgar' naseljajuščih' Makedoniju, Moskovskija universitetskija izveštija № 3, Moskva 1868, 216—259.

³⁶⁹ St. Verkovič, Opisanie byta bolgar' naseljajuščih' Makedoniju, Moskva 1868, 46 str.

³⁷⁰ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 26/8. VII 1868; NSBZ, R 4702c/2, Verković, Serez 16/28. VII 1868, P. S. Serez 6. VIII 1868.

³⁷¹ BLM-R, NP, F 239, P 23, 43, St. Verković, Serez 4. I 1869.

³⁷² Dokumenti ... na Verkovič, 391, 393, 412.

³⁷³ Arnaudov, Verkovič, 223.

³⁷⁴ Dokumenti ... na Verkovič, 361, 369, 460, 471; I. Pop' Georgiev', Materiali po crkovnata borba. *Sbornik' za narodni umotvorenija, nauka i knižnina* XXIV/1, Sofija 1908, 301.

Vijest o pronalasku pjesme o Orfeju donijele su u lipnju i srpnju 1867. *Narodne novine* u Zagrebu i *Vidov-dan* u Beogradu. One su najprije na osnovi Verkovićeve brzojava prenijele saopćenje o tome, a ubrzo zatim su objavile i njegovo pismo o tom otkriću.³⁷⁵ U rujnu je *Vidov-dan* objavio u tri nastavka njegovo novo pismo o toj pjesmi i o životu Pomaka.³⁷⁶ I moskovski list *Moskva* objavio je u rujnu 1867. Verkovićeve brzojav i ruski prijevod većeg dijela njegovih dvaju pisama N. Popovu o pronalasku pjesme o Orfeju.³⁷⁷

Vijest o Verkovićevoj pronalasku stare epopeje o Orfeju, kao i druge članke o toj pjesmi, donijeli su u ljeto i na početku jeseni 1867. i u prvoj polovini 1868. i bugarski listovi *Makedonija* iz Carigrada, *Dunavska zora* iz Braile i *Narodnost* iz Bukurešta.³⁷⁸ Na taj je način mistifikacija Gologanova veoma brzo dobila na svom publicitetu.

Mnogi su Verkovićeви znanci u Makedoniji i Bugarskoj s radošću primili vijest o pronalasku te pjesme i s nestrpljenjem su 1868. i kasnijih godina željeli vidjeti njezin tekst.³⁷⁹ Svi su oni smatrali da je to veliko otkriće za slavenski svijet. Štipski učitelj Dimitar Pavlov u travnju 1868. pisao je Verkoviću: »Orfejeva pjesma, za kojeg Orfeja Grci lažu da je bio Grk, ali kroz Vas će već učeni Evropljani razumjeti da je slavenski bujni potok izvadio iz njedara zemlje to bogatstvo [...]«³⁸⁰ Osim pohvala, bilo je i pojedinaca koji su od početka sumnjali u autentičnost pjesme o Orfeju. Te sumnje tada još nisu bile javno napisane, već je Verković o njima saznavao iz pisama svojih znanaca.³⁸¹

Kontakte s ruskim znanstvenicima, uspostavljene u vezi s Etnografskom izložbom, Verković je pokušao kasnije produbiti i učiniti trajnim. Osim izdavanja njegovih radova, nadao se da će dobiti i novčanu pomoć za svoje istraživačke radove u Makedoniji. Još u ljeto 1867. on je preko N. Popova tražio »osobitu protekciju« Moskorskog univerziteta u njegovim poslovima koji zahtijevaju velike novčane zdatke.³⁸² Iako tada u tom smislu nije dobio pozitivan odgovor, Verković je i dalje obavještavao Moskovski univerzitet i druge pojedince u Rusiji o uspjesima u svom radu vjerojatno se nadajući da će uslijediti neka pomoć.

Nakon što je u toku 1867. dobio od Gologanova dosta pjesama u kojima se spominju »bogovi starih Vedah Sanskritskih« kao i »glasovita vedska žertva

³⁷⁵ *Narodne novine* 11. VI 1867. i 9. VII 1867; *Vidov-Dan* 3. VI 1867. i 22. VI 1867.

³⁷⁶ St. Verković, Pomaci u Mačedoniji i pesma o Orfeju, *Vidov-Dan* VII/196—199, Beograd 6. IX, 7. IX i 11. IX 1867, 2.

³⁷⁷ Drevnjaja bolgarskaja epopeja ..., 4 — Oba ta pisma je u istom opsegu objavio i Speranski (n. dj., 8—14). Ta su pisma, a možda i ostala dva koja je također objavio Speranski, bila objavljena kao posebna brošura koja se prodavala u Etnografskom muzeju u Moskvi, gdje ju je nabavio L. Leger 1872. (Šišmanov, *Frenskata nauka* ..., 52—53).

³⁷⁸ M. Stojanov, B'lgarska v'zroždenska knižnina I, Sofija 1957, 13, 15, 407; Isto II, Sofija 1959, 24, 609, 610, 617; Arnaudov, Verković, 30 bilj. 96, 31; Šišmanov, *Frenskata nauka* ..., 38.

³⁷⁹ Dokumenti ... na Verković, 311, 319, 335, 342, 344, 471; Arnaudov, Verković, 179.

³⁸⁰ Dokumenti na ... Verković, 335.

³⁸¹ Isto, 342, 369, 453.

³⁸² BLM-R, NP, F 239, P 6, 20, St. Verković, Serez 8/20. VIII 1867.

'crne Pujke', Verković je smatrao da je konačno riješeno pitanje porijekla »starih 'Trako-Ilira', koji su bili preci Slavena«. Također je smatrao da se iz tih pjesama vidi kakva je bila vjera Slavena »u najudaljenijoj starini«. Stoga je on u siječnju 1868. prilikom neke proslave Moskovskog univerziteta telegrafski preko rektora obavijestio univerzitetski kolegij o otkriću »Vede starih Trako-Ilira«. (O tom je otkriću Verković telegrafski upoznao i *Vidov-dan* u Beogradu.³⁸³) Na početku veljače poslao je N. Popovu prijepis jedne od tih pjesama i jedne predaje. Istodobno ga je obavijestio da ima velik broj narodnih pjesama (među njima je već bilo i dosta »rodopskih pjesama«), pripovijedaka i opisa narodnih običaja iz Makedonije te bi se moglo izdati nekoliko zbornika i da je pripravan objaviti ih u Rusiji ukoliko bi dobio 50 srebrnih rubalja (oko 17 dukata) po autorskom arku i još 500 primjeraka besplatno od svakog zbornika.³⁸⁴

U ožujku 1868. N. Popov je javio Verkoviću da ga je Društvo ljubitelja prirodnih nauka, antropologije i etnologije izabralo za svog redovnog člana i da su kratka saopćenja o pjesmi o Orfeju čitana u Geografskom društvu u Petrogradu. Istodobno je Popov obavijestio Verkovića da u Rusiji znanstveni časopisi ne plaćaju honorar u novcu već autori dobivaju 300 primjeraka separata i savjetovao mu je da pjesme pošalje u Beograd, jer da u Rusiji postoji veći interes za literarne i znanstvene članke »nego za narodne pjesme na lokalnom narječju«. ³⁸⁵ Odgovor Popova djelovao je na Verkovića porazno.

Vjerojatno nakon što je od N. Popova saznao da ne može očekivati honorar za pjesme koje bi bile objavljene u Rusiji, Verković je, izgleda, pokušao zainteresirati ruski dvor za »rodopske pjesme« i dobiti stalnu pomoć za istraživanje ili pomoć za objavljivanje »rodopskih pjesama«. U toku 1868. on je ruskom caru Aleksandru II poslao preko ruskog ambasadora u Carigradu »značajne srpske i bugarske monete«. ³⁸⁶ Ta je zbirka starog novca, po kasnijoj Verkovićevoj procjeni, vrijedila 5 000 forinti (oko 110 dukata). ³⁸⁷ Za taj poklon Verković nije dobio pomoć, na koju je svakako računao, već odlikovanje ordenom sv. Ane trećeg reda. Iz ruske ambasade u Carigradu javljeno mu je u ljeto 1869. da je odlikovan. Orden mu je ubrzo zatim poslan preko ruskog konzulata u Solunu. ³⁸⁸

Na kraju 1869. Verković je od Gologanova dobio pjesmu »o pronalasku rala, azbuke i pjesme« od 2 464 stiha. Po Verkovićevoj ocjeni u njoj su se nalazili sačuvani »spomeni o načalnoj civilizaciji roda ljudskog«. ³⁸⁹ O pronalasku

³⁸³ Arnaudov, Verković, 271 (52, 53), 142.

³⁸⁴ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6. II 1868; Isto, 20, P. S. koji je pogrešno pripojen pismu od 6/18. VI 1867, pripada pismu od 6. II 1868. ili nekom drugom kasnijem pismu.

³⁸⁵ Arnaudov, Verković, 506 (10). Na to nedatirano pismo Verković je odgovorio 10/22. IV 1868 (BLM-R, NP, F 239, P 6, 21), što znači da ga je Popov napisao u ožujku, po primitku Verkovićeva pisma od 6. II 1868.

³⁸⁶ Arnaudov, Verković, 458, 459.

³⁸⁷ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Zagreb 25/6. II 1878.

³⁸⁸ Dokumenti ... na Verković, 382, 383; NSBZ, R 4702c/2, Lagovski, Solun 23. VII/4. VIII 1869.

³⁸⁹ AANL, VL, F 35, 0 4, 11, St. Verković, Serez 15/27. II 1871.

te pjesme Verković je u svibnju 1870. telegrafski obavijestio knjaza Gorčakova i preko V. Daškova Društvo ljubitelja prirodnih nauka u Moskvi, Ministarstvo inozemnih poslova u Firenzi, Francusku akademiju znanosti u Parizu i Ljudevita Gaja u Zagrebu.³⁹⁰ Također je obavijestio i beogradski *Vidov-dan* koji je donio dva saopćenja o toj pjesmi.³⁹¹ Bugarski književnik Zaharijev pobrinuo se, pak, da vijest o otkriću te pjesme prenese bugarskim društvima u Braili i Carigradu, kao i Drinovu i Čomakovu.³⁹²

Tu pjesmu »iz najudaljenije sedine čovečanstva« Verković je poslao u siječnju 1871. preko Šime Ljubića, kustosa Narodnog muzeja u Zagrebu, V. Daškovu u Moskvi. Verković je svakako očekivao da će tu pjesmu objaviti moskovsko Društvo ljubitelja prirodnih nauka, antropologije i etnologije čiji je bio član. Verkovićeva je mišljenja bilo da će tek ta pjesma, uz ostale »rodopske pjesme«, moći opovrgnuti potezjenjivački stav »filozofa Teutonskih« prema Slavenima.³⁹³ Uvjeren u veliku vrijednost tog otkrića, Verković je u veljači 1871. »s preduobom strahopoštovanjem« poslao tekst te pjesme i ruskom caru Aleksandru II. Car je tu pjesmu prosljedio Akademiji nauka u Petrogradu.³⁹⁴ Međutim, Verković tada nije iz Rusije dobio nikakvo priznanje za otkriće te pjesme. Očito da ruski znanstvenici nisu dijelili njegovo mišljenje o vrijednosti te pjesme. Nakon toga nije više pokušavao plasirati »rodopske pjesme« u Rusiji, već je samo tražio pomoć za štampanje tih pjesama u Beogradu.

Sredinom 1860-ih godina Verković je ponovo uspostavio kontakt s Ljudevitom Gajem u Zagrebu. Na početku 1866. i 1867. telegrafski mu je čestitao Novu godinu.³⁹⁵ Nakon poslanog brzog etnografskog izložbi u Moskvi u svibnju 1867. o pronalasku pjesme o Orfeju, Verković je i Lj. Gaja telegrafski obavijestio o »veoma važnoj novosti koja je za slavensku naciju od neprocjenjive vrijednosti«.³⁹⁶

Na početku 1868. Verković je u opširnom pismu obavijestio Lj. Gaja o pronalasku »Vede stari Trako-Illira«. Uz to pismo, koje je bilo prvo Verkovićeva pismo Lj. Gaju od dolaska u Makedoniju, Verković je u znak svoje »neograničene blagodarnosti« poslao na dar Gajevu sinu Velimiru »jedno malo količstvo stari slavjanski moneta«.³⁹⁷ Sljedeće godine V. Gaj je u svom književnom zabavniku objavio opis tog novca (40 komada) koji je Verković bio sastavio. U uvodnom komentaru V. Gaj je prenio kraći opis Makedonije iz jednog Verkovićeva pisma.³⁹⁸

Verković se 1868. dopisivao i sa svojim starim prijateljem iz Zagreba, Pajom Čavlovićem. Na njegovu molbu, Verković mu je iste godine bio poslao

³⁹⁰ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6/18. IV 1871.

³⁹¹ Dokumenti ... na Verković, 453.

³⁹² Isto, 433, 440.

³⁹³ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6/18. IV 1871.

³⁹⁴ AANL, VL, F 35, 0 4, 11, St. Verković, Serez 15/27. II 1871.

³⁹⁵ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 1. I 1866. i 1. II 1867.

³⁹⁶ Isto, St. Verković, Serez 8. VI 1867. (27. V po st. k.).

³⁹⁷ Isto, R 4702b, St. Verković, Serez 6/18. I 1868.

³⁹⁸ V. Gaj, Opisanje gdjekojih pjenezah srbskih i bugarskih po Stjepanu I. Verkoviću, *Književna zabava hrvatsko-srbska* I—IV, Zagreb 1869, 201—205.

»nekoliko novaca slavenski i drugi«. ³⁹⁹ Zagrebački *Dragoljub* objavio je 1868. Verkovićeve kratki opis 34 stara novca koja je on bio poslao »jednom svom drugu iz mladosti«. ⁴⁰⁰ Vjerojatno je to opis novca koji je bio poslao P. Čavloviću. U sljedećem broju *Dragoljuba* iz 1868. objavljen je izvadak iz »prijateljskog pisma« Verkovića, vjerojatno također upućenog P. Čavloviću. ⁴⁰¹ U tom je pismu riječ o otkriću pjesme o Orfeju i drugim pjesmama mitološkog sadržaja, kao i o Verkovićeve uvjerenju da su Slaveni, a ne Grci »oci civilizacije«. ⁴⁰²

Poslije pisma upućenog Ljudevitu Gaju na početku 1868. Verković se nastavio dopisivati s njegovim sinom Velimirom. U srpnju 1868. poslao mu je veoma opširno pismo u kome je opisao neke momente iz svoje biografije i svoje nazore o starosti slavenske kulture. ⁴⁰³ Veći dio tog pisma V. Gaj je, uz manje pravopisne i stilске korekcije, objavio u četiri nastavka u *Narodnim novinama* u rujnu 1868. godine. ⁴⁰⁴

Svakako potaknut objavljenim pismom u *Narodnim novinama*, Verković je u toku 1869. uputio V. Gaju četiri opsežna pisma u kojima je dao podatke o svom životu, starinarskom radu, o pronalaženju pjesama o Orfeju i o značenju pjesama koje je dobivao od Gologanova. Da bi potkrijepio važnost svog »velikog otkrića«, poslao je V. Gaju i prijepis jednog dijela korespondencije koju je od ljeta 1867. do početka 1869. vodio s N. Popovim, Iz. Sreznevskim, Pl. Lukaševićem, Em. Burnoufom i konzulom Lagovskim (11 pisama). ⁴⁰⁵

Dio tih pisama V. Gaj je priredio i kao »Dopisku Stjepana Ilije Verkovića« tiskao u *Narodnim novinama*, i to u trideset nastavaka od rujna 1869. do početka 1870. godine. ⁴⁰⁶ U prva tri nastavka štampana su Verkovićeve pisma N. Popovu i Iz. Sreznevskom. Zatim je gotovo u cijelosti donijeto Verkovićevo pismo V. Gaju od 20/4. III 1869. kome je u zadnjem nastavku dodan veći dio Verkovićeve pisma V. Gaju od 17/30. IX 1869, a da to nije posebno naznačeno. Tako je i šira hrvatska javnost bila detaljnije upoznata s Verkovićeve radom u Makedoniji.

³⁹⁹ Durković-Jakšić, Branislav ..., 84; NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869.

⁴⁰⁰ St. Verković, Stari novci iz Macedonije, *Dragoljub* II/40, Zagreb 1868, 637—638.

⁴⁰¹ Iz podataka Velimira Deželića St. da se Verković »dobro poznao« s njegovim ocem Đurom Deželićem, urednikom *Dragoljuba*, moglo bi se zaključiti kao da je to pismo Verković bio uputio Đ. Deželiću (Deželić, Verković i Hrvati ..., 205). To se prijateljstvo, međutim, ne može odnositi na razdoblje do 1868, jer je Đ. Deželić bio dijete (rođen je 1838) u vrijeme kada je Verković boravio u Zagrebu do 1848. godine.

⁴⁰² St. Verković, Orfejo i Jugosloveni u pravieku, *Dragoljub* II/41, Zagreb 1868, 646—649.

⁴⁰³ NSBZ, R 4702c/2 St. Verković, Serez 16/28. VII 1868.

⁴⁰⁴ Pismo Stevana I. Verkovića Velimiru Gaju o novoodkrivenih spomenicima slavenske starine na zabalkanskom poluostrvu iz Sereza (u Makedoniji), *Narodne novine* XXXIV/200, 202, 204, 205, Zagreb 1—7. IX 1868.

⁴⁰⁵ SNBZ, R 4702c/2 i 4039.

⁴⁰⁶ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/270, Zagreb 25. XI 1869 — XXXVI/18, Zagreb 24. IX 1870.

Oduševljen Verkovićevevim »rodopskim pjesmama« V. Gaj je 8. rujna 1868. spjevao pjesmu u desetercu, posvećenu »Stjepanu Iliji Verkoviću slavnom starijaru u Serezu (u Mačedoniji)« koji »otkriva stare spomenike« te »iz tame nam sada uskrse Vedu«. Tu pjesmu je V. Gaj donio najprije 1869. u svom književnom zabavniku,⁴⁰⁷ a zatim 1870. u svojoj *Liri*.⁴⁰⁸

Po primitku te pjesme, Verković se u jesen 1869. odužio V. Gaju sakupivši nekoliko pretplatnika za njegov novi časopis *Balkan*.⁴⁰⁹ Verković je tada našao načina kako da se oduži i starom Ljudevitu Gaju koji je u Hrvatskoj u to vrijeme bio gotovo zaboravljen. U proljeće 1869. Ljudevit Gaj je bio izabran za člana carigradskog Društva dobročinitelja i uzajamne pomoći slavjanske.⁴¹⁰ Iza tog izbora najvjerojatnije su stajali Verković i njegovi prijatelji u Carigradu. Nakon toga prekinuti su dalji kontakti Verkovića i Velimira Gaja, te i hrvatska javnost za nekoliko godina nije više bila obavještavana o daljoj sudbini »rodopskih pjesama«.

U Evropi je Verković za »rodopske pjesme« u najvećoj mjeri uspio zainteresirati znanstvenike u Francuskoj s kojima se dopisivao od 1867. pa sve do potkraj svog boravka u Makedoniji.⁴¹¹ U ljeto 1867, nakon što je poslao pjesme o Orfeju u Moskvu, Verković se obratio Emilu Burnoufu, profesoru stare literature u Nancyju, koji je upravo bio postavljen za direktora francuske škole u Ateni. Burnouf je bio napisao nekoliko radova s područja indologije od kojih je »Essai sur le Veda ou introduction à la connaissance de l'Inde« (Paris 1863) Verković bio nabavio 1865. godine.⁴¹² U svoja tri pisma Verković je obavijestio Burnoufa o pjesmi o Orfeju i izložio mu neke svoje historijsko-lingvističke hipoteze.⁴¹³

Burnouf, koji je posumnjao u starost pjesme o Orfeju, obavijestio je Verkovića u srpnju 1867. da će naložiti jednom mladom profesoru francuske škole u Ateni da ga posjeti i utvrdi autentičnost te pjesme. U svibnju 1868. Burnouf je zatražio od Verkovića da stupi u kontakt s Albertom Dumontom.⁴¹⁴ Verković je tako i postupio i Dumont mu je u ljeto 1868. iz Carigrada javio da će u rujnu doći u Serez.⁴¹⁵

⁴⁰⁷ V. G a j, Književna zabava hrvatsko-srbska I—IV, Zagreb 1869, 180—183.

⁴⁰⁸ V. G a j, Lira, različite pjesme I, Zagreb 1870, 178—181.

⁴⁰⁹ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869.

⁴¹⁰ J. H o r v a t, Ljudevit Gaj, Zagreb 1975, 339—340.

⁴¹¹ Šišmanov je objavio 2 pisma koja je Verkoviću bio uputio E. Burnouf, 2 Al. Dumont, 32 Au. Dozon i 17 Al. Chodzko (Šišmanov, Frenskata nauka ..., 73—108). U prvom dijelu tog priloga Šišmanov je obradio stav francuskih znanstvenika prema *Vedi Slovena* (n. dj., 33—72). O stavu evropske znanosti prema *Vedi Slovena*, kao i o idejnom začetniku »rodopskih pjesama« v. G. T o d o r o v s k i, Za i protiv »Veda Slovena«, *Godišen zbornik na Filozofski fakultet XIX*, Skopje 1967, 393—444.

⁴¹² Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine XXXV/299*, Zagreb 31. XII 1869, 3.

⁴¹³ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 25. VI 1867, 27/9. VII 1867. i 15/27. VIII 1867.

⁴¹⁴ Isto, E. Burnouf, Paris 21. VII 1867; Šišmanov, Frenskata nauka ..., 73—75 (1, 2).

⁴¹⁵ Šišmanov, Frenskata nauka ..., 75 (1, 2).

Budući da nije znao ni jedan slavenski jezik i da mu se žurilo da se vrati u Francusku, Dumont je u međuvremenu odustao od puta u Serez.⁴¹⁶ Unatoč tome on je ipak uspio završiti zadatak koji mu je Burnouf postavio. Na putu kroz Beograd on se kod J. Šafarika upoznao s »rodopskim pjesmama«. Šafarik mu ih je nekoliko sati prevodio.⁴¹⁷ Za tog kratkog boravka u Beogradu u rujnu 1868. Dumont je pregledao rukopis s 34 pjesme od gotovo 14 000 stihova i odmah poslao opširan izvještaj Burnoufu u kome je zaključio da je to otkriće »prvorazredni događaj«. Burnouf je taj izvještaj odmah objavio u *Bulletin de l'école française d'Athènes* za rujan i listopad 1868. godine.⁴¹⁸

Potkraj 1868. Verković je započeo i korespondenciju s francuskim konzulom u Plovdivu Augusteom Dozonom. Poslao mu je pjesmu o Orfeju.⁴¹⁹ Dozonovo je mišljenje bilo povoljno. U svom pismu Burnoufu Dozon je dao opširnu analizu te pjesme. Burnouf je i to pismo objavio u *Bulletin de l'école française d'Athènes* za studeni i prosinac 1868. godine.⁴²⁰

Nakon ta dva pozitivna izvještaja, Burnouf se počeo zalagati za »rodopske pjesme«. Na početku 1869. pronašao je pariškog knjižara Maisonneuvea koji je bio voljan da o svom trošku tiska zbirku tih pjesama, koje bi Dozon preveo na francuski. Verković je na to, uz ostale uvjete, zatražio da dobije honorar od izdavača. Dozon je odmah Verkoviću izrazio svoju sumnju u mogućnost da će Burnouf uspjeti pronaći takvog izdavača. Istodobno je Burnouf nastojao nagovoriti francusko Ministarstvo prosvjete da pošalje Dozona u Serez da bi ispitao vjeroćostojnost »rodopskih pjesama«.⁴²¹ U tome je, izgleda, uspio tek nakon što je u proljeće 1869. Dozon bio premješten za konzula u Janini u Epiru. U ljetu 1870. Dozon se iz Janine uputio u Makedoniju, ali je zbog francusko-pruskog rata morao prekinuti put u Ateni.⁴²²

Kada je krajem ožujka 1872. Ministarstvo prosvjete ponovo naložilo Dozonu da provjeri autentičnost »rodopskih pjesama«, on se uputio u Serez. U Serezu je od 13. svibnja do 24. lipnja bio gost u Verkovićevoj kući. Bio je oduševljen Verkovićevom gostoljubivošću, na kojoj mu se toplo zahvalio iz Soluna po odlasku iz Sereza.⁴²³

Za tih šest tjedana koliko je Dozon bio s Verkovićem imao je prilike proučiti »rodopske pjesme« koje su tada već imale opseg od oko 85 000 stihova.⁴²⁴ Dozon je zajedno s Verkovićem posjetio i neka sela u Demirhisarskoj kazi, između ostalih i Kruševo.⁴²⁵ U njemu se upoznao s Gologanovim. Dozonov je

⁴¹⁶ Isto, 77 (2).

⁴¹⁷ Arnaudov, Verković, 272 (58).

⁴¹⁸ Šišmanov, Frenskata nauka . . . , 39—43.

⁴¹⁹ Isto, 66—67 (1, 2).

⁴²⁰ Isto, 43—45 bilj. 4.

⁴²¹ Isto, 78—79 (4). — Burnouf je izabrao Dozona za tu misiju jer je on za više-godišnjeg boravka u Mostaru i Plovdivu u svojstvu konzula bio naučio srpski ili hrvatski i bugarski jezik, te bio objavio jednu zbirku srpskih narodnih pjesama (1859), a za boravka u Plovdivu sakupio i zbirku bugarskih narodnih pjesama (Isto, 43 bilj. 3).

⁴²² Isto, 81 (8).

⁴²³ Isto, 84—85 (13, 14), 45.

⁴²⁴ Arnaudov, Verković, 442.

⁴²⁵ AIIS, JR, XII/4/182, Vlašić, Serez 27. VI 1872 (9).

zaključak bio da su pjesme autentične. U tom je smislu podnio i dva veoma opširna izvještaja francuskom Ministarstvu prosvjete. Oni su najprije objavljeni u službenim glasilima, a potom su izašli kao posebna knjižica u Parizu 1873. godine.⁴²⁶ U posebnom izdanju Dozon je dodao i nekoliko »rodopskih pjesama«.⁴²⁷

Dopisivanje između Verkovića i Dozona u vezi s »rodopskim pjesmama« nastavljeno je sve do proljeća 1875. godine. Dozon je učinio Verkoviću i nekoliko usluga prevodeći na francuski jezik.⁴²⁸

Al. Dumont se još jednom osvrnuo na »rodopske pjesme«. To je učinio u svojim dojmovima s Balkana koje je 1871. objavio u pariškoj *Revue des deux mondes*, a zatim 1873. i 1874. kao posebnu knjigu. U njima je dao francuski prijevod dviju »rodopskih pjesama«. Svoj je komentar završio konstatacijom da znanost još nije dala zadnju riječ.⁴²⁹

Sličan je stav prema »rodopskim pjesmama« tada zauzeo i mladi slavist Louis Leger u svom članku objavljenom u studenom 1873. u pariškoj *Revue politique et littéraire*. Svoj prikaz Dozonovih izvještaja iz 1872. završio je konstatacijom da su mnoga pitanja ostala otvorena i da izdavanje »rodopskih pjesama« očekuje s nestrpljenjem.⁴³⁰

Na taj su način Francuzi prokrčili put za objavljivanje »rodopskih pjesama« čemu je pristupio J. Šafarik u Beogradu.

Ubrzo nakon što je u Moskvi u svibnju 1867. na Etnografskoj izložbi saznao za pjesmu o Orfeju, J. Šafarik je Verkoviću čestitao na uspjehu. Na početku 1868. ga je nagovarao da pristupe objavljivanju drugog zbornika makedonskih narodnih pjesama u koji bi bile unijete i »rodopske pjesme«. Šafarik mu je tada poručio: »uveren sam da Vam slava Vašega imena neće izostati, nego će sve više da raste od dana na dan; — a meni je vrlo milo, što mogu kazati, da sam i ja tu nešto prineo [. . .].«⁴³¹ Tek kada je u ožujku 1868. od N. Popova saznao da u Moskvi nisu zainteresirani za izdavanje pjesama, Verković je »rodopske pjesme« uputio u Beograd. Šafarik ih je imao u rukama u ljetu 1868. godine. Pošto ih je »s velikom pažnjom proštudirao«, Šafarikov je zaključak bio da su one »dragoceni spomenik«. Stoga je odmah predložio Verkoviću da se tiskaju u Beogradu pod njegovim nadzorom. Nakon Dumontova boravka u Beogradu, Šafarik se u jesen 1868. počeo s Verkovićem dogovarati o objavljivanju tih pjesama.⁴³²

Tako su započele pripreme za prvu knjigu »rodopskih pjesama«, umjesto ranije predviđenog drugog zbornika makedonskih narodnih pjesama. U prvoj knjizi »rodopskih pjesama«, koja će izaći kao *Veda Slovena I*, pjesme su osim u originalu trebale biti objavljene i u francuskom prijevodu, kako bi postale

⁴²⁶ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . ., 44—52, 87—89 (17—19).

⁴²⁷ A. u. D o z o n, *Rapports sur une mission littéraire en Macédoine*, Paris 1873.

⁴²⁸ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . ., 85—93 (15—19).

⁴²⁹ A. l. D u m o n t, *Le Balkan et l'Adriatique*, Paris 1874², 165—173.

⁴³⁰ Taj je članak u cijelosti pretiskan u *Otzyvy o rodopskih' pėsňjah' Stefana Il'ića Verkovića, S. Peterburg' 1879, 8—20*, a kratak sadržaj je dao Šišmanov, *Frenskata nauka* . . ., 52—54.

⁴³¹ Arnaudov, Verkovič, 269 (48), 270 (51), 271 (53).

⁴³² Isto, 272 (56, 57).

dostupne većem dijelu evropske javnosti. Potkraj 1868. ili na početku 1869. Šafarik je započeo s prevodenjem na francuski jezik. U tome mu je pomagao Čeh Josip Maizner, profesor francuskog jezika na Vojnoj akademiji u Beogradu.⁴³³ Taj su posao, izgleda, i završili te godine.

Unatoč tome, Šafarik se nije usudio započeti s tiskanjem tih pjesama dok se ne osiguraju sredstva, a u Srbiji poslije smrti kneza Mihaila 1868. ona se nisu mogla naći.⁴³⁴ Verković je 1871. tražio pomoć na više mjesta u Rusiji, navodeći da bi »rodopske pjesme« bile već tiskane, ali da od 1869. ne može pronaći »velikodušnog mecenu«. Ukoliko se mecena ne bi pojavio, Verković je molio N. Popova da sakupi najmanje stotinu pretplatnika za te pjesme, nudeći ih u pola cijene.⁴³⁵ Kako od svega toga nije bilo ništa, Verković je na početku 1872. pomišljao da bi do sredstava došao zaduženjem svoje kuće u Serezu, ali ga je Šafarik od toga odgovorio savjetujući mu da proda starine. Kada je ubrzo zatim Šafarik uspio prodati mladom knezu Milanu neki Verkovićev stari novac, on je u lipnju 1872. dao tiskari u Beogradu 30 dukata na ime predujma za štampanje pjesama.⁴³⁶

Nakon toga Šafarik je pristupio tiskanju prve knjige »rodopskih pjesama«. U početku je Verković želio da knjiga bude tiskana na skupom papiru ali su ga Šafarik i Dozon uspjeli od toga odgovoriti.⁴³⁷ Šafarik je nadgledao tiskanje te knjige sve do kraja, čitao korekture i slao Verkoviću na pregled sve što je bilo otisnuto.⁴³⁸

Da bi mogao završiti tiskanje tog zbornika, Šafarik je na početku siječnja 1873. zatražio pomoć od biskupa Strossmayera, kome se još prethodnih godina namjeravao obratiti za pomoć.⁴³⁹ Strossmayeru je tada poslao na uvid 20 tiskanih araka pjesama. Naveo je da bi s nekoliko stotina forinti tiskanje zbornika moglo biti dovršeno.⁴⁴⁰ Strossmayer se, međutim, iz nepoznatih razloga nije odazvao toj molbi.

Iako pomoć niotkud nije stizala, Šafarik je nastavio s tiskanjem prve knjige »rodopskih pjesama«. U svibnju 1873. njezino je tiskanje bilo završeno. Jedino je nedostajao Verkovićev predgovor.⁴⁴¹ Verković je još 1869. bio napisao predgovor, ali je Šafarik tražio da ga skрати i prepravi. Šafarik mu je u više navrata 1873. i 1874. savjetovao da iz njega izostavi svoje teorije, i da dâ samo osnovne podatke o porijeklu pjesama. Na kraju je Šafarik i novi tekst predgovora, koji je dobio tek u travnju 1874, morao kratiti i iz njega izbaciti sve što je bilo »bombastično napisano«.⁴⁴²

---

⁴³³ Isto, 272 (58), 273 (61—63), 283 (95).

⁴³⁴ Isto, 274 (66), 275 (69).

⁴³⁵ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6/18. IV 1871.

⁴³⁶ Arnaudov, Verković, 276 (73—75).

⁴³⁷ Isto, 278 (78); Šišmanov, Frenskata nauka . . . , 86 (15).

⁴³⁸ Arnaudov, Verković, 277—280 (76—85), 281 (90).

⁴³⁹ Isto, 275 (70), 279 (81).

⁴⁴⁰ AJAZU, Ostavština Strossmayera, J. Šafarik, Beograd 27. I 1873.

⁴⁴¹ Arnaudov, Verković, 280 (85).

⁴⁴² Isto, 275 (67), 276 (74), 280 (85), 281 (89), 282—286 (92—108).

Iz tih razloga knjiga je bila uvezana tek u srpnju 1874. godine.⁴⁴³ Objavljena je pod naslovom: »Veda Slovena, Bugarski narodi pesni ot predistorično i predhristijansko doba, otkril vo Trakija i Makedonija i izdal Stefan I. Verkovič knjiga I.« (545 strana). Knjiga ima i francuski naslov, jer su sve pjesme date u originalu Gologanova na lijevoj, a u francuskom prijevodu na desnoj strani. Nakon Verkovićeve predgovora slijedi kratki Šafarikov »avant-propos« na francuskom jeziku. U predgovoru je Verkovič objasnio da pjesme potječu iz »plemena pomačkog«, koje se nalazi u »Trakiji na Rodopskoj planini«, i od »plemena marvačkog«, koje živi u Makedoniji i koje od pomačkog razdvaja rijeka Mesta.⁴⁴⁴ Time je *Veda Slovena I* u stvari određena kao zbornik bugarsko-makedonskih pjesama.

Tako je uz velik trud i žrtve Verkovića i veliko zalaganje Šafarika izašla na svijet prva knjiga »rodopskih pjesama« za koje su oni kao i mnogi njihovi suvremenici bili uvjereni da su izvorne narodne pjesme od velike važnosti. Poslije Hankina Kralodvorskog rukopisa, to je bila u stvari najveća literarna mistifikacija u Evropi u XIX stoljeću.

U svemu je tiskano 660 primjeraka *Vede Slovena I*. Cjelokupni troškovi te knjige, uključujući, izgleda, i troškove francuskog prijevoda, iznosili su oko 120 dukata. Od toga je samo polovina bila podmirena 1874. u vrijeme izlaska knjige iz tiska. Dug tiskari u Beogradu za tu knjigu, za koju je Šafarik bio jamac, postojao je još u veljači 1876. godine.⁴⁴⁵ Vjerojatno je i on podmiren novcem od prodaje Verkovićevih starina, na koji su način plaćeni i ostali troškovi te knjige.

U kolovozu 1874. Šafarik je preko Soluna poslao Verkoviću 300 primjeraka *Vede Slovena I*, kako bi ih on što prije mogao dostaviti pretplatnicima i doći do novca. Od njih je Verkovič kasnije uputio 200 primjeraka knjižaru Er. Lerouxu u Pariz. Šafarik se veoma čudio tom Verkovićevom potezu, smatrao je da se toliki broj primjeraka te knjige u Parizu neće moći prodati.⁴⁴⁶ U listopadu 1875. Šafarik je 312 primjeraka *Vede Slovena I*, kao i 31 primjerak Verkovićeve zbornika makedonskih narodnih pjesama iz 1860, uputio u Carigrad. Sve je poslao Ivanu Govedarovu, knjižaru Bugarskog promišlenog društva u Carigradu gdje je postojao interes za tu knjigu. Neke primjerke od te pošiljke Govedarov je trebao prosljediti Verkoviću u Serez, a neke u Bugarsku.⁴⁴⁷ Primjerke za Verkovića u Serezu Govedarov je uputio u svibnju 1876, ali su ih turske vlasti iz Soluna vratile u Carigrad da bi ih neka državna komisija pregledala.⁴⁴⁸ Govedarov je isto tako neke primjerke bio poslao i u Sofiju. Nije jasno koliko je Verkovič dobio novca od tih knjiga jer mu Govedarov sve do sredine 1880-ih godina nije bio poslao obračun.⁴⁴⁹

U bugarskim listovima i časopisima *Čitalište*, *Naprėdak'*, *Den'* i *Vėk'* koji su izlazili u Carigradu, i u *Nezavisimost* koja je izlazila u Bukureštu, objavljeno

⁴⁴³ Isto, 285 (105).

⁴⁴⁴ Verkovič, *Veda Slovena I* . . . , str. XCVI.

⁴⁴⁵ Arnaudov, Verkovič, 285 (106), 287 (111), 288 (113), 293 (128).

⁴⁴⁶ Isto, 286 (108), 287 (112).

⁴⁴⁷ Isto, 291 (124); Dokumenti . . . na Verkovič, 564.

⁴⁴⁸ Dokumenti . . . na Verkovič, 574.

⁴⁴⁹ Arnaudov, Verkovič, 223, 228, 232—233.

je između 1873. i 1876. više članaka o »rodopskim pjesmama«. U njima su citirana mišljenja Francuza i J. Šafarika o tim pjesmama, najavljeno je da se *Veda Slovena* tiska, a zatim da je izašla iz tiska, kao i drugi podaci o tim pjesmama.⁴⁵⁰ U *Čitalištu* je u ožujku 1873. redakcija u podužem članku prenijela mišljenja Burnoufa, Dozona i J. Šafarika o »rodopskim pjesmama«, kao i dijelelove triju pjesama, a čitatelji su pozvani na pretplatu.⁴⁵¹ Iza toga su stajali neki Verkovićeви znanci, koji su se brinuli da sakupe i pretplatnike.⁴⁵² Izgleda da je Verković putem pretplate uspio raspacati više od 200 komada *Vede Slovena* I.⁴⁵³

Prva pozitivna mišljenja o *Vedi Slovena* I došla su iz Pariza, i to od Poljaka Alexandra Chodźka, profesora slavistike na pariškom Collège de France.

Obaviješten da se *Veda Slovena* tiska u Beogradu, Chodźko je u rujnu 1873. zamolio Verkovića da mu pošalje nekoliko primjeraka te knjige kako bi mogao na Collège de Franceu predavati o »rodopskim pjesmama«. Verković je izašao u susret i J. Šafarik je odmah poslao otisnute arke čitave *Vede Slovena* I. Zatim je Verković slao Chodźku i druge »rodopske pjesme«. Chodźko je u toku 1873/74. škol. godine predavao o »mitološkim rodopskim pjesmama«, a u prosincu 1874. obavijestio je Verkovića da je otpočeo s predavanjima za 1874/75. škol. godinu i da će jedanput u tjednu predavati o »historijskim rodopskim pjesmama«. ⁴⁵⁴

U ljeto 1874. Chodźko je pokušao za »rodopske pjesme« zainteresirati slavista Fedora I. Buslajeva i grofa Uvarova, ali nije uspio. Nakon negativnog odgovora Uvarova, Chodźko je na kraju 1874. bodrio Verkovića. »Ja sam ustrajno uvjeren — poručio je tada Verkoviću — da će vam vaše rodopske pjesme donijeti novac i slavu.«⁴⁵⁵

Na osnovi pjesama koje je posjedovao, Chodźko je u srpnju 1874. u *Revue bibliographique de philologie et l'histoire* pariškog knjižara Er. Lerouxa objavio jedan manji članak o »rodopskim pjesmama«. Najavio je izlazak dvaju velikih tomova i ukratko objasnio u čemu se sastoji njihova vrijednost.⁴⁵⁶ Tim je člankom Chodźko, i ne znajući da je *Veda Slovena* I upravo bila izašla iz tiska, pripremao teren za tu knjigu u Francuskoj. Kada je saznao da je ta knjiga već tiskana, preporučio je Verkoviću a zatim i forsirao da nekoliko desetaka primjeraka te knjige pošalje na prodaju knjižaru Lerouxu u Pariz.⁴⁵⁷

Istodobno je Chodźko pripremao oveću studiju o mitologiji »rodopskih pjesama«. Jedan dio te studije izašao je u dva nastavka u *Bulletin de la société de linguistique* u Parizu u ožujku i lipnju 1875, dok su ostali dijelovi trebali izaći do kraja godine.⁴⁵⁸

⁴⁵⁰ Stojanov, B'lgarska ... I, 61, 407; Isto II, 703, 725, 730, 735; Arnaudov, Verkovič, 31 bilj. 99.

⁴⁵¹ Arnaudov, Verkovič, 31 bilj. 99; Šišmanov, Frenskata nauka ..., 55.

⁴⁵² Dokumenti ... na Verkovič, 540, 543, 547.

⁴⁵³ Jelenić, Pisma Verkovića, 233.

⁴⁵⁴ Šišmanov, Frenskata nauka ..., 94—102 (1—10).

⁴⁵⁵ Isto, 101—102 (8—10).

⁴⁵⁶ Isto, 54—56, 100 (7).

⁴⁵⁷ Isto, 101—104 (9—12).

⁴⁵⁸ Isto, 59—61, 101—105 (9—13).

Usporedo s preporukama pojavile su se i kritike *Vede Slovena* I. Prva je došla od češkog literarnog historičara Jozefa Jirečeka na kraju 1874. godine. U svoj prikaz problematičnih izdanja južnoslavenskih narodnih pjesama on je, pored pjesama Georgija Rakovskog i Miloša Milojevića, svrstao i Verkovićeve *Vedu Slovena* I.⁴⁵⁹ Dio koji se u tom prikazu odnosio na *Vedu Slovena* I objavio je u francuskom prijevodu Louis Leger u travnju 1875. u pariškoj *Revue Critique d'histoire et littérature*.⁴⁶⁰

God. 1875. i 1876. pojavila su se tri nova negativna mišljenja o *Vedi Slovena* I. Mladi češki historičar Konstantin Jireček u svojoj ju je povijesti Bugara proglasio literarnom mistifikacijom. Kao krivotvoritelja nije optužio Verkovića, već je sumnjao u učitelja iz Kruševa, tj. u Gologanova.⁴⁶¹ U zimi 1875. L. Leger je u časopisu *Bibliothèque Universelle* iz Lausanne objavio recenziju *Vede Slovena* I. Ovog puta, za razliku od svog članka iz 1873, i on zastupa mišljenje da je to literarna mistifikacija.⁴⁶² I slavist Vatroslav Jagić u svom bibliografskom pregledu iz 1876. smatrao je te Verkovićeve pjesme lažnim.⁴⁶³

Saznavši za negativnu ocjenu Jozefa Jirečeka, Chodžko mu je namjeravao »oštro odgovoriti« u drugom nastavku svoje studije koja je trebala izaći u srpanjskom broju časopisa pariškog Lingvističkog društva. Zato je u svibnju 1875. tražio od Verkovića da mu odmah saopći imena osoba od kojih su za-bilježene pjesme *Vede Slovena* I, zajedno s imenima njihovih sela. Tada mu je poručio: »Ne bojte se ničega! Mi ćemo učiniti da pravda trijumfira, ali to treba izvesti ozbiljno i energično.«⁴⁶⁴

Ubrzo zatim Chodžko je odlučio da nakon izlaska drugog nastavka njegove studije o mitologiji »rodopskih pjesama« ostali dio te studije objavi kao posebno izdanje o svom trošku. Od Verkovića je tada zatražio dozvolu da može u nju unijeti u francuskom prijevodu dijelove nekih »rodopskih obrednih pjesama« koje su bile pripremljene za drugi tom *Vede Slovena*.⁴⁶⁵ Chodžko je tu svoju studiju objavio pod naslovom *Etudes Bulgares* (48 str.).⁴⁶⁶

Polemika oko *Vede Slovena* I povećala je u početku zanimanje za tu knjigu koja se već mogla nabaviti u knjižari Leroux u Parizu. Do početka 1876. bilo je prodano šezdesetak primjeraka te knjige zajedno s Chodžkovom

⁴⁵⁹ J. Jireček, O některých záhadných vydáních národních písní jihoslovanských, *Zprávy o zasedání královské české společnosti v Praze*, 1874/8, 248—253.

⁴⁶⁰ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 57, 104 (12).

⁴⁶¹ C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, 568—569.

⁴⁶² Tu je recenziju Leger još jedanput objavio: L. Leger, Un essai de justification littéraire, le Veča Slave, *Nouvelles études slaves, Histoire et littérature* I, Paris 1880, 49—74. Objavljena je bez ikakvih promjena (Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 63, 69).

⁴⁶³ V. Jagić, Bibliographische Uebersicht der Erscheinungen auf dem Gebiete der slavischen Philologie und Alterthumskunde seit dem Jahre 1870, *Archiv für slavische Philologie* I, Berlin 1876, 576.

⁴⁶⁴ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 103—104 (12).

⁴⁶⁵ Isto, 105 (13).

⁴⁶⁶ Isto, 59; *Veda Slovena*, *Vienac* VIII/21, Zagreb 20. V 1876, 351.

knjižicom *Etudes Bulgares*, dok je za *Vedu Slovena* II bilo četrdesetak interesenata.⁴⁶⁷

Kada mu je u veljači 1876. došla u ruke povijest Bugara od Konstantina Jirečeka, koja se tada počela prevoditi i na francuski, Chodžkova je sigurnost bila pokolebana. Tražio je od Verkovića da odmah napiše kategorički odgovor koji je namjeravao objaviti u Parizu. Chodžko je tada odlučio da ne objavljuje svoje dvije nove studije o »rodopskim pjesmama«, koje je već bio napisao, dok se ne riješi pitanje autentičnosti tih pjesama.⁴⁶⁸

Na sličan je način reagirao i J. Šafarik. U ožujku 1875, vjerojatno nakon što je saznao za mišljenje Jozefa Jirečeka, on je tražio od Verkovića da napiše članak za neki list u kome će, pozivajući se na svoju »čast i poštenje« izjaviti »da je to sve autentično iz usta naroda uzeto, da nije ni jedna reč dodavana, preinačavana ili izmišljena«. Također je trebao navesti imena svih pjevača od kojih su te pjesme bile zabilježene.⁴⁶⁹

Kada se u veljači 1876. i kod Chodžka pojavila bojazan da je pjesme falsificirao Gologanov, o čemu je on i Šafariku pisao, J. Šafarik je također tražio od Verkovića da dokaže autentičnost tih pjesama, budući da »[...] mi svi samo Vama i Vašim rečima verujemo a sami nemamo podpuno znanje i ubedeenje o tom kako stvari u istinu stoje«. Šafarik je tada sugerirao Verkoviću da pozove »sve bugarske književnike« da se osobno uvjere i da posvjedoče da te pjesme zaista u rodopskim planinama postoje.⁴⁷⁰

Verković je bio uvjeren da sve kritike proistječu iz zavisti pojedinaca prema njegovu otkriću ili iz njihove mržnje prema Slavenima. Unatoč svim upozorenjima uopće nije sumnjao u ispravnost Gologanova. Sam, pak, nije mogao provjeriti autentičnost pjesama, jer su pjevači, po kazivanju Gologanova, neredovito prolazili kroz selo Kruševo i nisu se usuđivali kazivati svoje pjesme nepoznatim osobama. Osim toga, Gologanov navodno iz straha od grčkih mitropolita nije želio da se zna da on sakuplja »bugarske pjesme«.⁴⁷¹ U takvoj situaciji Verkoviću nije preostalo ništa drugo nego da traži potvrdu autentičnosti i vrijednosti tih pjesama na drugoj strani.

Na početku 1876. iz Sereza su 22 Makedonca u pismu pariškom knjižaru Er. Lerouxu potvrdila da je Verkovićevo otkriće »nepobitna istina« i zamolili ga da to pismo objavi u svom časopisu. Verković je to pismo najprije uputio uredništvu *Narodnih novina* u Zagrebu s molbom da ga »upotriebi«, a potom prosljedi Lerouxu u Pariz. Međutim, uredništvo nije to pismo objavilo, niti ga poslalo u Pariz.⁴⁷² Istodobno se Verković obratio Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu da bi ona dala svoju ocjenu »rodopskih pjesama«. To je vjerojatno učinio preko akademika Leopolda Geitlera, koji je 1875. obišao zapadnu i srednju Makedoniju, ali zbog nemira u Turskoj nije

⁴⁶⁷ Šišmanov, *Frenskata nauka* ..., 106 (15).

⁴⁶⁸ Isto, 107—108 (16, 17).

⁴⁶⁹ Arnaudov, Verkovič, 288 (144).

⁴⁷⁰ Isto, 292 (127).

⁴⁷¹ Isto, 114, 115, 118—119, 120—122, 339—402.

⁴⁷² Isto, 487 (1); Bugarske narodne pjesme iz Rodopa, *Obzor* VIII/31, Zagreb 7. II 1878, 3—4.

uspio doći do Verkovića u Serez da bi proučavao »rodopske pjesme«. Zajedno s pjesmama Verković je poslao i neke članke iz bugarskog carigradskog lista *Čitalište* (vjerojatno iz 1875) u kojima su bila izložena neka pozitivna i negativna mišljenja o »rodopskim pjesmama« i u kojima se uredništvo *Čitališta* stavlja »odlučno na stranu Verkovića«. O tome je u svibnju 1876. izašla kratka notica u zagrebačkom *Viencu*.⁴⁷³ To je bilo sve što je Verković do kraja svog boravka u Makedoniji učinio u korist »rodopskih pjesama«.

Usporedo s radom na izdavanju »historijsko-mitoloških rodopskih pjesama« u prvom tomu *Vede Slovena*, Verković i Šafarik su počeli pripremati »poganske obredne rodopske pjesme« za drugi tom *Vede Slovena*. Šafarik je još od 1869. u više navrata pokazivao posebnu pažnju i interes za te »neznabožačko-mitološke pjesme«. Smatrao je da su to »prave neznabožačke himne i molitve u pesmi«.⁴⁷⁴

Nakon što je završeno tiskanje *Vede Slovena* I, Verković i J. Šafarik su počeli tražiti sredstva za objavljivanje *Vede Slovena* II. Najviše su se nadali pomoći iz Rusije, osobito kad je bila uspostavljena veza s grofom Uvarovim. U ljeto 1874. Šafarik je u nekoliko mahova slao razne »rodopske pjesme« na uvid Uvarovu s molbom da nastoji pronaći sredstva za njihovo izdavanje.⁴⁷⁵ Tada se i Chodžko obratio s istom molbom Uvarovu, kome je na Chodžkov poticaj u tom smislu pisao i Buslajev iz Pariza.⁴⁷⁶ Unatoč svim tim preporukama, Uvarov je u listopadu 1874. bez komentara vratio sve rukopise pjesama Šafariku u Beograd.⁴⁷⁷ Verkovićevo je tumačenje bilo da se u Uvarovljevoj okolini nalaze njegovi neprijatelji i zavidnici. Šafarik je, pak, bio načuo da su »nekakvi Bugari i Francuzi« intrigirali u Kijevu protiv Verkovića i »rodopskih pjesama«.⁴⁷⁸

Vjerojatno nakon neuspjeha s grofom Uvarovim, Verković je uputio ruskom caru Aleksandru II jednu brončanu statuicu i »jednu količinu rijetkih starih srpskih i bugarskih moneta, među kojima i jednu bugarsku unicu od velike vrijednosti, i oko 130 grčkih i rimskih moneta«.⁴⁷⁹ Sve su te starine, po Verkovićevoj procjeni, vrijedile 15 000 forinti (oko 330 dukata).⁴⁸⁰ One su bile upućene caru preko ruskog konzula u Beogradu, kome ih je predao Šafarik. U konzulatu »svi smo se čudili i divili lepoti onih starina«, javio je tada Šafarik Verkoviću. Šafarik je tom prilikom zamolio ruskog konzula da i on poradi da Verković dobije pomoć za istraživanje i objavljivanje »rodopskih pjesama«. Umjesto pomoći, Verković je 1875. dobio od cara briljantni prsten koji je, po Verkovićevoj ocjeni, vrijedio 1 000 franaka (oko 90 dukata).⁴⁸¹

⁴⁷³ *Veda Slovena*, *Vienac* VIII/21, Zagreb 20. V 1876, 351; Šišmanov, Glück und Ende . . ., 595.

⁴⁷⁴ Arnaudov, Verković 273 (62), 278 (80), 283 (95).

⁴⁷⁵ Isto, 285—286 (105—108).

⁴⁷⁶ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . ., 101 (8); Arnaudov, Verković, 282 (108).

⁴⁷⁷ Arnaudov, Verković, 287 (109).

⁴⁷⁸ Isto, 287 (109, 112); Šišmanov, *Frenskata nauka* . . ., 102 (10).

⁴⁷⁹ Arnaudov, Verković, 458, 459.

⁴⁸⁰ AANL, VL, 35, 0 1, 240, St. Verković, Serez 25/6. II 1878.

⁴⁸¹ Arnaudov, Verković, 287 (110, 111), 443 (1), 459.

I prije nego je počeo tražiti novčana sredstva za objavljivanje »rodopskih obrednih pjesama«, Verković ih je počeo pripremati za tisak. Želeći da i one budu objavljene u francuskom prijevodu, on je još potkraj 1873. zamolio konzula Dozona u Janini da on to obavi. U jesen 1874. Dozon ga je obavijestio da će zbog zauzetosti moći prevesti samo jednu veliku pjesmu, ali je odmah prihvatio da prevede Verkovićev predgovor za drugu knjigu »rodopskih pjesama«. Dozon ga je u ožujku 1875. preveo, iako se nije slagao s nekim Verkovićevim idejama u njemu.⁴⁸²

Šafarik je i u slučaju ove zbirke »rodopskih pjesama« isprva mislio da ne treba prevoditi sve pjesme na francuski, već samo neke. Kako je Verković očito nastojao da sve budu prevedene, Šafarik je u travnju 1875. pristupio njihovu prevođenju zajedno s Poljacom Ostojom, bivšim profesorom francuskog jezika u beogradskoj gimnaziji.⁴⁸³ Na to je, izgleda, pristao tek nakon što je Chodžko predložio da on izvrši korekturu tog prijevoda u Parizu.⁴⁸⁴

U srpnju 1875. Šafarik je poslao Chodžku original i prijevod pjesama *Vede Slovena II* u želji da tu knjigu počne tiskati čim dobije tekst iz Pariza.⁴⁸⁵ Chodžko je bio zadovoljan prijevodom, izvršio je neke korekture, a knjižar Leroux je organizirao prepisivanje prijevoda. Na početku listopada Chodžko se nadao da će za nekoliko dana moći poslati Šafariku tekstove koji su bili spremni za tiskanje.⁴⁸⁶ U međuvremenu se zbog novog udara apopleksije naglo pogoršalo Šafarikovo zdravlje, te je on morao odustati od izdavanja *Vede Slovena II*. Na početku prosinca Šafarik je — u pismu za koje je od Verkovića tražio da ga »shvati kao neki testament i da se stoga po tom upravlja« — sugerirao Verkoviću da sve »rodopske pjesme« uputi Akademiji nauka u Petrograd da bi ih ona objavila. Šafarik je bio spreman da ruskom konzulu u Beogradu napiše promemoriju u kojoj bi istakao veliku važnost »rodopskih pjesama«, i to »ne samo za arheologiju, mitologiju, nego i za samu staru poviest i jezik Slovena«.⁴⁸⁷ U takvoj situaciji Chodžko je u veljači 1876. uputio sve tekstove Verkoviću u Serez. Trošak prepisivanja prijevoda išao je na račun Verkovića.⁴⁸⁸

Na početku veljače 1876. Šafarikovo je mišljenje bilo da se za »rodopske pjesme« treba obratiti Akademiji nauka u Petrogradu, a u slučaju neuspjeha najprije sveučilištu u Moskvi a zatim Akademiji u Zagrebu. Pod dojinom pisma koje je primio od Chodžka, Šafarik je sredinom veljače vidio jedini izlaz u tome da Verković te pjesme ponudi »carigradskim bugarskim patriotima« da ih oni objave. Međutim, Šafarik je u svibnju 1876, u posljednjem pismu pred svoju smrt, ponovo poručio Verkoviću da će nastojati kod Akademije nauka u Petrogradu isposlovati pomoć za »rodopske pjesme«.⁴⁸⁹ Vjerojatno

⁴⁸² Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 89 (21), 91—93 (25—29).

⁴⁸³ Arnaudov, Verković, 287—289 (112, 113, 115, 117).

⁴⁸⁴ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 103—104 (11, 12).

⁴⁸⁵ Arnaudov, Verković, 289 (118, 119).

⁴⁸⁶ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 106 (14).

⁴⁸⁷ Bugarske narodne pjesme iz Rodope, *Obzor* VIII/29, 5. II 1878, 4.

⁴⁸⁸ Šišmanov, *Frenskata nauka* . . . , 106 (15), 108 (17).

⁴⁸⁹ Arnaudov, Verković, 290 (121), 291 (126), 292 (127, 128), 294 (134).

ga je smrt spriječila u toj nakani. Čini se da ni Verković do svog odlaska iz Makedonije na početku 1877. nije poduzimao nikakve korake kod Bugara u Carigradu radi objavljivanja *Vede Slovena* II.

* * *

Potkraj 1860-ih godina Verkovića su ponovo počeli mučiti materijalni problemi. Izdaci Verkovićeve obitelji prema kraju 1860-ih godina sve su više rasli. S rastom djece i njihove su potrebe bile veće. Osim toga, na Verkovića je, nakon smrti njegova tasta 1864, palo i izdržavanje punice i njezinih triju kćeri. Verkovićeve je položaj bio utoliko teži što se od njega očekivalo da će se pobrinuti, da se ženine sestre i udaju. »Bog dakle neka mi je na pomoći — jadao se Verković 1868. V. Gaju — jerbo ovde devojka ne može čestito udomiti se ako nema veliku novčanu priku.«⁴⁹⁰ Potkraj 1871. Verković je, pak, svoje poglavare u Beogradu upoznao da živi bijedno.⁴⁹¹

Potkraj 1860-ih godina povećali su se i Verkovićeve izdaci u njegovu radu. Dosta je novaca potrošio za kupovinu starih rukopisa i starog novca, a skupo ga je stajala i nabava geografskih opisa, etnografsko-demografskih podataka i »rodopskih pjesama«, kao i tiskanje *Vede Slovena* I. Nadalje, povremeno je nagrađivao i svoje povjerenike koji su ga obavještavali o prilikama u svom kraju.⁴⁹² Imao je i drugih izdataka za svoj politički rad.

Verković je bio čovjek dosta široke ruke u trošenju novca. Nije mogao odbiti ljude koji su tražili od njega novac. Vi »razne troškove imate za sve ljude koji dolaze u Serez i za svakojake narodne poslove — pisao mu je 1874. jeromonah Teodosije Gologanov — a da dobro ne promislite da li ćete imati od toga koristi ili ne.«⁴⁹³

Verkovićeve se materijalni položaj pogoršao kada je prestao dobivati do-datak za pokriće troškova u svojoj tajnoj političkoj misiji u iznosu od 50 dukata godišnje. Tada su njegova stalna godišnja primanja od srpske vlade umanjena od 230 na 180 dukata. Dodatak mu je prvi put ukinut na kraju 1870. (a ne sredinom 1868. kako je Verković kasnije navodio), ali mu je ponovo slan od druge polovine 1871. godine. Konačno mu je ukinut, čini se, 1873. godine.⁴⁹⁴

U teškoj situaciji Verković je više puta bio primoran tražiti kratkoročne zajmove od različitih osoba u Serezu. Dobivao ih je uz mjesečnu kamatu od 3 posto i više.⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 16/28, VII 1868, P. S., Serez 6. VIII 1863.

⁴⁹¹ AIIS, JR, XII/4/161, Vlašić, Serez 1. XI 1871 (13).

⁴⁹² Na početku 1871. Verković je dvojici svojih povjerenika dao po 4 dukata nagrade (AIIS, JR, XV/7/143, Vlašić, Serez 26. I 1871 (1)).

⁴⁹³ Arnaudov, Verković, 427 (24).

⁴⁹⁴ Isto, 436, 324 (7), 322 (3), 321 (43), 275 (69). — Na kraju 1870. Verković se žalio svojim poglavarima u Beogradu što mu je taj dodatak ukinut (AIIS, JR, XII/4/139, Vlašić, Serez 21. XII 1870 (18), ali mu je odgovoreno da on u posljednje dvije godine nije putovao niti nekom povjereniku plaćao (Arnaudov, Verković, 323 (6)).

⁴⁹⁵ Isto, 466.

U novčanoj oskudici Verković je pokušao doći do novca naplaćivanjem svojih potraživanja od različitih osoba. Tako je 1868. zatražio od Dimitra Pop-Georgieva Berovskog da mu vrati 50 dukata koje mu je 1865. bio posudio da bi se Berovski iz Srbije mogao vratiti kući u Makedoniju. Berovski mu je 1868. poslao 200, a 1871. ostalih 100 groša.⁴⁹⁶

Budući da niotkuda nije uspio isposlovati pomoć za svoje istraživačke poslove, Verkoviću je jedini dopunski izvor prihoda mogla biti trgovina starinama. Međutim, u tome je imao poteškoća, osobito u prodaji starog novca antikvarima, muzejima i numizmatičarima u Francuskoj i Engleskoj, s kojima je Verković bio uspostavio kontakte 1859. i kasnijih godina. Zbog konkurencije trojice bogatih trgovaca starim novcem (marchand de médailles), jednog iz Atene, a dvojice iz Pariza — koji se »smatraju diktatorima i monopolistima starina« kako se 1871. jadao Verković — on u tim zemljama nije uspio za nekoliko godina prodati novac.⁴⁹⁷ Istodobno je, čini se, Muzej u Beogradu namjerno izbjegavao, jer je znao da će Ministarstvo prosvjete Srbije od kupljenih starina najprije naplatiti zajam koji mu je 1862. bilo dalo.

Stoga je nakon uspostavljenog kontakta s Nilom Popovim pokušao starine plasirati u Rusiju. U studenom 1867. zamolio je Popova da izvidi da li bi Moskovski univerzitet ili neki velikaši otkupili od njega oko 50 crkvenoslavenskih rukopisa i 100 komada starog novca. Popov je na to zatražio od Verkovića detaljne kataloge.⁴⁹⁸ Verković je u travnju 1868. poslao dva popisa starog novca, jedan od 50 južnoslavenskih, a drugi od 15 starogrčkih i makedonskih novaca. Popova je molio da pronade kupce, jer zbog »istraživanja i spasavanja« »rodopskih pjesama« ima velike izdatke, te je bio primoran da kod jednog mjesnog lihvara posudi 30 t. lira (oko 60 dukata) koje je morao vratiti u roku od 40 dana uz kamatu od 5,5 lira.⁴⁹⁹

Izgleda da tada Verković nije ništa uspio preko N. Popova prodati u Rusiji. U travnju 1869. Šafarik mu je savjetovao da novac pokuša ponuditi V. Daškovu u Moskvu ili akademiku Aristu A. Kuniku u Petrogradu.⁵⁰⁰ Verković je tako i postupio. U listopadu 1869. Verković je zamolio Daškova da mu pronade »nekog numizmatičkog korespondenta među ruskim velmožama«.⁵⁰¹ Na kraju 1869. Daškov se u ime Moskovskog javnog i Rumjancevskog muzeja pokazao spremnim da Verkovićev stari novac preporučiti ne samo numizmatičarima u Rusiji već i u Danskoj i Švedskoj. Verković je na to poslao muzeju 51 komad starog novca. U ožujku 1871. Verković je obaviješten da je taj novac prodan. Zajedno sa starim novcem, Verković je poslao muzeju

---

⁴⁹⁶ Dokumenti . . . na Verković, 190, 210, 312, 327, 331, 483.

⁴⁹⁷ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6/18. IV 1871.

⁴⁹⁸ Isto, 20, St. Verković, Serez 31. V 1867; Arnaudov, Verković, 506 (9, 10).

⁴⁹⁹ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 10/22. IV 1868; »Spisak slavenskih moneta«, Serez 10/22. IV 1868. koji je pogrešno pridodat uz pismo od 26/8. VII 1868.

⁵⁰⁰ Arnaudov, Verković, 273 (62).

⁵⁰¹ BLM-R, NP, 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 29. X 1869.

na dar jednu žensku narodnu nošnju.⁵⁰² Iz popisa njezinih dijelova vidi se da je to ona makedonska narodna nošnja koju je Verkoviću 1868. bila poklonila Nevrokopska općina.⁵⁰³

Saznavši za loše Verkovićeve financijske prilike Šafarik mu je u travnju 1868. poslao adresu kustosa za stari novac u British Museum u Londonu. Preporučio mu je da se ne obraća lihvarima, već da proda svoje starine. »Vi ne možete imati sam muzej ni sbirke drevnosti i znamenitosti, to je za lordove i za knezove«, poručio mu je tada Šafarik. U ljetu 1868. savjetovao mu je da radi prodaje starina otputuje u London, Pariz i Berlin.⁵⁰⁴

Verković je u svibnju 1868. poslao kustosu za stari novac u British Museumu u Londonu jednu količinu starog novca. Kada je u siječnju 1869. dobio za nju »pristojnu ponudu«, Verković mu je poslao još starog novca. Za obje te pošiljke kustos mu je ponudio 10 000 franaka (oko 900 dukata), s tim da će isplata uslijediti u travnju 1869. godine. Ubrzo zatim Verkovića je obavijestio potkustos da muzejski komitet ne prihvaća pogodbu već da predlaže da se učini izbor ili sniženje ponude. Verković je predložio sniženje od 50 napoleon-dora (oko 85 dukata). Komitet muzeja nije to prihvatio i u proljeće 1870. Verković je dobio natrag svoje pošiljke starog novca. Na to se Verković obratio direktoru Muzeja. Odgovor je, pak, dobio od novog kustosa koji mu je za stari novac koji je bio u pogodbi (izuzevši 4 komada, od kojih je samo jedan bio posebno vrijedan) ponudio samo 5 000 franaka (oko 450 dukata). Verković na tu ponudu nije pristao, već je zatražio od uprave muzeja da do travnja 1871. potvrde prvobitnu pogodbu. Ukoliko do tada ne dobije zadovoljavajući odgovor, Verković je najavio da će se žaliti britanskoj vladi za učinjenu mu štetu.⁵⁰⁵ Vjerojatno je sve i ostalo na tome, jer mu je Šafarik savjetovao da ne ulazi u taj proces.⁵⁰⁶

Verković je tada još gore prošao s prodajom starog novca na turskom teritoriju. Jednom »kaluđeru svetogorcu, rodom Cincarinu iz Bitola« bio je povjerio bez svjedoka neke starine, po njegovoj procjeni vrijedne 100 napoleon-dora (oko 170 dukata), da bi mu ih prodao u Jedrenu. Kasnije je Verković saznao da je taj kaluđer nepouzdan, te je zatražio od njega da mu starine vrati. Kada on to nije učinio, Verković ga je morao tužiti sudu u Serez. Parnica je trajala od sv. Nikole 1868. do ožujka 1869. godine. Ta je parnica Verkoviću donijela ne samo dosta uzrujavanja već ga je i fizički umorila jer je u vrijeme Kurbanu morao ići u sudnicu noću kada su Turci radili. Spor je završio nepovoljno za Verkovića. Starine je dobio tek pošto je »sudu položio« 35 funti sterlinga (oko 70 dukata). U pismu u kojem je opisao ovaj spor nije objasnio zašto je morao položiti tu svotu novca, već je samo naveo da su turske vlasti podmitljive i da ih je taj kaluđer potkupio.⁵⁰⁷

⁵⁰² Arnaudov, 507—508 (1—3). — Nije potpuno sigurno da se Verković tada suglasio s tom prodajom, jer u svibnju 1871. u svom pismu Račkom spominje 51 monetu koja je nedavno iz Moskve u Zagreb došla (AJAZU, OR, XII, 789, St. Verković, Serez 11/23. V 1871).

⁵⁰³ Dokumenti ... na Verkovič, 346.

⁵⁰⁴ Arnaudov, Verkovič, 271 (54), 272 (57).

⁵⁰⁵ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 6/18. IV 1871.

⁵⁰⁶ Arnaudov, Verkovič, 275 (68).

⁵⁰⁷ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869.

Na kraju 1869. Verković je zatražio zajam od trgovca hadži Stoje u selu Kruševu. Trgovac mu nije izašao u susret, jer se u Serezu bio pronio glas da je Verković pao pod stečaj.⁵⁰⁸

Ubrzo zatim Verković je pokušao prodati stari novac Narodnom muzeju u Zagrebu, i to preko Šime Ljubića, s kojim se dopisivao još na početku 1860-ih godina.⁵⁰⁹

Negdje u toku dopisivanja Ljubić je bio zatražio od »poznatoga sakupljača jugoslavenskih spomenika g. Stjepana Ilije Verkovića« da muzeju pošalje stari novac. Verković je to učinio u ožujku 1870. kada je muzeju uputio 30 komada starog srpskog i bosanskog novca, prepustivši ravnateljstvu muzeja da ga procijeni. Ljubić, koji je tada bio privremeni čuvar zbirke muzeja, predložio je upravi JAZU, pod kojom se muzej tada nalazio, da se svaki komad starog novca Verkoviću u prosjeku plati najmanje 5 forinti, budući da se takav novac u prodaji ne može dobiti za manje od 10 forinti po komadu, dok su neki primjerci tog novca u numizmatičkim časopisima bili vrednovani i do 24 talira. Franjo Rački se suglasio s Ljubićevim prijedlogom i Verkoviću je ponuđeno 150 forinti u srebru (oko 30 dukata).⁵¹⁰ Izgleda da je Verković prihvatio tu procjenu, jer je muzeju prodao taj novac.⁵¹¹

Sljedeće, 1871. godine u Narodnom se muzeju nalazilo 30 komada starog novca koji je Verković poslao iz Sereza Ljubiću da bi mogao nadopuniti svoje numizmatičke radove i 51 komad koji je iz Moskve bio vraćen.⁵¹² Kako JAZU nije imala sredstava za njihov otkup, u svibnju 1871. Rački je pokušao nagovoriti biskupa Strossmayera da ih on otkupi za 500 forinti srebra (oko 100 dukata). Istodobno je Rački predložio tu svotu i Verkoviću koji nije znao tko je pravi kupac.⁵¹³ Verković je, pak, tražio 800 forinti srebra, i to samo za 51 komad, a za ostalih 30 komada izjavio je da ih ne može prodati.⁵¹⁴ Kako je Račk. ostao kod svoje ponude za 81 komad srpskog, bugarskog i bosanskog starog novca, Verković je u rujnu 1871. telegrafski pristao na svotu od 500 forinti. Rački je odmah zamolio Strossmayera da novac pošalje. Verković ga je ubrzo zatim i primio.⁵¹⁵

Verković je telegrafski javio svoj pristanak na ponuđenu cijenu, jer mu je novac bio prijeko potreban. Imao je mogućnost da kupi preko 600 komada zlatnog i srebrnog starog novca, koji je, izgleda, tada bio pronađen.⁵¹⁶

Na početku 1872. Verković je od konzula Au. Dozona dobio adrese dvojice kustosa u Parizu, jednog u Nacionalnoj biblioteci, a drugog u Louvreu.⁵¹⁷ Verković je tim kustosima svakako ponudio svoje zbirke starog novca, ali je neizvjesno kakav je bio ishod tog kontakta.

⁵⁰⁸ Arnaudov, Verković, 373 (132).

⁵⁰⁹ Isto, 256 (1); Dokumenti ... na Verković, 54.

⁵¹⁰ AJAZU, Arhiv uprave Akademije 1870, 92, S. Ljubić, Zagreb 4. IV 1870.

⁵¹¹ Isto, OR, XII, 789, St. Verković, Serez 9. VIII 1871.

⁵¹² Isto, St. Verković, Serez 11/23. V i 9. VIII 1871.

⁵¹³ F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I, Zagreb 1928, 134.

⁵¹⁴ AJAZU, OR, XII, St. Verković, Serez 11/23. V i 9. VIII 1871.

⁵¹⁵ Šišić, n. dj., 139—141; AJAZU, OR, XII, St. Verković, Serez 31/11. IX 1871. i 14/26. XII 1871.

⁵¹⁶ Isto, St. Verković, Serez 11/23. V 1871.

⁵¹⁷ Šišmanov, Frenskata nauka ..., 84 (12).

Od 1872. Šafarik je ponovo uzeo u svoje ruke prodaju Verkovićevih starina, kako bi se mogli pokriti troškovi »sakupljanja« i tiskanja »rodopskih pjesama«. U lipnju 1872. uspio je nagovoriti mladog kneza Milana Obrenovića, kome je predavao povijest i geografiju, da od Verkovića kupi 76 komada starogrčkog i rimskog novca za 58 dukata i 32 groša. Od toga je Šafarik dao 30 dukata kao predujam za tiskanje *Vede Slovena* I,⁵¹⁸ a ostatak je sigurno prosljedio Verkoviću.

Unatoč svim tim prodajama Verković se i nadalje nalazio u novčanim neprilikama. U kolovozu 1872. molio je rukovoditelje tajne političke misije u Beogradu da mu što prije pošalju plaću za treći kvartal te godine. »Ovoga časa nalazim se u krajnjoj oskudici, baš ni pare nemam u kesi« — jadao se tada Verković. Dučić mu je odmah poslao plaću.⁵¹⁹

U veljači 1873. knez Milan je otkupio, izgleda, veću zbirku starog novca i tri starine. Šafarik je odmah poslao Verkoviću 550 napoleondora (oko 970 dukata).⁵²⁰

Nakon te prodaje bili su mali izgledi da bi knez Milan kupio i druge Verkovićeve starine. Zato je Šafarik 1873. i 1874. više puta savjetovao Verkoviću da stari novac i rukopise uputi grofu Al. Uvarovu u Rusiju.⁵²¹ Posebna se prilika ukazala kada je grof Uvarov, koji je pripremao izložbu starina u Kijevu, u kolovozu 1873. boravio u Beogradu. Šafarik, koji je kao predsjednik Srpskog učenog društva s njim bio u stalnom kontaktu, upozorio ga je na Verkovićeve starine. Uvarov se pokazao spremnim da se zauzme za njihovu prodaju.⁵²² Ubrzo zatim Verković je poslao Uvarovu neki stari srpski novac za koji je Uvarov nakon izmjene nekoliko pisama izjavio da ne može platiti više od 200 dukata.⁵²³ U lipnju 1874. Šafarik je dobio novac od Uvarova i Verkoviću uputio 160 dukata.⁵²⁴ Ostatak je vjerojatno zadržao za troškove oko *Vede Slovena* I.

Šafarik je nastojao u toku 1874. i 1875. Verkovićeve starine plasirati također u Parizu i Berlinu. Za kupljeni stari novac pariški antikvar Hoffman poslao je u srpnju 1874. 700 franaka (oko 60 dukata). Preko pruskoga generalnog konzula Rosena na početku 1875. prodan je neki stari novac Muzeju u Berlinu za svotu od 800 franaka (oko 70 dukata).⁵²⁵

Izgleda da su to bile i posljednje veće prodaje starog novca do Šafarikove smrti u ljetu 1876. godine. Šafarik je u toku 1874. i 1875. pokušao još nekoliko puta slati stari novac i druge starine u Pariz, Berlin i Moskvu. Većina tih pošiljki vraćena je Šafariku u Beograd, ali nije jasno da li čitave ili su neki primjerci bili otkupljeni.

⁵¹⁸ Arnaudov, Verković, 276 (74, 75).

⁵¹⁹ AHS, JR, XXVI/7/490, Vlašić, Serez 29. VIII 1872 (14).

⁵²⁰ Arnaudov, Verković, 278—279 (79, 82, 83).

⁵²¹ Isto, 280—285 (87, 88, 96, 104),

⁵²² Isto, 281—283 (89, 93); [St. Verković], Starinarska istraživanja Stj. I. Verkovićeve po rodopskoj planini u Mačedoniji god. 1873, *Narodne novine* XL/49, Zagreb 2. III 1874, 3.

⁵²³ Arnaudov, Verković, 281—284 (90, 95—97).

⁵²⁴ Isto, 285 (103).

⁵²⁵ Isto, 285 (105, 106), 288 (113).

U lipnju 1874. Hoffman je vratio jedan paket starina u Beograd. Krajem 1874. ili na početku 1875. Hoffmanu su bili preko Chodžka upućeni neki bizantski i drugi stari novac, a na početku 1875. s njim su vođeni pregovori oko prodaje nekog drugog starog novca. U travnju 1875. berlinski antikvar Friedländer nudio je najviše 800 franaka (oko 70 dukata) za neki stari novac. U travnju iste godine Šafarik je uputio nove pošiljke starog novca Friedländeru u Berlin i Ernestu Lerouxu u Pariz. Istodobno je Šafarik poslao Verkoviću u Serez stari novac i neke arheološke predmete koji su u međuvremenu bili vraćeni iz Berlina i Pariza. U veljači 1876. iz Berlina su javili Šafariku da šalju 5 napoleondora (oko 9 dukata) za kupljeni novac i da vraćaju novac koji nisu otkupili. U travnju 1876. u Beograd je bio stigao i sanduk s vraćenim starinama iz Pariza.⁵²⁶

Isto se dogodilo i sa starim novcem koji je Šafarik bio poslao grofu Uvarovu na prodaju u kolovozu 1874. godine. Njih je Uvarov u listopadu vratio natrag. Vjerojatno se nisu mogli dogovoriti oko cijene. Šafarik je u kolovozu 1875. pokušao nagovoriti Verkovića da onih osam rukopisa koji su bili poslani na izložbu u Kijev pokuša prodati Uvarovu, ali da zatraži umjerenu cijenu. Verković je, međutim, postupio obratno. Kada je Šafarik saznao za cijenu koju je Verković tražio, poručio mu je da je ona pretjerana i da on na taj način neće nikad uspjeti prodati rukopise. Zato je Šafarik i digao ruke od njihove prodaje i krajem rujna 1875. pisao Verkoviću da je najbolje da sam ode u Rusiju da bi prodao rukopise, a mogao bi pokušati i osobno i kod Jugoslavenske akademije u Zagrebu ili kod biskupa Strossmayera.⁵²⁷

Ubrzo je Verković ostao i bez plaće koju je primao iz Srbije. Pomaganje ustanika u Bosni i pripreme za rat s Turskom uvjetovali su uvođenje velike štednje u Srbiji. Osim toga, Verkovićeve usluge na krajnjem jugoistoku Makedonije već odavna srpskoj vladi nisu bile potrebne. Zato se u rujnu 1875. Šafarik morao zauzeti kod srpske vlade da se ne prekidaju odnosi s Verkovićem i da mu se i nadalje šalje plaća. U prosincu 1875. Šafarik je jedva uspio da se Verkoviću pošalje njegovih 45 dukata.⁵²⁸

Na početku 1876. Ministarstvo inostranih poslova Srbije donijelo je konačnu odluku da se prekine dalje slanje plaće Verkoviću. Šafarik je isposlovao samo 20 dukata koje je krajem veljače poslao Verkoviću. Nadao se da će uspjeti izvući još 25 dukata, koliko je Verkoviću pripadalo za prvi kvartal te godine, unatoč tome što su tada, kako je Šafarik poručio Verkoviću, u Srbiji bili na vlasti novi ljudi »koji ne mare za stara prizrenja [priznanja?].«⁵²⁹

Na početku svibnja 1876. Šafarik je unatoč vrlo lošem zdravstvenom stanju pokušao najprije pismom kod arhimandrita Dučića koji je tada bio neposredni pretpostavljeni Verkoviću, a zatim pismom kod Jovana Ristića, ministra inostranih poslova, isposlovati dalje slanje plaće. Šafarik je također molio da se Verkoviću koji »moli i preklinje« bar za jedno vrijeme ne ukine

⁵²⁶ Isto, 284 (102), 287—294 (112, 115, 116, 128, 133, 134).

⁵²⁷ Isto, 285—291 (107, 109, 120, 122, 123).

⁵²⁸ Isto, 290—291 (122—125).

⁵²⁹ Isto, 292 (128).

davanje pomoći da ne bi pao »u bedno stanje«. Istakao je da je Verković u Makedoniji »za dobru stvar slavenskog žiteljstva dosta učinio a može i još učiniti«. ⁵³⁰

U svom pismu koje je Šafarik bio priložio uz svoja pisma, Verković je svoje poglavare molio, ukoliko oni i dalje ostaju pri odluci da mu više ne šalju plaću, da »pravda iziskuje da mi se nešto jedanput za svagda dade«. ⁵³¹ Šafarik, međutim nije uspio izraditi ni produženje plaće ni jednokratnu nagradu.

U besparici u kojoj se nalazio Verković je nastojao naplatiti ili doći do 150 primjeraka Zbornika makedonskih narodnih pjesama koje je 1860. bio poslao episkopu Parteniju Zografskom u Kukuš, kao i do knjižica s pjesmom o Orfeju koje je 1869. bio poslao Bugarskoj čitaonici u Carigradu. To je najprije pokušao učiniti 1873. i 1874. preko jeromonaha Teodosija Gologanova u Carigradu. Od njega je saznao da je dr Čomakov »zaboravio da li ste mu uputili Orfejeve pjesme«, a da se mitropolit Partenije za Zbornik narodnih pjesama ništa ne sjeća. ⁵³² Nakon smrti mitropolita Partenija, budući da nije bio ostavio nikakvu imovinu, Verković je u ožujku 1876. kod jednog sarafa (mjenjača) u Serezu napravio na ime dra Čomakova »policu« na svotu od 25 t. lira (oko 50 dukata). O tome je Verković odmah obavijestio dra Čomakova u Carigradu i molio da »primi i odobri« tu »policu«. ⁵³³ U travnju i svibnju Verković je u dva pisma molio Georgija Grueva, predsjednika bugarskog Blagodetelnog društva u Carigradu, da urgira kod bugarske egzarhije i kod dra Čomakova da mu se pošalju njegove knjige ili novac. On je preklinjao Grueva da se zauzima za to jer »svu sam imovinu utrošio u korist bugarskog naroda! — [na] *Vedu Slovena*«. ⁵³⁴ Budući da kasnije više nije spominjao te zbornike, vjerojatno ih je tada i uspio naplatiti.

Ostavši bez sredstava za život i za plaćanje Gologanova Verković je potkraj svog boravka u Makedoniji bio primoran uzeti nekoliko zajmova. Od jednog Grka posudio je 150 t. lira (oko 300 dukata), ostavivši mu kao pokriće 1 000 komada antičkog srebrnog i zlatnog novca i jedan briljantni prsten. Od nekog popa Mateje posudio je 40 t. lira (oko 80 dukata), a kao pokriće ostavio mu je 30 ili 40 starih grčkih rukopisa. Od nekog grčkog bogataša posudio je, pak, 27 t. lira (oko 55 dukata), a ostavio mu u zalog 150 komada antičkog novca. ⁵³⁵

Osim tih novih, Verković je imao i jedan stari dug. To je bio onaj zajam koji je 1862. bio dobio od Ministarstva prosvjete Srbije i koji je, nakon otkupa nekih starina od Verkovića 1863, iznosio 135 dukata (3 780 groša). Kada je Ministarstvo prosvjete Srbije 1867, na urgiranje Ministarstva financija, posta-

⁵³⁰ AIIS, JR, XXVI/12/709, J. Šafarik, Beograd 7. V 1876; Isto, 710, J. Šafarik, Beograd 8. V 1876,

⁵³¹ N. Sotirovski, Nekolku dokumenti na Stefan Verkovic za razlovečkoto vostonie, *Makedonija vo istočnata kriza 1875—1881*, Skopje 1978, 277.

⁵³² Arnaudov, Verkovič, 425 (19), 426 (24); Dokumenti... na Verkovič, 543.

⁵³³ A t. Šopov', Dr' Stojan' Čomakov', život', dejnost' i arhiva, *Sbornik' BAN XII*, Sofija 1919, 110, St. Verković, Serez 17. III 1876.

⁵³⁴ Arnaudov, Verkovič, 215—217 (2, 3).

⁵³⁵ Isto, 466, 467, 475.

valo pitanje naplate tog zajma, Šafarik je odgovorio da je Verković starine koje se nalaze kod njega poslao radi otplate duga, ali da bez njegove suglasnosti sam ne može odrediti njihovu cijenu. Ministarstvo prosvjete naložilo je tada Šafariku da se o tome sporazumije s Verkovićem.⁵³⁶

Šafarik nije forsirao isplatu tog zajma, koji je Verković dobio bez kamata i bez određenog roka isplate. U proljeće 1870. tješio je Verkovića da se mnogo ne brine za taj dug, već neka nastoji popraviti svoj težak financijski položaj.⁵³⁷

Ministarstvo financija je i nadalje urgiralo kod Ministarstva prosvjete 1869, 1871, 1873, a 1874. je i Glavna državna kontrola postavila Ministarstvu prosvjete pitanje naplate tog Verkovićevog duga.⁵³⁸ Na kraju 1874. Ministarstvo prosvjete je naložilo Đuri Daničiću, profesoru Velike škole, i J. Šafariku, tada članu Državnog savjeta, da procijene da li se starinama koje su se nalazile kod Šafarika može pokriti Verkovićevo dugovanje. Njihov je odgovor svakako bio pozitivan. Na početku 1875. Ministarstvo prosvjete je upozvalo Glavnu kontrolu kako treba sačekati da Verković dođe u Beograd i izjasi se koliko traži za svoje starine.⁵³⁹ Unatoč tome Glavna državna kontrola je nastavila i dalje stalno urgirati naplatu tog Verkovićevog duga (1875, 1876, 1877).⁵⁴⁰

* * *

Dinamični tok Verkovićeva života od 1866. do 1876. trošio je u priličnoj mjeri njegove živce i opterećivao njegovu psihu. Neurastenične crte njegove ličnosti dolazile su za tih deset godina sve više do izražaja. Osnova njegova nezadovoljstva bilo je uvjerenje da mu se nanosi nepravda. Smatrao je da njegove velike žrtve za nauku ne dobivaju odgovarajuće priznanje i nagradu.

U vrijeme kada je u vezi s pjesmom o Orfeju u svibnju 1867. »svetčano o otkriću njezinu brzojavnom žicom izviestio učeni sviet«, Verković se nalazio u euforičnom stanju. Te je dane, pisao je 1869. V. Gaju, smatrao za »najmilije i najprijatnije« u svom životu do tada.⁵⁴¹ Takvo raspoloženje nije dugo potrajalo. Nakon što je u proljeće 1868. saznao iz Rusije da ne može računati na autorski honorar i da ne postoji interes za izdavanje stranih narodnih pjesama, Verković je postao malodušan. N. Popovu je odmah stavio do znanja da mu je žao novca potrošenog na telegrame »kad vidim da ta moja žrtva u Slavenstvu nie proizvela ono dejstvo i uspjeh kao što sam ja bio pretpostavljao i očekivao!!!«. ⁵⁴² Takvo je raspoloženje potrajalo nešto duže, jer je u ljeto te

---

⁵³⁶ AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 2664, MP, Beograd 19. IX 1876.

⁵³⁷ Arnaudov, Verković, 275 (68).

⁵³⁸ AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 264, 2523, 3069, 3065.

⁵³⁹ Isto, 7354, J. Šafarik, Beograd 9. XII 1874. i MP, Beograd 18. XII 1874; Isto, 662, M. P., Beograd 20. II 1875.

⁵⁴⁰ Isto, 2369, 980, 1656, 3278, 1865, 2012.

⁵⁴¹ Dopiska Stjepana Ilije Verkovića, *Narodne novine* XXXV/299, Zagreb 31. XII 1869, 2.

⁵⁴² BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Serez 10/22. IV 1868.

godine Šafarik savjetovao Verkoviću da se čuva od »potresa duševnih« i da odmah ne očajava.⁵⁴³

Pogoršanje materijalnog položaja i zastoje u izdavačkim i drugim poslovima uzrokovali su kod Verkovića sljedeće godine još jaču psihičku krizu. »Iz Vaših reči vidim — pisao mu je Šafarik u listopadu 1869 — da ste sasvim izgubili razumnu umerenost i mirno rasuđivanje, i da se upravo po strasnim mislima talasate i borite kao lađa na uzburkanom moru«, upozoravajući ga da mora »biti više filozof i vladati se kao takav, a ne kao nekakav žustar mladić«. Unatoč tim smirujućim riječima Verković je ubrzo zatim predbacio Šafariku što još nije uspio izdati Slepčanski apostol i »rodopske pjesme« niti prodati njegov stari novac. Zahvaljujući Šafarikovoj mirnoj prirodi, tada nije došlo do njihova razlaza. Šafarik je u odmjerenom pismu na početku 1870, predložio Verkoviću: »najpametnije je da se razortačimo, dok smo još dobri prijatelji [. . .]«. ⁵⁴⁴ Verković se nakon toga povukao, te su njihovi odnosi i dalje bili dobri.

Neuspjela trgovina starim novcem s Britanskim muzejem ponovo je bacila Verkovića iz ravnoteže. Nakon dva očajna pisma neumorni je Šafarik na početku 1871. ponovo nastojao podignuti njegov poljuljani moral. Zbog te »nesrećne trgovine«, pisao mu je tada Šafarik, »Vama [su] zavladaale malodušne strasti, strašljivost i gotovo neki vid oćajanja, i što je najgore neka mržnja i preziranje svega sveta, svijuu ljudi pa i samoga sebe. Moj dragi Verkoviću, priznajem Vam da ovaku slabost karaktera nisam očekivao od Vas, koji ste inače pokazali neobično junačkog i odvažnog razboritog duha, makar da ste uvek imali neku poetično-fantastičnu osetljivost.« ⁵⁴⁵ I u sljedećim pismima u proljeće 1871. Šafarik je Verkoviću savjetovao da bude strpljiv i postojan. ⁵⁴⁶

U jesen 1871. Verković je petnaestak dana bolovao. Smatrao je da je osim vlage uzrok te bolesti i »duševna nemirnoća« koja ga je zbog nedostatka novćanih sredstava već duže vremena bila obuzela. ⁵⁴⁷

Nakon dobre prodaje starog novca 1872. i na početku 1873. izgledalo je kao da se Verković smirio. Međutim, to nije dugo trajalo. Na kraju srpnja 1873. poslao je Šafariku jedno »lamentirajuće i gotovo desperatno« pismo. Ovaj put Šafarik je izgubio strpljenje i otvoreno mu pisao da mu je veoma naporno čitati njegove »desperatne ekspektoracije« i da se čudi ćovjeku njegovih godina i njegova iskustva i obrazovanja da može biti »tako strasno netrpeljiv i žustar!«. ⁵⁴⁸

U ljeto 1875. Verković ponovo pada u veliko oćajanje. Mora da je tome bila povod negativna kritika *Vede Slovena* I, slaba prođa starina, kao i Šafarikova poruka na početku kolovoza da zbog ustanka u Bosni i Hercegovini uopće više na Srbiju ne računa. Krajem kolovoza Verković je uputio uvredljivo pismo Šafariku koji je prešao preko svega toga s obzirom na to da je Verko-

⁵⁴³ Arnaudov, Verković, 271 (57).

⁵⁴⁴ Isto, 137, 273 (64), 274 (66).

⁵⁴⁵ Isto, 275 (71).

⁵⁴⁶ Isto, 276 (72, 73).

⁵⁴⁷ AIIS, JR, XX/4/160, St. Verković, Serez 19. X 1871 (12).

⁵⁴⁸ Arnaudov, Verković, 281 (88).

vić bio »vrlo prgav i strastan čovjek« i da se ne može suzdržati. Šafarik ga je ipak prekorio što je svojoj supruzi bio naložio da u slučaju njegove smrti uništi sve pjesme i starine i što je »tako žestoko i nisko« pisao o Slavenima jer »Vam ne plētu vence i što Vas ne nagrađuju sjajno«. ⁵⁴⁹

Verkovićevo očajanje do 1876. u velikoj je mjeri bilo plod njegove osjetljive prirode i velikih ambicija. Stvarne poteškoće javit će se tek 1876. godine. U prvom redu to je bio prestanak dobivanja nagrade za tajnu političku misiju, a zatim i drugi momenti.

Nakon zastoja u prodaji Verkovićevih starina u Evropi i pogoršanja njegova zdravlja, Šafarik je u prvim mjesecima 1876. u nekoliko navrata savjetovao Verkoviću da otputuje u Rusiju kako bi prodao starine i objavio »rodopske pjesme«. U travnju 1876. sugerirao je Verkoviću da mu je jedini izlaz da ode u Petrograd i Moskvu, pa makar za taj put morao i svoju kuću u Serezu prodati. ⁵⁵⁰

Kada je u proljeću 1876. kod Šafarika došlo do novog izljeva krvi u mozak, on je sve Verkovićeve stare rukopise i pjesme koje su se nalazile kod njega u Beogradu spakirao u tri sanduka, naznačivši da pripadaju Verkoviću. Na početku travnja poručio je Verkoviću da više na njega ne može računati, već da se mora sam snalaziti. Na Verkovićeve jadikovke iz Sereza, Šafarik mu je 1. lipnja odgovorio da mu ni pored najbolje volje ne može pomoći, jer je u Srbiji ratno stanje. ⁵⁵¹ To je bilo i posljednje pismo neumornog Verkovićeve voditelja i zaštitnika i jedinog njegovog dugogodišnjeg vjernog prijatelja. U sljedećem mjesecu J. Šafarik je preminuo.

Krajem kolovoza 1876. Verković se žalio Josipu Majzneru u Beogradu da živi u velikoj bijedi, te je molio beogradske znance da mu pomognu. ⁵⁵² Iluzorno je bilo Verkovićevo očekivanje da će mu Majzner moći pomoći, kada mu nije mogao ni J. Šafarik, koji je u Srbiji imao mnogo veći utjecaj. Na kraju prosinca 1876. Verković je u pismu Majzneru morao rezignirano konstatirati da ga Jovan Bošković i drugi naučni radnici u Beogradu nisu voljni pomoći u najtežim trenucima, iako im je poznat njegov sakupljački rad. ⁵⁵³

Verkovićeve neprilike u to vrijeme nisu bile samo materijalne prirode. Burni događaji u evropskom dijelu Turskog carstva, započeti 1875, uzrokovali su da se Verković počeo i osobno nesigurno osjećati u Serezu. Iz bojazni da turske vlasti, zbog intriga grkomana protiv njega, ne pronađu njegove izvještaje srpskoj vladi i upute dobivene od nje, Verković je dio korespondencije poslao J. Šafariku u Beograd, još za njegova života u drugoj polovini 1875. ili prvooj 1876. godine. ⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ Isto, 290, 291 (120, 122, 123).

⁵⁵⁰ Isto, 138, 291—294 (126, 130, 131, 133).

⁵⁵¹ Isto, 139, 293 (131), 294 (134).

⁵⁵² NBB, R 396/IIa/35, St. Verković, Serez 30. VIII 1876.

⁵⁵³ Isto, 47, St. Verković, Serez 28. XII 1876.

⁵⁵⁴ Arnaudov, Verković, 259. — U popratnom pismu J. Šafariku Verković je naveo da je drugi paket »slične korespondencije« njegova supruga izgubila. Stoga se u Verkovićevoj ostavštini u Sofiji nalazi samo jedan dio njegove korespondencije srpskoj vladi, onaj koji je vjerojatno poslao Šafariku, a koji je Arnaudov 1968. objavio (n. dj., 295—329).

U takvim okolnostima Verkoviću nije preostalo ništa drugo nego da se u veljači 1877. iz Sereza uputi u potragu za kupcima starina koje je posjedovao i za izdavačem »rodopskih pjesama«. Serez je, izgleda, morao napustiti prije nego je potpuno bio spreman za put. Jedan susjed Turčin bio ga je obavijestio da su optužbe grkomana protiv njega razbjesnile neke Turke i da se grupa fanatičnih Turaka sprema da ga potajno noću likvidira, tvrdio je kasnije Verković.⁵⁵⁵

Glavni cilj Verkovićeve puta bila je Rusija gdje je namjeravao da »starijem bratu svih slovenskih naroda« podnese sve »dragocene svetinje starih vremena« koje je posjedovao.⁵⁵⁶ Pretpostavljao je da se u Rusiji neće zadržati više od šest mjeseci i da će se u Makedoniju vratiti obasut počastima i s odgovarajućom nagradom.⁵⁵⁷ Stoga je u Serezu i ostavio svoju obitelj, ženu i dvoje male djece. Kći Marta imala je 13, a sin Ilija samo 10 godina. Međutim, to je bilo konačno napuštanje Sereza i Makedonije, nakon više od 25 godina boravka u njoj.

4. TRAŽENJE POMOĆI ZA RAD I BORAVAK U RUSIJI I BUGARSKOJ (1877—1894)

I (1877—1879)

Iz Sereza je Verković krenuo u Rusiju 7. veljače 1877, ponijevši sa sobom 32 sveska pjesama i pripovijedaka i tri antičke umjetnine.¹ U Solun je došao 9. veljače. U očekivanju parobroda za Trst, četiri je dana bio gost ruskog konzula Trifuna P. Juzefovića. Od njega je dobio na zajam 20 t. lira (oko 40 dukata), jer nije imao dovoljno novaca za put. U zalog je ostavio jedan stari makedonski novac. Tada je Juzefoviću ostavio i dvije antičke skulpture i jedan bareljef s kršćanskom tematikom da bi ih on prosljedio na ekspertizu Heraldičkoj akademiji u Pisi.² Verković je 1876. bio postao članom te akademije.³

Iz Soluna je Verković preko Krfa, Trsta, Rijeke i Zagreba stigao oko 1. ožujka 1877. u Beograd.⁴ U Beogradu je trebao poravnati račune sa sinom J. Šafarika i isplatiti dug Ministarstvu prosvjete Srbije. Uspio je jedino prenijeti staroslavenske rukopise iz Šafarikove kuće u Narodnu biblioteku, gdje su trebali biti komisijski procijenjeni radi pokrića Verkovićeve duga.⁵ Iz Šafarikove

⁵⁵⁵ Isto, 436, 476 (2), 487 (3).

⁵⁵⁶ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Moskva 8. VII 1877.

⁵⁵⁷ Jelenić, Pisma Verkovića, 222; AANL, Fond A. Byčkova, F 764, 02, 147, St. Verković, Spb. 12. XII 1890.

¹ Arnaudov, Verković, 182, 436, 444, 473, 487.

² Isto, 183, 436, 444; AANL, VL, F 35, 01, 240, St. Verković, Beograd 6/18. XII 1877.

³ Arnaudov, Verković, 182, 442.

⁴ Isto, 436, 487; Šišmanov, Glück und Ende . . . , 598.

⁵ AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 234, St. Verković, Spb. 26. V 1888.

kuće uzeo je i neki zlatni stari novac, koji je ponio sa sobom u Rusiju.⁶ Vjerojatno je uzeo i sav ostali stari novac i arheološke predmete koje je svojedobno bio poslao Šafariku. U Beogradu nije naišao na očekivano priznanje svog dotadašnjeg rada. Da mu nije ruski general Rihter, po preporuci ruskog konzula Karcova, dao 50 dukata, ne bi ni mogao nastaviti put u Rusiju.⁷

Iz Beograda je Verković otputovao preko Zagreba u Beč gdje je kontaktirao s ruskim poslanikom Novikovim.⁸ U travnju je bio u Petrogradu, upravo pred početak rusko-turskog rata.⁹ Krajem svibnja zamolio je Azijski departman Ministarstva inozemnih poslova Rusije da poradi da se njegova zbirka staroslavenskih rukopisa (koja se tada još nalazila u Beogradu i Moskvi) i starogrčkog novca, kao i neki arheološki predmeti, otkupe za carsku biblioteku da bi mogao otplatiti dugove i dalje raditi na sakupljanju »rodopskih pjesama« koje je želio objaviti pod carevim pokroviteljstvom. Do otkupa je molio da mu se odredi privremena novčana pomoć kako bi se on i obitelj mogli izdržavati.¹⁰ Na odgovor je, međutim, trebao čekati, jer se car Aleksandar II i kancelar knez Gorčakov zbog rata nisu nalazili u Petrogradu.¹¹

U takvoj situaciji Verković je odlučio da otputuje u Moskvu, gdje je njegov rad bio više poznat nego u Petrogradu, u nadi da će tamo naići na veće razumijevanje. I zaista u Moskvi su mu išli na ruku ne samo stari znanci već i neke druge osobe iz javnog života koje je imao prilike tada upoznati, osobito Nil Popov i publicist Ivan Aksakov, predsjednik Moskovskog slavjanskog blagotvoriteljnog komiteta, koji su mu pomogli sa 200 rubalja.¹² Za svog boravka u Moskvi u lipnju i srpnju 1877. Verković je pokušao organizirati lutriju za pomoć sereskoj školi i učiteljima Stefanu Salgandžijevu i Gologanovu i prodati jednu zbirku starog novca, kako bi mogao poslati novac svojoj obitelji »da ne bi umrla od gladi«.¹³ Vjerojatno tim putem nije uspio sakupiti dosta novca, te je stoga na početku kolovoza zamolio L. Geitlera, s kojim se osobno upoznao na proputovanju kroz Zagreb, da njegovoj obitelji pošalje barem 10 t. lira (oko 20 dukata), što je Geitler i učinio.¹⁴

U Moskvi je Verković upoznao i lingvistu Vsevoloda F. Millera, profesora Moskovskog univerziteta, s historijatom »rodopskih pjesama«. Miller je već u srpanjskom broju petrogradskog časopisa *Věstnik' Evropy* objavio svoju

⁶ AANL, Fond Iv. Palmova (= IP), F 105, 0 2, 42, St. Verković s. a.

⁷ Arnaudov, Verković, 183, 436, 462—463 (2).

⁸ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Beograd 6/18. XII 1877.

⁹ Arnaudov, Verković, 183, 463, 467.

¹⁰ Isto, 184, 441—443 (1). — Ta je Verkovićeva molba, u stvari veoma opsežan dopis, bila prva u nizu takvih dopisa koje je on sve do svoje smrti upućivao vladarima, ministrima i drugim važnim osobama u Rusiji, Bugarskoj i Srbiji (Arnaudov, Verković, 437—487). U njima je davao dosta podataka o svom političkom i starinarškom radu u Makedoniji. Prema tim dopisima valja biti kritičan.

¹¹ Isto, 184, 436.

¹² Isto, 184, 436.

¹³ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Moskva 30. VI i 4. VII 1877.

¹⁴ Iv. Šišmanov, L. Gajtler' — zaštitnik' na Verkovičevata »Veda Slovena«, *Sborník praci věnovaných profesoru dru Václavu Tillovi*, Praha 1927, 205 (1), 206—207 (4), 210 (9).

raspravu o »rodopskim pjesmama«, ne povezujući Urfena iz »rodopskih pjesama« s antičkim pjevačem Orfejom, već s Ukkoom iz finske Kalevale.¹⁵ Odmah nakon tog prvog priloga o »rodopskim pjesmama« u ruskoj literaturi, u istom broju *Věstnika Evropy* objavljen je i kraći kritički osvrt na »rodopske pjesme« iz pera književnog historičara Aleksandra Pipina, profesora Petrogradskog univerziteta.¹⁶ Time je polemika o vrijednosti i autentičnosti »rodopskih pjesama« prenijeta i u Rusiju.

U Moskvi je Verković namjeravao objaviti i nekoliko pisama J. Šafarika, Chodžka i Salgandžijeva o »rodopskim pjesmama«, ali za neka pisma nije uspio naći prevodioca.¹⁷ U srpnju je uspio doći do grofa Uvarova koji mu je obećao da će se za »rodopske pjesme« zauzeti na Arheološkom kongresu u Kazanu, kamo je i Verković namjeravao otići.¹⁸

U VI odjelu kongresa u Kazanu Sreznevski je 9. kolovoza 1877. dao kratko saopćenje o »rodopskim pjesmama«, a zatim je sam Verković pozdravio prisutne.¹⁹ Sreznevski je podnio i kratak izvještaj (16. VIII) o podužem Verkovićevo saopćenju o »rodopskom otkriću«.²⁰ To Verkovićevo saopćenje, zajedno s nekoliko »rodopskih obrednih pjesama«, bilo je, pak, objavljeno mnogo godina kasnije (1891) u materijalima s tog kongresa.²¹

Po povratku iz Kazana u Moskvu, Verković je pronašao onih 8 staroslavenskih rukopisa koje je svojedobno J. Šafarik bio poslao grofu Uvarovu. Njih je po dolasku u Petrograd ostavio kod sveučilišnog profesora Vladimira Lamanskog u Slavjanskom blagotvoriteljnom obščestvu.²² Tada je predložio Lamanskom da se starine, koje je bio ponudio na prodaju caru, daju za neko vrijeme na čuvanje u neku ustanovu, a da se njemu dâ 12 000 rubalja kako bi mogao otići u Makedoniju da bi do 1. svibnja ili 1. rujna 1879. dokazao autentičnost »rodopskih pjesama«. Tek nakon toga bi podnio caru te starine i »rodopske pjesme« na raspolaganje.²³ Da bi, pak, mogao doći do ostalih staroslavenskih rukopisa, Verković se nije dugo zadržao u Petrogradu, već je produžio u Beograd s namjerom da se što prije vrati u Rusiju. Sredstva za taj put dobio je preko Lamanskog od Slavjanskog blagotvoriteljnog obščestva u Petrogradu.²⁴

¹⁵ V s. Miller', O pěsnjah' makedonskih' bolgar', sobrannyh' i izdannyh' Verkovičem', *Věstnik' Evropy* XII/4, Spb. 1877, 364—378; Šišmanov, Glück und Ende ..., 598.

¹⁶ A. Pypin', O tom' že, *Věstnik' Evropy* XII/4 Spb. 1877, 378—381.

¹⁷ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Moskva 8. VII 1877.

¹⁸ Isto, St. Verković, Moskva 29. VII 1877.

¹⁹ Izvěstija o zanjatijah' četvertago arheologičeskago s'ězda v' Kazani br. 8. Kazan' 20. VIII 1877, 121; *Trudy četvertago arheologičeskago s'ězda v' Rossii byvšogo v' Kazani s 31 julja do 18 avgusta 1877 goda* I, Kazan' 1884, str. LXXI—LXXVI.

²⁰ Izvěstija o zanjatijah' ..., br. 10, 175; *Trudy četvertago ...*, str. CXXIII—CXXV.

²¹ St. Verkovič', O rodopskom' otkrytii, *Trudy četvertago arheologičeskago s'ězda v' Rossii byvšogo v' Kazani* II, Kazan' 1891, 206—235.

²² Arnaudov, Verkovič, 184, 478—479 (5), 487 (3).

²³ Isto, 436.

²⁴ Isto, 478 (5), 445 (1).

U Beograd je stigao na kraju rujna ili na početku listopada 1877. godine.²⁵ S majorom Pavlom Šafarikom izravnao je račune koje je imao s njegovim ocem drom Jankom Šafarikom. U Šafarikovoj kući našao je i 25 primjeraka *Vede Slovena* I.²⁶ Svakako je našao i rukopise makedonskih narodnih pjesama i opisa Makedonije koji su se odavna nalazili kod J. Šafarika. Više mu je vremena trebalo dok je namirio svoj dug od 135 dukata Ministarstvu prosvjete Srbije.

Nakon što su Verkovićeve staroslavenski rukopisi donijeti u Narodnu biblioteku, Ministarstvo prosvjete je u svibnju 1877. naložilo bibliotekaru Jovanu Boškoviću i Stojanu Novakoviću, profesoru Velike škole, da od tih rukopisa odaberu dio za pokriće duga, a da se za ostale, ukoliko su vrijedni, sporazumiju s Verkovićem za otkup.²⁷ Novaković i Bošković su u lipnju iz Verkovićeve zbirke izabrali »ono, što je i po sebi najznamenitije i našoj zbirci najpotrebnije«, a što je »u umerenoj srazmeri s dugom«, a po cijinama po »koj.ma se u nas obično kupuju ovakve stvari«. Izdvojena su bila 24 rukopisa (od toga 7 tiskanih knjiga iz XVI st.).²⁸ Nakon toga je Ministarstvo prosvjete, po suglasnosti i drugih državnih tijela, otpisalo Verkovićev dug i 6. listopada odobrilo Narodnoj biblioteci da odabrane rukopise zadrži kao svojinu i unese u svoje inventarske knjige.²⁹

Verković nije bio zadovoljan procjenom komisije. Smatrao je da su izabrani rukopisi »pravi kajmak« njegove zbirke, te je za njih tražio 1 000 dukata. Kada je uvidio da za njih ne može dobiti više od procijenjene vrijednosti, on je izjavio da će nastojati taj dug podmiriti u novcu, dok je preuzeo ostale rukopise. Sigurno uvjeren da Verković za te rukopise neće nigdje drugdje dobiti veću svotu novca, Jovan Bošković mu je, očito na svoju ruku, 2. prosinca izdao revers da ti rukopisi ostaju u zalag do podmire duga.³⁰

Verković je očekivao da će od srpske vlade dobiti neku nagradu za svoj dugogodišnji rad za Srbiju. Još za boravka u Beogradu u proljeće 1877. molio je mitropolita Miha.la da u tom smislu djeluje kod Jovana Ristića, predsjednika vlade. Ristić je tada Verkovića uputio na Ministarstvo prosvjete, kome se Verković obratio tek 9. studenog. U opširnom dopisu molio je da mu se isplate svi zaostaci iz vremena njegove političke misije u Makedoniji, budući da mu nekoliko godina nije bila slana naknada od 50 dukata godišnje na ime pokrića raznih izdataka. Također je molio i da mu se dâ nagrada u visini jednogodišnje plaće, s tim da se od nje odbije njegov dug.³¹ Ministar prosvjete je sigurno obavijestio Verkovića da to ne spada u njegovu nadležnost i uputio ga Ristiću. Međutim, taj čovjek »s ledenim i kamenim srcem«, kako se tada Verković žalio Lamanskom, ne samo da mu nije htio pokloniti pažnju već ga je »progonio kao običnog lažova«.³²

²⁵ Isto, 184, 467; Jelenić, Pisma Verkovića, 232.

²⁶ AANL, VI, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Zagreb 17/1. III 1878.

²⁷ AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 1865, MP, Beograd 19. V 1877.

²⁸ Isto, 2571, St. Novaković i J. Bošković, Beograd, 30. VI 1877 (625).

²⁹ Isto, 2292, 2571, 3976, 4290, MP, Beograd 6. X 1877.

³⁰ Arnaudov, Verković, 184 bilj. 262, 436, 467—468; AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 234.

³¹ Arnaudov, Verković, 428 (2), 436—437.

³² Isto, 445 (1), 428 (2).

Ne dobivši ni »prebijene pare« Verković je napustio Srbiju ogorčen na njezine političare, postavši odmah pobornik rješavanja Istočnog pitanja u korist Bugarske.³³

Beograd je napustio 9. prosinca 1877. godine. Putovao je brodom do Siska, a zatim je vlakom došao 12. prosinca u Zagreb, gdje je ostao do ožujka 1878. godine.³⁴

Na početku svog boravka u Zagrebu Verković se nalazio u veoma teškoj materijalnoj situaciji za koju je krivio J. Ristića. Nije imao sredstava za život, niti je mogao poslati novac svojoj obitelji i Gologanovu u Makedoniju. Zato je još iz Beograda zamolio Geitlera u Zagrebu da mu pribavi 400 forinti. Geitler mu je na početku prosinca 1877. odgovorio da on do tolike svote ne može doći, ali da će do kraja mjeseca nastojati »nekakvu svoticu« sakupiti. Po dolasku u Zagreb Verković je tražio pozajmicu i od predsjednika JAZU F. Račkog, ali je nije dobio jer Akademija nije imala sredstava.³⁵

Verkovićev se položaj donekle popravio na početku 1878. kada je upoznao sveučilišnog profesora Blaža Lorkovića. Lorković je bio inicijator prodaje *Vede Slovena* I putem liste u koju je i sam prvi upisao 10 forinti. S tom je listom Verković obišao više zagrebačkih intelektualaca kojima je bio preporučen. Po primjerku je dobivao najmanje 5 forinti. Na taj je način rasprodao gotovo sve primjerke te knjige koje je bio donio iz Beograda. Neke od kupljenih primjerala upisnici liste su kasnije vratili Verkoviću, te ih je on ponovo mogao prodati. Paralelno s prodajom *Vede Slovena* I Verković je sakupljao i pomoć za slavensku školu u Serezu. Na listi datiranoj 29. (17) siječnja 1878. u Zagrebu, upisala su se 22 darovatelja na čelu s Bl. Lorkovićem, L. Geitlerom, Franjom Račkim i Jaromirom Hanělom. Na obje liste Verković, međutim, nije uspio sakupiti 600 forinti (oko 120 dukata) koliko je želio poslati svojoj obitelji i Gologanovu. Sve je to loše djelovalo na Verkovića, te su mu se »fizičko-tjelesne sile smrvile i oparile kao što opari se lišće usjeva od prvog jesenjeg mraza«, tužio se on u veljači 1878. iz Zagreba Lamanskom.³⁶

Verkoviću je tada u Zagrebu dosta pomogao i sveučilišni profesor Leopold Geitler, koji je bio veliki pobornik »rodopskih pjesama«. Među njima su uspostavljeni prisniji odnosi za Verkovićeva prolaska kroz Zagreb u proljeće 1877. godine. Za Verkovićeva boravka u Rusiji u ljeto 1877. oni su izmijenili nekoliko pisama. Geitler je tada predložio Verkoviću da on zajedno s Jaromirom Hanělom, također sveučilišnim profesorom u Zagrebu, odmah pristupi objavljivanju 20 do 25 »glavnih i najvažnijih rodopskih pjesama«. U uvodu na češkom jeziku Geitler je namjeravao dati tumačenje mitoloških, a Haněl historijskih »rodopskih pjesama«. Jedino nisu mogli prihvatiti Verkovićevu cijenu od 50 forinti za arak »rodopskih pjesama«. ³⁷ Kako je Verković ostao kod tog zahtjeva, Geitler je počeo pisati raspravu o mitologiji »rodopskih pjesama« u

³³ Isto, 228 (2), 445—446 (1, 2); AANL, VL, F 35, 01, 240, St. Verković, Beograd 6/18. XII 1877.

³⁴ Jelenić, Pisma Verkovića, 232; Arnaudov, Verkovič, 445 (1).

³⁵ Arnaudov, Verkovič, 445 (2); Šišmanov, Gajtler . . ., 207 (5).

³⁶ Arnaudov, Verkovič, 185 bilj. 266, 445 (2); Jelenić, Pisma Verkovića, 233—234; AANL, VL, F 35, 01, 240, St. Verković, Zagreb 17/1. III 1878.

³⁷ Šišmanov, Gajtler . . ., 203—204 (1).

koju je želio unijeti 12 do 15 »rodopskih pjesama«. Budući da je i za njih Verković tražio honorar od 50 forinti po arku, Geitler je ostavio da to utanače po Verkovićevu dolasku u Zagreb. Na kraju je Geitler preuzeo samo šest »rodopskih pjesama« i za njih je Verkoviću platio 200 forinti, vjerojatno za njegova boravka u Zagrebu na početku 1878. godine.³⁸ U očekivanju da se s Verkovićem nagodi oko pjesama koje je namjeravao unijeti u svoju raspravu, Geitler je do studenog 1877. napisao članak o mitologiji »rodopskih pjesama«. Za boravka u Zagrebu na početku 1878. Verković je na svoju ruku dao prevesti taj članak na hrvatski i objaviti ga u *Viencu*.³⁹ Učinio je to očito stoga da bi došao do honorara koji mu je Geitler već ranije bio obećao ustupiti. Taj je članak Geitler u ljeto iste godine objavio u Pragu u proširenom izdanju kao posebnu raspravu zajedno sa šest »rodopskih pjesama«. ⁴⁰ Umjesto zahvale, Verković je tada napisao Geitleru da se »tuđim stvarima kočoperi«. ⁴¹ Unatoč tome, Geitler je 1880. objavio još dvije studije o »rodopskim pjesmama«. ⁴² Verković je, međutim, bio nezadovoljan nekim Geitlerovim tumačenjima te je u ljeto 1880. F. Račkom pisao veoma uvredljivo o Geitleru. Nakon toga, Geitler je preko Hanĉela raskinuo s Verkovićem i poslao mu »rodopske pjesme« koje su se kod njega nalazile. ⁴³

Prilikom ovog boravka u Zagrebu Verković je upoznao i Franju Bradašku, ravnatelja zagrebačke gimnazije. Njemu je ustupio statističke podatke o Sereškom sandžaku. Bradaška ih je 1878. najprije objavio u skraćenom opsegu u zagrebačkom *Obzoru*, ⁴⁴ a zatim šire u časopisu poznatog Geografskog zavoda u Gothi. ⁴⁵ To su bili prvi objavljeni Verkovićevi etnografsko-demografski podaci o Makedoniji i prvi detaljniji podaci o tom dijelu Makedonije uopće. Honorar od tih priloga svakako je pripao Verkoviću.

Verković se na početku 1878. zadržao u Zagrebu i više nego što je u početku namjeravao, kako bi, uz ostalo, i u *Obzoru* objavio »neka objašnjenja o rodopskim pjesmama«. ⁴⁶ U veljači su u *Obzoru*, u tri nastavka, objavljena pisma J. Šafarika, St. Salgandžijeva i 22 Makedonaca koja je Verković još 1876.

³⁸ Isto, 205—207 (2—4), 211 (9).

³⁹ L. Geitler, O pjesničkim tradicijah trako-macedonskih plemena Mrvaka i Pomaka, *Vienac* X/8, Zagreb 23. II — X/11, Zagreb 16. III 1878; Šišmanov, Gajtler ..., 207—208 (5, 6).

⁴⁰ L. Geitler, Poetické tradice Thráhů a Bulharů, Praha 1878; Šišmanov, Gajtler ..., 207—209 (5—7).

⁴¹ Šišmanov, Gajtler ..., 209 (7).

⁴² L. Geitler, Die Sage von Orpheus-Orfen der Rhodope-Bulgaren, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft* X/5—7, Wien 1880, 165—196; Isti, Die Juda in den Mythen der Balkanvölker, Isto, 197—202.

⁴³ Šišmanov, Gajtler ..., 210—211 (9).

⁴⁴ [St. Verković], Bugari u Makedoniji, *Obzor* VIII/256, Zagreb 7. XI 1878, 3. VIII/257, Zagreb 8. XI 1878, 3.

⁴⁵ St. Verković, Statistisch-ethnographische Daten des Sandschaks Seres, *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt* XXIV, Gotha 1878, 299—302.

⁴⁶ Arnaudov, Verković, 445 (1).

bio poslao uredništvu *Narodnih novina*.⁴⁷ Njih je na hrvatski preveo bugarski student Spas Vacov, koji je preveo i pripovijetku o Relji junaku i njegovim unucima »Rjuenu, Horvatinu i Bliгарinu«. ⁴⁸ Ta Gologanovljeva mistifikacija objavljena je nešto kasnije u zagrebačkom *Viencu*.⁴⁹

Od staroslavenskih rukopisa i tiskanih knjiga iz XVI st. koje je preuzeo u Beogradu Verković je 20 rukopisa i knjiga ostavio na čuvanju u Jugoslaven-skoj akademiji u Zagrebu, dok je oko 40 odnio sa sobom u Petrograd.⁵⁰

Potkraj 1887. u Zagreb je bio stigao jedan sanduk Verkovićevih starina iz Sereza,⁵¹ koji je on vjerojatno najvećim dijelom odnio sa sobom u Petrograd.

Nakon pobjede ruske vojske u ratu s Turskom 1877, Verković je pretpo-stavljao da bi njegovu etnografsko-demografsku statistiku Makedonije mogla ruska diplomacija upotrijebiti u rješavanju Istočnog pitanja. Stoga je iz Beo-grada u prosincu 1877. javio bivšem ruskom konzulu u Solunu Tr. Juzefoviću da ima opis i statistiku cijele Makedonije i da bi se na osnovi nje mogla odre-diti buduća granica između Srbije i Grčke. Naveo je da tu statistiku, koja ga je stajala 800 t. lira (oko 1 600 dukata), želi kupiti Lamanski, a da je za nju dobio ponude i iz Berlina, Beča i Pariza,⁵² što je svakako izmislio. Dva mje-seca kasnije, na vijest da će se ubrzo sastati kongres velikih sila (koji je ka-snije i održan u Berlinu), Verković je 25. veljače 1878. telegrafski upitao La-manskog da li će grofu Ignatjevu, tada najutjecajnijoj osobi u ruskoj diplo-maciji, biti potrebna njegova statistika. Ukoliko dobije potvrđan odgovor, bio je spreman odmah otputovati u Rusiju. U protivnom se namjeravao zadržati još desetak dana u Zagrebu i isto toliko u Beču.⁵³

Budući da nije dobio brzojavni poziv, Verković je napustio Zagreb tek u ožujku 1878. odakle se uputio u Beč. Još za boravka u Zagrebu bio je naložio pariškom knjižaru Lerouxu da neprodanih 150 primjeraka *Vede Slovena* I pošalje bečkom antikvaru Eggeru. Od tih primjeraka 50 je ostavio Eggeru za prodaju, a 100 je ponio sa sobom u Petrograd. Eggera je vjerojatno upoznao neposredno prije odlaska iz Zagreba.⁵⁴ Naime, Egger je na početku veljače 1878. u *Obzoru* bio objavio da će za nekoliko dana doći u Zagreb radi kupovine »sta-rina svake vrsti«. ⁵⁵ Moguće je da je Verković njemu tada prodao i zbirku rim-skog novca koju kasnije nije više spominjao.⁵⁶

⁴⁷ Bugarske narodne pjesme iz Rodope, *Obzor* VIII/29, Zagreb 5. II 1878, 3—4 — VIII/31, Zagreb 7. II 1878, 3—4.

⁴⁸ Arnaudov, Verković, 244—245 (27).

⁴⁹ [St. Verković], Reljo junak i tri mu unuka Rjuen, Horvatin i Bliгарin, Starobugarska priča iz Verkovićeve zbirke, preveo S. Vacov, *Vienac* X/19, Zagreb 11. V 1878, 304—305.

⁵⁰ Arnaudov, Verković, 184, 467—468, 479.

⁵¹ Šišmanov, Gajtler . . . , 208 (5).

⁵² AANL, VI, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Beograd 6/18. XII 1877.

⁵³ Isto, St. Verković, Zagreb 25/6. II 1878.

⁵⁴ Jelenić, Pisma Verkovića, 232—234; Arnaudov, Verković, 217 (4).

⁵⁵ *Obzor* VIII/27, Zagreb 1. II 1878, 3.

⁵⁶ Verković je u studenom 1877. u jednom dopisu napisanom u Beogradu naveo da posjeduje »jelinski i rimski« novac (Arnaudov, Verković, 436), dok je kasnije spominjao samo grčki i makedonski novac.

Iz Beča je vlakom preko Varšave doputovao u Petrograd na početku travnja 1878. godine. Odmah je uputio grofu Ignatjevu (14. IV) dopis u kojem je predlagao da se od njega otkupe staroslavenski rukopisi i makedonsko-grčke starine, kao i statistika Makedonije.⁵⁷ Ubrzo zatim, po preporuci grofa Ignatjeva, Naučni komitet Ministarstva vojske odlučio je da Verkoviću statistiku Makedonije objavi u 1 000 primjeraka na ruskom i 5 000 primjeraka na francuskom jeziku pod uvjetom da Verković izradi ruski prijevod. Za izradu tog prijevoda Verković je namjeravao otići u Moskvu, ali je oko 20. svibnja Generalštab od njega zatražio statistiku koja je bila potrebna generalu Bobrikovu za Berlinski kongres. Iako mu je bilo rečeno da će je dobiti natrag za osam dana, on je na nju morao dosta dugo čekati.⁵⁸

Od Azijskog departmana Ministarstva inozemnih poslova Rusije Verković je u travnju ili svibnju 1878. dobio novčanu pomoć za tri mjeseca da bi mogao završiti prijevod statistike.⁵⁹ Istodobno je također bio dobio pomoć za tri mjeseca i od Slavjanskog blagotvoriteljnog obščestva u Petrogradu.⁶⁰ Negdje u to vrijeme Verković je prodao neke stare rukopise, čini se, Društvu ljubitelja stare pismenosti.⁶¹

Osim čekanja na povrat statistike, što se kosilo s Verkovićevim planovima, njemu u ljeto 1878. nisu u Petrogradu ni drugi poslovi polazili za rukom. U lipnju je Ignatjev bez ikakva objašnjenja vratio Verkoviću politički »raport« koji je nešto ranije bio od njega uzeo. Za taj »raport« Ignatjev je najprije rekao Verkoviću da je on »veoma važan« i da ga je proslijedio Azijskom departmanu, vjerojatno da bi ga upotrijebili za predstojeći kongres u Berlinu. Povratak »raporta« razočarao je Verkovića jer se on nadao da će od njega imati neke koristi i da će ga Azijski departman primiti »u političku službu u Makedoniji«, u kom je pravcu konzul Juzefovič bio poduzeo neke korake. Nakon toga Verkovićeva je ocjena bila da su ga u Petrogradu svi »do grla siti«, a i sam je već bio umoran od moljakanja. Ništa nije uspio postići ni u korist »rodopskih pjesama«, te je sredinom lipnja poručio Lamanskom da će na kraju biti primoran da ih »u vatru baci«.⁶²

Potkraj lipnja Verković je imao nekoliko dana jake boli u trbuhu, smatrao je da je to bila posljedica njegovog »prekomjernog očajanja«. Tada je dobio i pismo od supruge iz Sereza koja je tražila za obitelj novac da ne bi »od gladi umrli«. Verković se zato na početku srpnja obratio pismom Lamanskom koji je do tada, kako se Verković u tom pismu izrazio, jedini u Petrogradu prema njemu pokazivao sažaljenje i sućut. U pismu ga je molio da podrži njegovu molbu kod Slavjanskog blagotvoriteljnog obščestva za potporu za još tri mjeseca ili da mu se posudi svota od 200 rubalja.⁶³ Čini se da Društvo nije ta-

---

⁵⁷ Arnaudov, Verković, 187, 217 (4), 452—454 (4).

⁵⁸ Isto, 217 (4), 450 (10), 443 (2), 460 (5); Jelenić, Pisma Verkovića, 224, 238.

⁵⁹ Arnaudov, Verković, 443 (2), 187.

⁶⁰ AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Spb. 1. VII 1878.

⁶¹ Biblioteka Saltykov-Sčedrin u Lenjingradu, Odjel rukopisa (= BSS-R), Arhiv Iv. Pomjalovskog (= AP), F 608, 6, St. Verković, Spb. 26. II 1888.

⁶² AANL, VL, F 35, 0 1, 240, St. Verković, Spb. 15. VI 1878.

⁶³ Isto, St. Verković, Spb. 1. VII 1878.

da izašlo u susret Verkovićevoj molbi, jer se Verković upravo tada za dugi niz godina bio razišao s tim Društvom.⁶⁴

Budući da je i nadalje morao čekati na povrat statistike iz Berlina, Verković je 6. srpnja zatražio od Azijskog departmana pomoć za dalja tri mjeseca. Moguće da mu je ta pomoć i data, jer je statistiku dobio natrag tek 8. srpnja 1878. godine.⁶⁵

Verković je otputovao u Moskvu 18. kolovoza 1878. i tamo se zadržao sve do kraja ožujka 1879. godine.⁶⁶

Prva mu je briga bila pronaći prevodioca opisa Makedonije.⁶⁷ Našao ga je u Bugarinu Teoharovu, kandidatu Moskovskog univerziteta, koji je do ožujka 1879. izradio prijevod za 150 rubalja.⁶⁸

U Moskvu je Verković tada otišao ne samo radi prijevoda već i stoga što je tamo imao više znanaca koji su mu već ranije na različite načine izlazili u susret. U Moskvi je pronašao i Anu Jevrejinovu, doktoricu prava, koja je proučavala južnoslavenske pravne spomenike, a s kojom se bio upoznao u Zagrebu. Kod nje je od rujna 1878. bio svakodnevni gost na ručku.⁶⁹

Kako od proljeća 1878. njegova obitelj nije više imala sredstava za život, Verković je odmah po dolasku u Moskvu počeo tražiti načina za prodaju *Vede Slovena I*. Odmah se bio obratio N. Popovu da on napiše pisma s preporukom svojim prijateljima.⁷⁰ U prodaji tih knjiga Verkoviću je najviše, pak, pomogla Jevrejinova angažirajući svoje znance. Ona je prva u Moskvi na listi, putem koje je Verković još u Zagrebu bio počeo prodavati tu knjigu, upisala 50 rubalja. Kada je u Moskvi prodao svih 100 primjeraka te knjige koje je bio donio iz Beča, zatražio je od Bečkog antikvara Eggera da mu pošalje i preostalih 50 primjeraka. Od njih je, pak, u Moskvi uspio prodati samo nekoliko.⁷¹ Mora da je tim putem sakupio dosta novaca, jer je na početku 1879. Verkovićeve žena u Serezu već mogla dati 10 dukata Gologanovu, koji je za Verkovića i nadalje »sakupljao rodopske pjesme«.⁷²

Na početku studenog 1878. Ivan Aksakov je, na zauzimanje Jevrejinove, započeo s akcijom sakupljanja sredstava za objavljivanje *Vede Slovena II*.⁷³ Sam je Aksakov upisao 105 rubalja, a Jevrejinova i njezini znanci po 50 rubalja. U svemu su u Moskvi, kao što se vidi iz objavljenog popisa na kraju te knjige, 32 osobe bile uplatile 660 rubalja.

---

⁶⁴ Verković je u pismu Paljmovu 1888. naveo da »od 1878. njegova noga nije kročila« u Slavjansko blagotvoriteljno občestvo u Petrogradu (Isto, St. Verković, Spb. 11. VI 1888).

⁶⁵ Arnaudov, Verković, 443 (2), 450 (10).

⁶⁶ Isto, 450 (10), 463.

⁶⁷ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Moskva 8. IX 1878.

⁶⁸ Jelenić, Pisma Verkovića, 224, 238.

⁶⁹ Isto, 232; Badalić, n. dj., 261—262.

⁷⁰ BLM-R, NP, F 239, P 6, 21, St. Verković, Moskva 8. IX 1878.

⁷¹ Jelenić, Pisma Verkovića, 234.

⁷² Dokumenti ... na Verković, 579—580, 596, 608; Arnaudov, Verković, 473 (5), 190.

⁷³ Arnaudov, Verković, 463.

Na kraju ožujka 1879. Verković je poslao Aksakovu pet »važnih« razgovora s Pomacima, također mistifikacija Gologanova, očito u želji da ga zainteresira za njih.⁷⁴

Jevrejinova je preko svojih veza na carskom dvoru pokušala izraditi za Verkovića »literaturnu penziju«.⁷⁵ Sve je, izgleda, ostalo na pokušaju, jer je u ožujku 1879. došlo do prekida prijateljstva između njega i Jevrejinove, poslije neke njezine izjave negodovanja prema ruskom caru. Verković, koji je s »burnim oduševljeniem zaštitivao monarkičesko načelo i vlast«, a sa strahopoštovanjem govorio o »sverosijskom caru«, očito je bio prestrašen njezinim riječima. Jevrejinovu je odmah proglasio za »revolucionera-nihilistu«, što je i bio uzrok njihova prekida. Kasnije je Verković bio uvjeren da je ona svojim intrigama u posljednjem trenutku srušila već gotovu stvar njegove penzije.⁷⁶

Ubrzo nakon toga Verković je napustio Moskvu jer je bio iscrpio sve mogućnosti za napredak svojih poslova. Zaputio se ponovo u Petrograd.

II (1879—1891)

Oko 1. travnja 1879. Verković je stigao u Petrograd.⁷⁷ Iako je namjeravao da se vrati u Makedoniju čim sredi svoje poslove, on će u tom gradu ostati punih 12 godina, sve do proljeća 1891. godine.

Svoje staroslavenske rukopise predao je u svibnju 1879. na čuvanje Arheološkom društvu u Petrogradu, kako bi bili pristupačni znanstvenicima koji su ih počeli proučavati.⁷⁸

Ubrzo po svom povratku u Petrograd Verković je po raznim uredima uspio raspodati do kraja *Vedu Slovena* I, kao i jedan broj Zbornika makedonskih narodnih pjesama iz 1860. godine. Istodobno je nastavio sakupljati uplate za *Vedu Slovena* II.⁷⁹

U listopadu 1879. Verković je pronašao tiskara (dra M. A. Hana) koji je bio voljan bez predujma i ugovora početi tiskati *Vedu Slovena* II, s tim da mu Verković dâ samo 300 rubalja za papir. Kada nije dobio taj iznos, tiskar je sredinom prosinca prekinuo rad, nakon složenih 16 araka.⁸⁰

Tiskanje *Vede Slovena* II očito je zapelo stoga što je Verković u toj tiskari dao tada tiskati i jednu knjižicu od 31 stranice u kojoj je objavio neka pozitivna mišljenja Al. Dumonta, L. Legera, nekog talijanskog autora, J. Šafarika, Iz. Sreznevskog i O-iča o »rodopskim pjesmama«.⁸¹ To je svakako ona knjiga koja je po Verkovićevu kazivanju trebala biti uvezana do 1. studenog

---

⁷⁴ BSS-R, Bumagi Aksakova (=BA), F 14, 92, St. Verković, Moskva 25. III 1879; Isto, 568, St. Verković, Moskva 27. III 1879.

⁷⁵ Jelenić, Pisma Verkovića, 234—235; Arnaudov, Verkovič, 465 (3).

⁷⁶ Jelenić, Pisma Verkovića, 235—239; Badalić, n. dj., 259—264.

⁷⁷ Arnaudov, Verkovič, 463.

⁷⁸ AJAZU, OR, XII, 789, St. Verković, Spb. 8/20. V 1880; Arnaudov, Verkovič, 464, 467.

⁷⁹ Arnaudov, Verkovič, 463.

⁸⁰ Isto, 463; St. Verković, Veda Slovena II, Spb. 1881, str. IX—X.

⁸¹ Otzyvy o rodopskih' p'snjah' Stefana Il'iča Verkoviča, Spb. 1879.

1879, a čije je uvezivanje završeno tek krajem siječnja 1880. godine.⁸² Objavlivanjem te knjižice Verković je očito želio pripremiti teren za *Vedu Slovena* II i pridobiti rusku javnost za »rodopske pjesme« budući da je polemika oko njih jenjavala, a pitanje njihove vjerodostojnosti ostalo otvoreno. Vjerojatno je računao da će prodajom te knjižice vratiti novac uloženi u nju. Budući da se to nije ostvarilo, on nije mogao dati tiskaru traženih 300 rubalja za *Vedu Slovena* II.

Potkraj 1879. Verković je molio cara Aleksandra II da pomogne tiskanje *Vede Slovena* II i III i da mu se dá mjesečna pomoć do ljeta 1880. godine. Na tu molbu nije dobio odgovor.⁸³ U veljači i ožujku 1880. zamolio je Konstantina Stoilova, sekretara bugarskog kneza Aleksandra I, da poradi kod kneza i bugarske vlade da otkupe 1 000 primjeraka *Vede Slovena* II, koju je namjeravao tiskati u 3 000 primjeraka. Ni s te strane nije dobio nikakvu pomoć.⁸⁴

Usporedo s tim molbama Verković je i nadalje uporno nastavio sakupljati pretplatu za *Vedu Slovena* II. Do kraja 1880. uspio je od blizu 100 poznatih imena petrogradskog društva i članova carske obitelji sakupiti više od 3 900 rubalja, što je iskazano na kraju te knjige.

U proljeće ili ljeto 1881. bilo je gotovo tiskanje *Vede Slovena* II od 583 stranice.⁸⁵ U nju je svakako unijeta ona zbirka »rodopskih obrednih pjesama« koju je J. Šafarik bio u Beogradu pripremio za tisak, s tim što je donekle proširena novim pjesmama, jer je izostavljen francuski prijevod pjesama. Prodaja te knjige išla je vrlo sporo.

Sakupljenim uplatama za *Vedu Slovena* II Verković je ne samo potpuno bio pokrio troškove tiskanja te knjige već je za jedno vrijeme osigurao sebi sredstva za život u Petrogradu i mogao povremeno slati i novac svojoj obitelji u Serezu koja je ponešto novaca davala i Gologanovu. Tako je u ožujku 1880. Gologanov dobio 6,5 napoleondora (oko 60 rubalja), a u veljači 1881. dajih 8 napoleondora (oko 70 rubalja).⁸⁶

I po povratku u Petrograd u proljeće 1878. Verković je bio zaokupljen prijevodom opisa Makedonije, jer je Teoharovljev prijevod bio loš. Stoga se u Petrogradu dogovorio s Petrom Ostojićem, srpskim publicistom, da on prevede 30 araka teksta za 60 rubalja. On je na tome radio od svibnja do rujna 1879. godine. Smatrajući da je Ostojić zapravo samo prepisao Teoharovljev prijevod, Verković je u veljači 1880. tekst dao na doradu »Rumuno-Bugarinu« Polihroniju Sirkuu. Međutim, krajem studenog Verković više nije želio čekati na njegovu uslugu »glede štilizacije i popravke statistike Makedonske«, jer je Sirkuu po povratku iz Bugarske širio glasine da Bugari smatraju da je Verković za čitavog boravka u Makedoniji bio »isključivo na službi avstrijskog špioniranja«. Nakon toga Verković je tekst predao Čehu Janu Vačliku, crnogorskom političkom agentu u Petrogradu, koji je na njemu radio do ožujka

⁸² Arnaudov, Verković, 463.

⁸³ Isto, 188, 457—458 (1, 2).

⁸⁴ Isto, 188, 462 (1), 464 (2).

⁸⁵ St. Verkovič, *Veda Slovenah', obrjadni pesni ot' jazičesko vrēmja*, Upazeni so ustno predanie pri Makedonsko-Rodopskite B'lgaro-Pomaci, Spb. 1881.

⁸⁶ Arnaudov, Verković, 406 (266), 407 (269).

1881. godine. Kako nije bio zadovoljan ni njegovim radom, Verković ga je povukao i sam završio prijevod opisa, dok su tablice ostale nedovršene.⁸⁷ Za tablice su mu nedostajali još neki podaci za koje je još 1878. bio poduzeo korake da ih iz Makedonije dobije.⁸⁸ Kada se Verković s prevedenim opisom Makedonije pojavio 1881. u Naučnom komitetu Ministarstva vojske, rečeno mu je da im on više nije potreban.⁸⁹ Stoga je on u prvoj polovini 1882. zamolio starog znanca Augustea Dozona da izvidi da li bi se u Parizu mogla objaviti njegova statistika Makedonije na francuskom jeziku. Dozon mu je odmah skrenuo pažnju da ne očekuje nikakav profit ukoliko bi se i našao neki pariški knjižar koji bi se prihvatio tog posla.⁹⁰

Usporedo s radom na *Vedi Slovena* II i na opisu i statistici Makedonije Verković je poduzimao korake i u pravcu postizanja glavnog cilja svog dolaska u Rusiju. Nastojao je isposlovati penziju ili veću novčanu pomoć, za koju je nudio kao pokriće svoje starine, kako bi se mogao vratiti u Makedoniju i raditi na »spasavanju rodopskih pjesama« i na dokazivanju njihove autentičnosti. Međutim, njegove molbe podnijete caru Aleksandru II, grofu Ignatjevu i Azijskom departmanu između 1877. i 1879. nisu imale učinka.⁹¹ Za taj neuspjeh Verković je već 1880. počeo otpuživati profesora Vl. Lamanskog i kneza Aleksandra Vasiljčikova. Smatrao je da je njihovo negativno mišljenje o »rodopskim pjesmama« bilo uzrok tome.⁹² Nakon neuspjeha svih tih molbi Verković je pokušao drugim putem doći do svog cilja.

Kada je na početku 1880. u Petrograd došao bugarski knez Aleksandar Batenberg, Verković se obratio najprije njemu, a zatim je u veljači i ožujku napisao 4 pisma njegovu sekretaru Konstantinu Stoilovu. Osim molbe za otkup 1 000 primjeraka *Vede Slovena* II, Verković je molio da se bugarski knez zauzme na ruskom dvoru da mu se dâ penzija ili da izdavanje *Vede Slovena* II uzmu pod svoje pokroviteljstvo. Stoilova je još molio da pregleda njegove materijale za statistiku Makedonije od kojih bi Bugarska mogla imati koristi.⁹³ Unatoč tome, očekivana podrška s bugarske strane je izostala. Uzrok tog neuspjeha bilo je, kako je u veljači 1882. iz Sofije Verkovića obavijestio proiguman Dionisije, uvjerenje jednog dijela bugarskih visokih ličnosti da je Verković bio srbofil.⁹⁴ Isto je tako Verković i od bugarskog poručnika Koste Parnice 1883. doznao da ga mnogi utjecajni ljudi u Bugarskoj smatraju za »fanatičnog srpskog agitatora«.⁹⁵

Ubrzo nakon stupanja Aleksandra III na prijestolje 1881. Verković mu je uputio svoju molbu (27. VIII). Molio je da mu se dâ novčana pomoć ili da se otkupe, makar i po manjoj cijeni, njegovi staroslavenski rukopisi, kako bi se mogao vratiti obitelji u Makedoniju i raditi na »spasavanju ostataka rodop-

---

⁸⁷ Isto, 488 (2); Jelenić, Pisma Verkovića, 224.

⁸⁸ Dokumenti ... na Verkovič, 578.

⁸⁹ Jelenić, Pisma Verkovića, 224; Arnaudov, Verkovič, 450 (10).

⁹⁰ Šišmanov, Frenskata nauka ..., 94 (32).

⁹¹ Arnaudov, Verkovič, 441—443 (1), 452—454 (1), 457 (1).

⁹² Isto, 463—464; AJAZU, OR, XII, 789, St. Verkovič, Spb. 8/20. V 1880.

⁹³ Arnaudov, Verkovič, 188, 461—465 (1—4).

⁹⁴ Dokumenti ... na Verkovič, 614.

⁹⁵ Arnaudov, 231, 47.

skih pjesama«. U protivnom, Verković je izjavio da će biti primoran da »među tuđincima traži velikodušnog mecenu«. ⁹⁶ Izgleda da ni na ovu molbu uopće nije dobio odgovor.

U toku 1882. Verković se u tri navrata (jedno je pismo od 23. XI, dok dva nisu datirana) obraćao Milanu Piroćancu, predsjedniku naprednjačke vlade u Srbiji, koja je bila žestok politički protivnik Ristićevih liberala. Želio se opravdati od kleveta mitropolita Mihaila i drugih liberala koji su ga optuživali da je u Makedoniji radio »jedino u korist Bugara i na štetu Srpstva«. U pismima je nastojao dokazati da, po nalogu koji je dobio od svojih poglavara iz Srbije, nije ulazio u rasprave »da li Makedonski Slaveni pripadaju Bugarima ili Srbima«, jer se to trebalo riješiti nakon oslobođenja Makedonije od Turaka, i da je »makedonske slavene oduševio i raspolio k Srbii [...]«. Naveo je, također, »da se dijalekat Makedonskih Slavena otlakuje od ostalih Balkanskih Slavena«, ali uzrok tome nije ispitivao. Za svoju »vjernu službu« tražio je penziju koju bi mogli naslijediti njegova žena i djeca. ⁹⁷ I Piroćanac se oglasio na njegovu molbu, isto kao i J. Ristić ranije.

Nakon neuspjeha svih tih pokušaja i nadalje je ostalo otvoreno ne samo pitanje Verkovićeve budućnosti već i pitanje njegova opstanka. U tom je trenutku Verkoviću jedini, i to nesigurni, izvor prihoda bila prodaja *Vede Slovena II*. Po izlasku te knjige uspio je uz pomoć Koste Panice i Nikole Šopova, koji su studirali u Petrogradu, prodati tamošnjim bugarskim studentima 50 komada po 5 rubalja komad. Potkraj 1882. ponudio je tu knjigu Direkciji narodne prosvjete Istočne Rumelije u Plovdivu. Ona je kupila 100 komada za 400 rubalja koje je u travnju 1883. poslala njegovoj obitelji. ⁹⁸

Postepeno su se u samom Petrogradu iscrpile mogućnosti u pronalaženju kupaca za *Vedu Slovena II*. U jesen 1883. Verkoviću je bilo jasno da ubuduće neće više imati kome podnositi tu knjigu na prodaju. ⁹⁹ Unatoč tome on je nastavio sakupljati pretplate za drugi dio *Vede Slovena II*, tj. za *Vedu Slovena III*, obraćajući se pojedincima kaligrafski napisanim pozivom da sudjeluju u tiskanju te knjige. ¹⁰⁰ Mora da je ubrzo uvidio da se ne smije upustiti u taj posao jer je na početku 1885. u *Vedu Slovena II* počeo ubacivati tiskani popis one »gospode Rusa« koji su dali doprinos za tu knjigu nakon njezina izlaska iz tiska. ¹⁰¹ Vjerojatno je u taj popis unio i one koji su dali prilog za drugi dio te knjige, tj. za *Vedu Slovena III*.

⁹⁶ Isto, 189, 457—458 (2).

⁹⁷ Isto, 437—441 (3—5).

⁹⁸ Isto, 189 bilj. 286, 223, 231, 37.

⁹⁹ Isto, 224 (10).

¹⁰⁰ BSS-R, Arhiv Iv. Kornilova (= IK), F 379, 406, St. Verković, Spb. 30. XII 1883. — Verković se i ranijih godina na isti način obraćao za pomoć za tiskanje »rodopskih pjesama«. Pojedincima je slao listu u koju su sami upisivali priloženu svotu. Listu je slao s popratnim pismom uz koje se u prilogu nalazila i neka vrsta prospekta o »rodopskim pjesmama«, napisana krasopisom. Tako je postupio 1881. u pismu poslanom grofu Orlovu-Davidovu. Njemu se Verković i zahvalio nakon dobivenih 25 rubalja (BLM-R, Fond Orlov-Davidova, F 219, P 23, 2 i 29).

¹⁰¹ Arnaudov, Verković, 232 (13).

U ožujku 1883. Verković je pisao Franji Račkom da se nada da će možda »oko jeseni« napustiti Rusiju. Najprije je želio doći u Zagreb, gdje se trebao odlučiti da li će otići u Serez ili nekamo drugamo.¹⁰² U jesen 1883. Verković je počeo razmišljati da izvan Rusije potraži »mecenata-spasitelja i sebi i rodopskom pronalasku«. Tada je bio napisao pismo Amerikancu Jamesu Gordonu Bennetu, vlasniku i uredniku *New York Herald*, koje mu je uputio tek na početku 1884. godine. Umjesto da mu Bennet pronađe mecenu među bogatim Amerikancima, on mu je s »ćuranskom naduvenostju« vratio »molbenicu«. Sredinom svibnja 1884. Verković se obratio drugoj jednoj važnoj ličnosti.¹⁰³ To je vjerojatno bila njegova molba njemačkom caru Wilhelmu I koju je poslao preko Bismarcka. Iz Njemačke je, pak, dobio odgovor da nemaju odgovarajućeg fonda za pokroviteljstvo »rodopskog otkrića«.¹⁰⁴

Usporedo sa sastavljanjem tih »molbenica« Verković je 1883. napisao i »strašnu Jeremijadu protiv zlobe i pakosti rusko-bugarsko-češke«, tj. optužbu negativnih stavova koje su prema »rodopskim pjesmama« imali ruski profesor Vl. Lamanski i knez Il. Vasiljčikov, bugarski historičar Marin Drinov i češki znanstvenici otac i sin Jireček. Objavio ju je na početku 1884. kao brošuru od dvadesetak stranica. U njoj je dao povijest svog »sedmogodišnjeg stradanja u Rusiji«.¹⁰⁵ Za glavne krivce svog stradanja u Rusiji smatrao je zapravo profesora Lamanskog i kneza Vasiljčkova. Oni su, kako je Verkoviću bilo prenijeto, u petrogradskom Slavjanskom blagotvoriteljnom občestvu, u kojem su tada bili najutjecajnije ličnosti, za »rodopske pjesme« bili izjavili: »Verković je došao ovamo da Rusima prodaje svoju laž [...]«.¹⁰⁶

Tu je brošuru ubrzo zatim preveo na bugarski poručnik Kosta Panica, koji ju je na početku 1885. objavio u bugarskom gradu Rusu (Ruščuk) najprije u listu *Slavjanin*, a zatim kao posebnu brošuru, da bi je mogao raspčavati po Bugarskoj.¹⁰⁷ Vjerojatno da ga je Panica, koji mu je kao student u Petrogradu a i kasnije u Bugarskoj činio razne usluge, poticao na objavljivanje te brošure u Petrogradu. Možda je Verković bio igračka u rukama Panice koji je u to vrijeme bio pobornik proaustrijske politike u Bugarskoj.¹⁰⁸

¹⁰² AJAZU, OR, XII, 789, St. Verković, Spb. 7/19. III 1883.

¹⁰³ Deželić, Verković i Hrvati . . . , 215.

¹⁰⁴ Arnaudov, Verković, 449 (9). — Verković je 1884. i 1885. uputio u svemu tri molbe Bismarcku. Prijepis jedne molbe, vjerojatno one iz 1884, Verković je 1888. poslao fra Grgi Martiću da bi Strossmayera upoznao s njezinim sadržajem i da bi bila objavljena u *Glasi Hercegovca* (Gavranović, n. dj., 293). Verković je poslao fra Gr. Martiću ili fra J. Božiću i prijepis svojih molbi iz 1885. godine. Sve su te tri Verkovićeve molbe objavljene 1939. (Drljić, Iz korespondencije S. I. Verkovića i kneza O. Bismarcka, *Franjevački vijesnik* XLVI/6—7, Visoko 1939, 214—222).

¹⁰⁵ Semiljetnja stradanija S. I. Verkovića v Rossii 1877—1884, Spb. 1884. — cit. po Arnaudov, Verković, 36; Isto, 189, 219 (7), 331 (5).

¹⁰⁶ Arnaudov, Verković, 36, 219 (7); v. Deželić, Verković i Hrvati . . . , 213.

¹⁰⁷ Sedem'godišno stradanje na S. I. Verkovića v' Rossija, Ruščuk' 1885. cit. po Arnaudov, Verković, 36; Isto, 235 (16), 48.

¹⁰⁸ Panica je 1884. i 1885. bio jedan od vođa revolucionarnog komiteta čiji je cilj bio priključenje Istočne Rumelije Bugarskoj. On je bio i vođa zavjere koja je u siječnju 1890. otkrivena u Sofiji, zbog čega je bio osuđen na smrt. Ovog puta je uz

Nakon nepovoljnog odgovora iz SAD i Njemačke, Verković odustaje od odlaska iz Rusije i ponovo bezuspješno pokušava preko ruskog dvora doći do većih novčanih sredstava da bi se mogao vratiti u Makedoniju i da bi mogao pred službenom komisijom dokazati vjerodostojnost »rodopskih pjesama«. U studenom 1884. molio je velikog kneza Sergeja Aleksandroviča da poradi kod cara Aleksandra III da bi u tu svrhu bile otkupljene njegove starine za svotu od 20 000 (oko 9 000 rubalja).¹⁰⁹ U istom je smislu podnio molbu i samom caru u prosincu 1885. godine. Uz molbu je bio priložio i tri stara rukopisa »prvo-stepene važnosti«. Oni su bili poslani prof. Lamanskom na mišljenje.¹¹⁰ Vjerojatno je mišljenje Lamanskog bilo da te starine nisu toliko vrijedne koliko ih je Verković cijenio.

Verković je od 1884. počeo svoje numizmatičke zbirke i staroslavenske rukopise nuditi i pojedinim bogatim i utjecajnim osobama u Petrogradu ili ih moliti da se one zauzmu za njihovu prodaju. Tako se obraćao pismima rjanskom plemiću Sergeju von Dervasu (1884), P. Demidovu (1884), rektoru Duhovne akademije episkopu Arseniju (1885) i slavistu Petru Bessonovu (1886).¹¹¹ Moguće je da je tim putem i prodao neki stari novac ili rukopis.

U ožujku 1884. Verković se počeo opet dopisivati s bugarskim učiteljem Stefanom Salgandžijevim, koji je tada živio u Plovdivu. U dvanaest pisama napisanih do ljeta 1885. molio ga je za razne usluge, a obavještavao ga je i o svom životu i radu.¹¹² U želji da potisne negativno mišljenje Bugara o njegovu političkom radu u Makedoniji i o »rodopskom otkriću«, Verković se prikazivao kao »arhitekt« Bugarske egzarhije i Sanstefanske Bugarske. Iznenađuje da je Salgandžijev prihvatio te tvrdnje, isto kao i bugarski student u Petrogradu Ivan Belinov (kasnije poznati bugarski političar), i da su o tome pisali u bugarskim listovima *S'edinenie* i *Južna B'lgarija*. Tada je Verković saopćio Salgandžijevu kako je iz »pouzdanih izvora« saznao da su se njegovi preci preselili iz Trakije u Bosnu.¹¹³

Od jeseni 1883. Verkovićev se materijalni položaj sve više pogoršavao. U toku 1884, kada je već bio iscrpio mogućnost prodaje *Vede Slovena* II u Rusiji, Verković je teško živio. Panica mu je iz Bugarske u srpnju i rujnu 1884. poslao 150 rubalja koje je sakupio kao pretplatu za *Vedu Slovena* II. U toku 1884. i 1885. Verković je uputio Panici i drugim znancima u Bugarskoj oko 500 primjeraka te knjige, ali je njihova prodaja, čini se, išla veoma sporo.¹¹⁴

Od kolovoza 1884. Verković je stanovao i hranio se na dug. Na početku 1885. uspio je, uz zalog dviju zlatnih starina, doći do nešto novaca i platiti stanarinu, ali više nije mogao obnoviti svoju odjeću, koja mu je sva bila u zakr-

---

pomoć rusofilске bugarske emigracije namjeravao srušiti Stambolovljevićev proaustrijski režim čiji je nekad bio vatreni pobornik (Istorija na B'lgarija II, Sofija 1955, 71—76, 124).

¹⁰⁹ Arnaudov, Verković, 459 (3).

¹¹⁰ Jelenić, Pisma Verkovića, 223; BSS-R, IP, F 608, 6 St. Verković, Spb. 26. II 1888.

¹¹¹ Arnaudov, Verković, 447—448 (4—6).

¹¹² Isto, 219—240 (7—16, 18, 20).

¹¹³ Isto, 44, 47, 48, 229—230 (11), 235 (15, 16), 237 (18), 488 (3).

¹¹⁴ Isto, 224—225 (10), 232—233 (13); Jelenić, Pisma Verkovića, 244.

pama. Imao je samo dvije poderane košulje, jedne hlače sa tri i jedan sako sa sedam zakrpa. Umjesto zimskog kaputa imao je stari poderani ljetni ogrtač koji je bio dobio na poklon. »Svi se dive kako mogu tu da živim i da podnosim jaku rusku zimu u takvom ljetnom ogrtaču«, jadao se u siječnju 1885. Salgandžijevu. U takvoj situaciji više nije ni mogao slati novac svojoj obitelji. U svibnju 1884. uputio joj je posljednju novčanu pošiljku.¹¹⁵

Da stvar bude još gora, Verkovića je od srpnja 1883. opterećivao veliki dug od 400 rubalja. Vjerojatno je taj novac bio posuđen za tiskanje brošure o »sedmogodišnjem stradanju Verkovića u Rusiji«. Kako Verković nije mogao isplatiti taj dug, kreditor je dao zaplijeniti sve Verkovićeve stare rukopise i oko 2 200 primjeraka *Vede Slovena* II. Sve su te stvari u travnju 1885. date na dražbu radi isplate duga koji je tada, zajedno s kamatama i sudskim troškovima, iznosio već 800 rubalja. Na dražbi su se, međutim, pojavili samo trgovci koji su htjeli kupiti stare rukopise i knjige na kile, »kao obični papir za zamatanje papra i kruha«. Kako su oni ponudili samo 400 rubalja, sudski je službenik prekinuo dražbu.¹¹⁶

Od 1884. započele su i Verkovićeve nevolje s obitelji. Do tada joj je on svake zime mjesečno slao po 5, a ponekad po 10 i više funti sterlinga (oko 50, odnosno oko 100 i više rubalja). Kako od svibnja 1884. nije više dobivala od Verkovića novac za život, Verkovićeva je žena u listopadu 1884. odlučila prodati kuću u Serezu za 110 t. lira (oko 220 dukata) i preseliti se u Plovdiv. Ne sačekavši njegovu suglasnost ona je to u studenom i učinila. Verković je bio veoma nezadovoljan tim postupkom svoje supruge. Nesporazumi su se produbili kada su majka i kći počele inzistirati da on dođe u Plovdiv. Verković ih je na kraju 1884. uvjeravao da nema novaca za put, da mora ostati u Rusiji dok ne proda starine i da uopće ne želi doći u Plovdiv u kome živi nekoliko njegovih ljutih »pakosnika i zavidnika: Danov, Bobčev, Govedarov, Mančev, Čomakov, dr Jankulov, Gešov, Vazov« i mnogi drugi. Nakon što otplati svoj dug i nađe sredstva za put, Verković se namjeravao susresti sa svojom obitelji u Hrvatskoj.¹¹⁷

Verkovićeve su se muke povećale kada je u ljeto 1885. doznao da mu se sin Ilija razbolio, a 1886. umro u Plovdivu. Za njegovu smrt optuživao je »zavidne i pakosne Bugare« koji nisu znali nagraditi njegovo »oriaško« »rodopsko otkriće«. ¹¹⁸ Čitava je situacija za Verkovića bila utoliko teža što su

---

¹¹⁵ Arnaudov, 224—225 (10), 231—232 (12, 13), 43.

¹¹⁶ Isto, 231 (12), 237 (18). — U pismu Salgandžijevu od 4. I 1885. Verković je naveo da je sa 400 rubalja bio pokrio dio troškova tiskanja *Vede Slovena* II i da je Panica, prije svog odlaska iz Petrograda u svibnju 1884, bio obećao kreditoru da će on taj iznos poslati iz Bugarske. Međutim, Verković nije objasnio zašto je Panica preuzeo na sebe tu obavezu. U istom pismu Verković je naveo da Panica nije taj novac »uputio ni do danas« (4. I 1885), iako je u sljedećem pismu istoj osobi javio da je od Panice do 23. prosinca 1884. bio primio 150 rubalja koje je on bio sakupio na ime pretplate za *Vedu Slovena* II. Znači da dug od 400 rubalja nije bio u vezi s *Vedom Slovena* II.

¹¹⁷ Isto, 43, 44, 224—227 (10), 239 (19).

¹¹⁸ Isto, 239 (20), 488—489 (4); Jelenić, Pisma Verkovića, 225, 245.

njegova žena i kći bile uvjerenе da on ne želi da zna za njih.¹¹⁹ Da bi on mogao isplatiti svoj dug u Petrogradu, njegova je supruga poduzela neke korake u nadi da će ga nakon toga uspjeti nagovoriti da dođe u Plovdiv. U svibnju 1885. obratila se osobno Ivanu S. Aksakovu. Znajući da je on »jedan od gorućih pokrovitelja« njezina muža zamolila ga je da pomogne Verkoviću isplatiti dug od 150 t. lira kako bi on mogao doći k njima u Plovdiv.¹²⁰ Istodobno je zatražila pomoć od 150 t. lira i od upravitelja Istočne Rumelije, ali je bila odbijena. Verkoviću je bilo javljeno da je uzrok tome bila raskošna i izazovna odjeća njegove žene i kćeri prilikom posjeta upravitelju, u što Verković nije vjerovao.¹²¹

Sve je to neizbježno utjecalo na Verkovićevo zdravlje. U proljeće 1885. Verković se žalio na vrtoglavice. U ljeto te godine Ivan Belinov je pisao St. Salgandžijevu o »očajnom položaju tog starca u Petrogradu«.¹²² Ni sam Verković nije se kasnije želio ni sjetiti svog života nakon 1884; »strašno je i spomenuti, a ne to [i] pripovedati...«, jadao se on u listopadu 1887. fra Josipu Božiću.¹²³

Na kraju 1885. i u 1886. izgledalo je da su Verkovićeви poslovi krenuli nabolje. Verković je na kraju 1885. predao nekoliko svojih radova Orestu Milleru, sveučilišnom profesoru u Petrogradu, da bi ih objavio. Nije jasno od koga je došao poticaj za to, od Verkovića ili Millera. Verković je tada predao Milleru zbirku od 200 makedonskih izvornih narodnih pjesama i zbirku od oko 90 makedonskih izvornih narodnih pripovijedaka, koje je zbirke do tada smatrao manje vrijednim od »rodopskih pjesama i pripovijedaka«. Miller je bio spreman pomoći Verkoviću, te je tražio načina da se te zbirke objave. Zato ih je dao akademiku Aleksandru Veselovskom da bi ih on predao II odjelu Akademije nauka. Veselovski je kasnije obavijestio Verkovića da je II odjel obje zbirke poslao na ocjenu Vatroslavu Jagiću. Kada se Verković obratio Jagiću, on je odgovorio da o tome ništa ne zna. Kasnije je Verković od P. Sirkua bio obaviješten da se njegove zbirke nalaze u arhivu Akademije, gdje ih je on vidio, ali ih Verković nije uspio tamo naći. Kada je na početku 1890. Slavjansko blagotvoriteljno obšćestvo u Petrogradu raspisalo natječaj s nagradom od 1 000 rubalja za »monografski i etnografski rad o Makedoniji«, Verković je ponovo zatražio povrat svojih zbirki, jer je s njima želio sudjelovati u tom natječaju.¹²⁴ Unatoč svim poduzetim koracima Verković nije uspio do kraja svog života doći do njih.¹²⁵

Na kraju 1885. Verković je bio O. Milleru dao i svoju statistiku Makedonije. Miller ju je predao A. Suvorinu da bi je on objavio u nastavcima u li-

¹¹⁹ Arnaudov, Verković, 239.

¹²⁰ BSS-R, BA, F 14, 91, Elena Verković, Plovdiv 28. V 1885.

¹²¹ Arnaudov, Verković, 238 (19), 240 (20).

¹²² Isto, 238 (19), 235 (15).

¹²³ Jelenić, Pisma Verkovića, 244.

¹²⁴ AANL, Kancelarija II odjeljenja, F 9, 0 1, 638, Or. Miller, Spb. 6. II 1886, Isto, St. Verković, Spb. 1. II 1890; Arnaudov, Verković, 187—188 bilj. 278.

¹²⁵ AANL, Kancelarija II odjeljenja, F 9, 0 1, 638; St. Verković, Spb. 21. V 1890, 24. V 1890, 4. VI 1890, 30. IX 1890, 14. XI 1890, 3. IV 1891. — Objе su zbirke pronađene tek na početku ovog stoljeća u papirima akademika Kunika (isto, 908) i kasnije objavljene.

stu *Novoe vremja*, ali ju je Suvorin odnio Slavjanskom blagotvoriteljnom obšćestvu. Tamo je došla u ruke Petru Vasiljčikovu, predsjedniku izdavačke komisije. Kako to društvo nije imalo sredstava, preporučilo je statistiku Naučnom komitetu Ministarstva vojske. Komitet ju je primio u ožujku 1886. godine. Za razliku od 1881. kada za statistiku u komitetu nisu bili zainteresirani, ovaj put su bili spremni da već sljedećeg mjeseca pristupe njezinu objavljivanju. Verković na to nije pristao, jer je želio u nju unijeti novi materijal koji je za boravka u Rusiji bio dobio iz Makedonije u »značajnoj količini«. Na tome je počeo odmah raditi. Za honorar je predložio da ga odredi sam Komitet nakon što rad bude objavljen.¹²⁶

U srpnju 1886. car je na zauzimanje ministra dvora Voroncov-Daškova otkupio od Verkovića za petrogradski Ermitaž neki stari novac, dvije vaze i nekoliko terakota. Po Verkovićevu kazivanju on je za te starine dobio 3 000 rubalja. Odmah je poslao Ministarstvu prosvjete Srbije 60 funti sterlinga (oko 600 rubalja). Tada je otplatio i svoj veliki dug u Petrogradu i time spasio staroslavenske rukopise i *Vedu Slovena II* od prodaje na dražbi.¹²⁷ Kreditoru je svakako dao 400 rubalja, a možda mu je, s obzirom na kamate i sudske troškove, morao dati 800, pa i više rubalja. S obzirom na to da je od 1884. živio na dug, vjerojatno je tada otplatio i druge dugove. Kako je i svojoj obitelji u Serezu morao nešto poslati, Verkoviću nije moglo ostati mnogo novaca za život.

Verković je 9. srpnja 1886. poslao 60 funti sterlinga (120 dukata) Ministarstvu prosvjete Srbije na ime otplate svog duga tom ministarstvu iz 1862. s molbom da mu se odmah pošalju njegova 24 staroslavenska rukopisa. Tim je rukopisima u stvari 1879. bio pokriven Verkovićev dug od 135 dukata. Krajem kolovoza 1886. Ministarstvo prosvjete je potvrdilo primitak novca i obavijestilo ga da taj novac može kada god hoće dobiti natrag jer je suspendirano Srpsko učeno društvo, s kojim je, navodno, trebalo »ovu stvar raspraviti«. ¹²⁸ Nakon toga su uslijedila dva Verkovićeve pisma Jovanu Boškoviću. Najprije je zaprijetio da će, ukoliko ne dobije rukopise, uslijediti njegova »Jeremijada i srpskoj vladi i u novinama ovdašnjim«. U drugom pismu, nakon što je primio Boškovićevo pismo s »blagonaklonim sadržajem«, dao je do znanja da se njegova statistika Makedonije trebala već početi štampati, ali da mu nije bilo »moguće dovršiti najglavnije: privesti u red istiniti broj stanovništva makedonskog, jerbo sve što je u ovoj stvari do sad bilo saobšteno Bugarima i Grcima diše *bezprimjernom tendenciom* — ja pako postupam u pravcu sasvim protivnom njihovom t.j. činim sve moguće da moj rad ugleda svet bez svakog kusura...«. ¹²⁹ Očito je da je time želio steći blagonaklonost ministra prosvjete

---

¹²⁶ Isto, 638, Or. Miller, Spb. 6. II 1886; Isto, IP, F 105, 02, 42, St. Verković, s. a.; Arnaudov, Verkovič, 187 bilj. 278, 450 (10); Jelenić, Pisma Verkovića, 224—225.

¹²⁷ AANL, IP, F 105, 02, 42, St. Verković, s. a.; AS, Pokloni i otkupi (= PO), K 56, 251, St. Verković, Spb. 10. VII 1886; BSS-R, Arhiv Bičkova, F 120, 467, St. Verković, Spb. 12. VII 1887.

¹²⁸ AS, PO, K 56, 251; Isto, MPs-P 1888, F VII, R 156, 7026, St. Verković, Spb. 9. VII 1886; Isto, 7549, MP, Beograd 26. VIII 1886.

¹²⁹ Isto, PO, K 56, 252, St. Verković, Spb. 16. VIII 1886; Isto, 253, St. Verković, Spb. 4. IX 1886.

Srbije, ali to ipak nije postigao. Sve do 1888. Ministarstvo prosvjete će nastojati da mu vrati novac koji je on uporno odbijao primiti.¹³⁰ Verković je očito bio uvjeren da će u Petrogradu za te rukopise dobiti mnogo više od 120 dukata.

Negdje u to vrijeme, možda nakon što je u Ermitažu uspio prodati starine, Verković je od Azijskog departmana Ministarstva inozemnih poslova u Petrogradu zatražio odštetu za starine koje je u veljači 1877. bio predao ruskom konzulu u Solunu Tr. Juzefoviču s molbom da ih on uputi Heraldičkoj akademiji u Pisi. Juzefovič to nije uspio učiniti, jer je vjerojatno zbog rusko-turskog rata morao naglo napustiti Solun. Starine je prije odlaska iz Soluna, navodno, ostavio nizozemskom konzulu da ih on pošalje u Pisu, ali one tamo nisu nikada dospjele. Kada je kasnije Verković u Petrogradu kod Juzefoviča postavio pitanje tih starina, Juzefovič je putem suda zatražio od Verkovića povratak posuđenih 20 t. lira (200 rubalja). Sud je, međutim, presudio da je Verković dužan isplatiti dug tek nakon što Juzefovič dokaže da je starine predao nizozemskom konzulu, što Juzefovič nije učinio. Ubrzo je zatim konzul Juzefovič naprasno preminuo. Nakon toga Verković je zatražio odštetu od Azijskog departmana za starine koje su, po Verkovićevu navodu, po antikvarnim cijenama u Parizu i Londonu vrijedile do 20 000 franaka (oko 9 000 rubalja).¹³¹ Verković se još u listopadu 1887. nadao da će možda dobiti odštetu za učinjenu mu štetu, koju je tada već cijenio na 100 000 franaka.¹³²

Verković nije mogao duže vrijeme raditi u miru na dovršenju statistike Makedonije. Već u proljeće 1887. ponovno je bio bez sredstava za život. Tada je bez uspjeha nastojao posuditi novac da bi ga poslao svojoj obitelji u Plovdiv. Kako od ljeta 1888. nije od Verkovića primila ni rublju, njegova se supruga zajedno s kćeri nenadano u lipnju preko Carigrada uputila u Petrograd. S posuđenim novcem uspjela je doputovati samo do Odese odakle je telegrafski zatražila od Verkovića 160 rubalja da bi mogla nastaviti put. Verković je sav očajan poslije 40 i više dana, nakon što je obišao 20 osoba, uspio u Petrogradu pronaći taj novac, i to na mjestu gdje ga nije očekivao. Stoga je njegova obitelj mogla doputovati u Petrograd tek u rujnu 1887. godine. Dolaskom obitelji Verkovićev se položaj još više pogoršao. Da bi došao do sredstava za život, morao je »neprestano trčkarati« po Petrogradu. Trpio je, također, i od »neprestanih ubijstvenih ukora i pecanja« »ekscentrične« supruge i kćeri koje su ga optuživale da je upravo on uzročnik svih »njihovih strašnih desetgodišnjih patnjâ«. Umjesto »utješjenja i hrabrenja« svojih najbližih, Verković je doživljavao suprotno. »Supruga i ćerka natječu se s mojim čudovišnim nenasivnicima i klevetnicima 'rusko-bugarsko-srbsko-českima' tko izmegju njih da me predstavi i nacerta crnjim i poganijim!«, žalio se Verković u listopadu 1887. fra Josipu Božiću, dodavši: »sve što je meni dragoceno i sveto ona smatra glupim i prokletim... a tako isto i ćerka!« Nesuglasice su proizlazile i iz toga što se supruga i kći nisu više željele vratiti u Serez, već su nagovarale Verkovića da odu u Bugarsku, čemu se on protivio.¹³³ U travnju Verković se, pak,

¹³⁰ Isto, MPs-P 1888, F VII, R 156, 9019, 13731, 783, 3343.

¹³¹ Arnaudov, Verković, 444.

¹³² Jelenić, Pisma Verkovića, 246, 232.

¹³³ Isto, 225, 231, 243—245.

žalio Iv. Paljmovu da ga supruga i kći optužuju za sinovu smrt i za sve njihove dotadašnje nevolje. Bojao se da u takvom duševnom stanju neće imati snage završiti statistiku Makedonije, od koje je očekivao da će ga »izvući« iz njegova teškog položaja. Budući da mu je bila »potrebna ne samo materijalna, već i moralna podrška«, on je tada molio Paljmova da pismom upozori njegovu suprugu na »neosnovanost njezinih optužbi«. Verković je sam nastojao uvjeriti suprugu i kćer da on do tada nije mogao drugačije postupiti, jer »druge alternative nije bilo«, ali u tome nije imao uspjeha.¹³⁴

U vrijeme kada je njegovo »očajanje dostiglo vrhunac«, Verković je našao srodnu dušu iz njegova starog kraja s kojom je čitavu godinu dana vodio opsežnu korespondenciju. Bio je to »mladi daroviti pisac« fra Josip Bone Božić iz Plehana. On se negdje na početku 1887. bio zainteresirao za Verkovićevu biografiju.¹³⁵ Verković je to objeručke prihvatio i od proljeća 1887. do proljeća 1888. napisao osam pisama, većinom vrlo opsežnih i s dosta autobiografskih podataka, potpisujući se Stipan Verković.¹³⁶ Od Božića je tražio i neke usluge.

Verković je živio u iluziji da bi on, da nije bilo »kleveta i intriga« protiv njegova »rodopskog otkrića«, još 1878. bio dobio rusku penziju od 3 000 rubalja. U prvom redu je za to smatrao odgovornim profesora Lamanskog i kneza Vasiljčikova. »... još iz početka tako su me strašno mistificirali i ocrnili, objasnjavao je on 1887. Božiću, da me svi smatraju za nevaljalijega od posljednjeg razvratnika i protuve«. Da bi mogao parirati tim »kleveticima«, Verković je molio Božića da mu njegovo bratstvo iz Sutjeske izda svjedodžbu o njegovoj »čudorednosti i vladanju« u vrijeme dok je u mladosti boravio u tom samostanu. Ona mu je i poslana.¹³⁷ Od Božića je, također, tražio da napiše članak »umorističko-satiričeskog svojstva« u kome bi opisao njegov »crni dan«, tj. njegov susret s »revolucionerkom« Jevrejnovom i odapeo »strelu osveticu« na Lamanskog i druge znanstvenike u Petrogradu (»samo ovdašnjimi, a ne moskovskimi i drugi; ostale sve štedi, jerbo sve zlo proizlazi samo od ovdašnjih vampira-pakosnikâ«). Verković se nadao da će se »među doglavnica Velikog Cara« naći netko tko će »obratiti pažnju carevu na nečuveni zverski postupak« Lamanskog i Jevrejnovu prema njemu. Božić je napisao takav članak, koji je objavljen u studenom 1887. u mostarskom *Glasi Hercegovca*. Verković, međutim, nije bio njime potpuno zadovoljan.¹³⁸

Nakon dolaska obitelji u Petrograd Verković se nalazio u stalnoj besparici te su živjeli na dugu. Kada bi povremeno došao do neke svote novca, njom

¹³⁴ AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 5. IV 1888.

¹³⁵ Arnaudov, Verković, 489 (4). — Verković je povremeno održavao vezu sa svojim franjevačkim kolegama iz mladosti. Sačuvana su četiri njegova pisma upućena fra Grgi Martiću između 1875. i 1892. (Gavranović, n. dj., 292—296), kao i prijepis jednog njegovog pisma upućenog Gr. Martiću na početku 1887. (Arnaudov, Verković, 488—489 /4/). U ljetu 1884. Verković je pokušao uspostaviti kontakt, čini se, sa zagrebačkim kanonikom Franjom Gašparićem, ali je po svoj prilici ostalo samo na tom pismu (Deželić, Verković i Hrvati . . . , 212—218).

¹³⁶ Jelenić, Pisma Verkovića, 222—256 (I—VII); Arnaudov, Verković, 489 (5).

¹³⁷ Jelenić, Pisma Verkovića, 231, 240—241, 246; Arnaudov, Verković, 489 (5).

¹³⁸ Jelenić, Pisma Verkovića, 241, 246, 248, 250, 251, 256; Radinić, Njegov crni dan, *Glas Hercegovca* IV/43, Mostar, 30. XI 1887, 2—3; IV/44, 7. XII 1887, 3.

je mogao pokriti samo najnužnije životne potrebe svoje obitelji, ali nije mogao učiniti nikakve druge izdatke. Kada su mu supruga ili kći bile bolesne, nije mogao kupiti za njih lijekove.¹³⁹ Također, nije mogao obnoviti ni svoju odjeću. U travnju 1888. žalio se Iv. Paljmovu da se u svom ogrtaču ne želi nigdje pojaviti, a u prosincu iste godine da zbog laganog ogrtača strada od velike zime.¹⁴⁰

Na koje se sve načine dovijao da bi došao do neke rublje slikovito ilustriraju njegova četiri pisma u vezi s prodajom Kataloga zbirke Hludova koji je bio tiskan u ograničenom broju primjeraka i koji je sam Verković bio nabavio za 30 rubalja. Taj je katalog u stučenom 1887. želio od njega kupiti arheolog Pavel Tihonov. Verković je u svojim pismima upotrijebio svu svoju umješnost i lukavstvo kako bi taj katalog prodao za 60 rubalja, ali se na kraju morao zadovoljiti sa 25 rubalja.¹⁴¹

Verković je bio u stalnoj potrazi za osobama kojima bi prodao svoje starine ili od kojih bi dobio neku pozajmicu. Tako je rukopis jednog Apostola iz vremena kralja Vukašina i još jednu rukopisnu knjigu 1887. dao u zalag arhimandritu Troicko-Sergijevske lavre kod Moskve Leonidi za 120 rubalja.¹⁴²

U veljači 1888. Verković je najprije zatražio od lingvista Polihronija Sirkua, a zatim od lingvista Ivana Pomjalovskog, zajam od 200 rubalja na račun honorara koji je očekivao za statistiku Makedonije. Kao garanciju nudio je jedan stari rukopis. Istodobno je preko Pomjalovskog ponudio neke rukopise čini se Društvu ljubitelja stare pismenosti.¹⁴³ Izgleda da taj zajam nije dobio i da rukopis nije uspio prodati.

U ožujku 1888. Verković se nalazio u tako »užasnom položaju« u kome čovjek »ili spasen bude čudom, ili se sunovrati u bezdan od kuda više izlaska nema«, pisao je on tada fra Božiću.¹⁴⁴ Pomoć mu je tada, ipak, došla, i to od Slavjanskog blagotvoriteljnog obšćestva u Petrogradu, gdje Lamanski više nije imao utjecaja.

Zahvaljujući poznanstvu sa slavistom Petrom Bessonovim i Ivanom Paljmovim, profesorom Duhovne akademije u Petrogradu, Verković je uspio u proljeće 1888. nakon dugogodišnjeg prekida ponovo uspostaviti dobre odnose sa Slavjanskim blagotvoriteljnim obšćestvom u Petrogradu.¹⁴⁵ Od tog je dru-

¹³⁹ AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 20. IV 1888. i pismo bez datuma.

¹⁴⁰ Isto, St. Verković, Spb. 5. IV 1888. i pismo bez datuma.

¹⁴¹ BSS-R, Arhiv Tihonova, F 777, 495, St. Verković, Spb. 3, 9, 15 i 21. XI 1887.

¹⁴² Arnaudov, Verković, 481, 502.

¹⁴³ BSS-R, IP, F 608, 6, St. Verković, Spb. 25. i 26. II 1888.

¹⁴⁴ Arnaudov, Verković, 489 (5).

¹⁴⁵ Sačuvano je devet pisama Verkovića upućenih Iv. Paljmovu između 5. IV 1888. i 1. I 1889. (AANL, IP, F 105, 0 2, 42) Dva nedatirana pisma potječu iz prosinca 1888. godine. Pismo koje je pogrešno datirano 16. VI 1886. u stvari je od 16. VI 1888. godine. To je vidljivo, između ostalog, i iz navedene adrese. Do 1887. Verković je stanovao u Nevskom prospektu 88 (Deželić, Verković i Hrvati ..., 218; Jelenić, Pisma Verkovića 227, 229). U siječnju i travnju 1887. kao adresu je navodio Nadeždinsku ulicu 2 (Jelenić, Pisma 251, 256). U lipnju i studenom 1888. stanovao je u Nevskom prospektu 110, stan br. 19 (AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 11. VI i 21. XI 1888), koju je adresu naveo i u tom pogrešno datiranom pismu.

štva tada dobio pomoć od 50 rubalja. Kako je tom svotom uglavnom pokrio dugove, ubrzo je opet bio bez ijedne rublje.¹⁴⁶ Stoga je u travnju u dva navrata molio Paljmova da poradi kod namjesnika Troicko-Sergijevske lavre, arhimandrita Inokentija, da mu posudi 80 rubalja, ali ih nije uspio dobiti. Za taj su zajam trebala biti pokriće dva rukopisa koja su se nalazila kod blagajnika te lavre Arsenija, kao zalog za jednu raniju pozajmicu od 30 rubalja.¹⁴⁷

Na preporuku Paljmova Verkovića je u travnju 1888. primio sekretar Slavjanskog blagotvoriteljnog obščestva Vasilije Aristov u vezi s pomoći koju je Verković tražio. On ga je uputio Sableru, članu savjeta tog društva.¹⁴⁸ Ubrzo zatim Verković je od tog društva ponovo dobio pomoć, ovog puta od 70 rubalja. Većina i te svote otišla je na otplatu dugova za sobu i život, a s preostalih 10 rubalja Verkovićeve je obitelj »ekonomizirala« čitava četiri tjedna. Kada je ponovo ostao bez novca, Verković se obratio Sableru s pismom Uprave fonda za siromašne literate. Na to mu je Sabler iz svog džepa podario nekoliko rubalja, pri čemu se Verković osjećao veoma neugodno. »Imao sam da propadnem u zemlju od srama«, potužio se tada Paljmovu.¹⁴⁹ Verkoviću je tada, osim Paljmova, nastojao pomoći i čitav slavjanofilski krug ljudi okupljen oko Slavjanskog blagotvoriteljnog obščestva: Bessonov, Sabler, Aristov, Petar Vasiljčikov, general M. Mirković i protojer Lebedev.¹⁵⁰

Nalazeći se u velikoj oskudici i dugovima, Verković se zajedno s obitelji potkraj svibnja 1888. preselio u stan koji je za 10 rubalja bio jeftiniji.¹⁵¹ Sutradan (26. V) teška je srca zatražio od srpske vlade povrat poslanih 60 funti sterlinga (oko 600 rubalja). Kako se srpsko poslanstvo u Petrogradu najprije obratilo Ministarstvu inostranih poslova u Beogradu za mišljenje, Verković je taj novac mogao podići tek u lipnju ili na početku srpnja.¹⁵²

Negdje na početku 1888. Verković je ruskom Generalštabu bio predao jedan dio svog opisa i statistike Makedonije, ali se njoj u ožujku bio zametnuo trag. Ona je zatim pronađena kod P. Sirkua, istraživača kulturne povijesti Južnih Slavena i Rumunja, kome je sigurno data na mišljenje. Verković se dosta bio namučio i iznervirao dok je uspio pronaći gdje se statistika nalazi i dok je ona vraćena Generalštabu.¹⁵³ Naučni komitet Ministarstva vojske je krajem lipnja 1888. odlučio da se opis i statistika Makedonije tiska u 600 primjeraka, od kojih će Verkoviću biti prepušteno 500 primjeraka, zajedno s honorarom od 500 rubalja. Tada je Verkoviću isplaćeno 200 rubalja na ime predujma za honorar.¹⁵⁴

¹⁴⁶ AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 5. IV 1888. i pisma bez datuma.

¹⁴⁷ Isto, St. Verković, Spb. 5. IV i 20. IV 1888. i pismo bez datuma.

¹⁴⁸ Isto, St. Verković, Spb. 20. IV 1888.

¹⁴⁹ Isto, St. Verković, Spb. 11. VI 1888. i pismo bez datuma.

¹⁵⁰ Isto, St. Verković, Spb. 11. VI 1888. — pismo istog dana upućeno Paljmovu i pismo upućeno Bessonovu.

¹⁵¹ Isto, St. Verković, Spb. 11. VI 1888. — v. bilj. 145.

¹⁵² AS, MPs-P 1888, F VII, R 156, 234, St. Verković, Spb. 26. V 1888; Isto, 4249, 5371.

¹⁵³ AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković Spb. 5. i 20. IV 1888.

¹⁵⁴ Isto, St. Verković, Spb. 11. VI 1888. i pismo bez datuma.

Kako je tih 200 rubalja potrošio do kraja studenog 1888, Verković je — ne spominjući onih 60 funti sterlinga (oko 600 rubalja) koje je bio preuzeo od srpskog poslanstva u Petrogradu — u dva navrata, čini se u prvoj polovini prosinca 1888, molio Iv. Paljmovu da posreduje kod Slavlanskog blagotvornog obščestva da ono za 300 franaka (oko 120 rubalja) otkupi od njega jedan zlatni novac Aleksandra Makedonskog, koji se nalazio kao zalag kod Kreditnog društva. Ukoliko to ne bude izvodljivo, molio je Paljmovu da se on ponovo zauzme kod arhimandrita Inokentija za zajam. Ovaj put je tražio pozajmicu od 70 rubalja, koju bi vratio kada dobije honorar za statistiku Makedonije.¹⁵⁵ Čini se da je tada Verkoviću pomognuto na neki drugi način, jer se 20. prosinca 1888. zahvalio Bessonovu za »velikodušni dar«, kao i P. Vasiljčikovu.¹⁵⁶

Verković je u toku 1887. i 1888. bezuspješno pokušavao da i izvan Rusije dođe do sredstava za život. Na početku 1887. molio je najprije fra Grgu Martića, a zatim i fra Josipa Božića, da pokušaju u Bosni i Hrvatskoj prodati nekoliko stotina primjeraka *Vede Slovena II*. Od te knjige imao je na početku 1887. u Petrogradu još 2 000 primjeraka, a u Zagrebu oko 50 primjeraka. U Zagrebu je imao i približno isti broj Zbornika makedonskih narodnih pjesama iz 1860. godine.¹⁵⁷ U ljeto 1888. zamolio je Gr. Martića da poradi kod nekog hrvatskog lista, Jugoslavenske akademije ili kod Strossmayera da otkupe njegovu korespondenciju s drom Jankom Šafarikom od preko 200 pisama.¹⁵⁸ Korespondencija nije bila otkupljena, a nema podataka ni da su *Veda Slovena II* i Zbornik makedonskih narodnih pjesama iz 1860. bili tada u Bosni i Hrvatskoj prodavani.

U teškoj situaciji po Verkovića neki su Bugari pokušavali da mu pomognu. Plovdivski odvjetnik Konstantin Kalčov, čija je obitelj pomagala Verkovićevu obitelj za njezina boravka u Plovdivu, predložio je, čini se 1886, bugarskoj vladi da Verkovića postavi za direktora muzeja u Plovdivu i da otkupi njegove staroslavenske rukopise. Ministarstvo prosvjete u Sofiji zainteresiralo se jedino za stare rukopise i zatražilo od Verkovića njihov popis i cijenu. Verković je na kraju 1887. poslao Ministarstvu prosvjete »spisak rukopisâ sa obširnijim izloženijem njihove važnosti i značenja po filologiju staroslavjanskog jezika«. Što se tiče cijene, na inzistiranje supruge i kćeri, prepustio je ministru prosvjete da je on odredi.¹⁵⁹ Izgleda da je na tome čitava ta stvar i ostala.

U Petrogradu 1888. Verković je u krugu slavenofila bio upoznao bugarskog političara Dragana Cankova, koji se tada nalazio u emigraciji. Vjerojatno zbunjen oprečnim ocjenama »rodopskog otkrića«, Cankov je putem pisma zatražio mišljenje o Verkovićevim etnografskim i drugim radovima od bugarskog historičara i profesora univerziteta u Harkovu Marina Drinova. U svom odgovoru u studenom 1888. Drinov je pozitivno ocijenio dotadašnje Verkovićeve radove u odnosu na »bugarsku narodnu stvar« i izrazio mišlje-

¹⁵⁵ Isto, St. Verković, oba pisma bez datuma.

¹⁵⁶ Isto, St. Verković, s. a.; Arnaudov, Verković, 448 (7).

¹⁵⁷ Arnaudov, Verković, 489 (4); Jelenić, Pisma Verkovića, 225.

¹⁵⁸ Gavranović, n. dj., 294.

¹⁵⁹ Arnaudov, Verković, 488—489 (4); Jelenić, Pisma Verkovića, 250.

nje da je bugarska vlada dužna pomoći Verkoviću. Drinov je u tom pismu znatno ublažio svoje negativno mišljenje o »rodopskim pjesmama«. Prijepis tog pisma Verković je dobio od Cankova. Smatrajući do tada Drinova za jednog od najvećih »klevetnika rodopskog otkrića« i za jednog od glavnih uzročnika njegovih dotadašnjih patnji, Verković je doživio ovo pismo kao »skidanje ljage s njegove časti«. Stoga ga je odnio pukovniku Komarovu, uredniku petrogradskog lista *Svet*, gdje je to pismo objavljeno na početku 1889. godine.¹⁶⁰ Verković je dobro poznao Komarova, koji je također pripadao krugu slavenofila u Petrogradu, kao i njegova suradnika Aleksandra Bikova. Oni su navodno bili jedini Rusi koji su Verkovića za čitava njegova boravka u Rusiji pozivali u svoju kuću.¹⁶¹

Usporedo s traženjem sredstava za svakodnevni život, Verković je i nadalje uporno nastojao da car Aleksandar III otkupi njegovu zbirku starih rukopisa i tako dođe do veće svote novca kako bi u Makedoniji mogao dokazati autentičnost »rodopskih pjesama«. U tom je smislu u studenom 1886. uputio molbu ministru dvora grofu Voroncev-Daškovu, a u lipnju 1887. carskom general-ađutantu Rihteru.¹⁶² U molbi upućenoj u lipnju 1887. tražio je za svoju zbirku 20 000 rubalja, koliko mu je bilo potrebno, po njegovoj ocjeni, za »potpuno obezbegjenje i povratak u Makedoniju«. Rukopisi su bili poslani na ocjenu Afanasiju Bičkovu, direktoru Publične biblioteke u Petrogradu. Pretpostavljajući to, Verković se njemu obratio pismom u srpnju 1887. potcrtavajući posebnu vrijednost šest rukopisa iz te zbirke, pozivajući se pri tom na mišljenje drugih stručnjaka. Bičkov, »koji ni svecu ne želi dobra, a kamoli čoveku«, na veliko je Verkovićevo zgražanje »šeretski« procijenio tu zbirku na 4 000 rubalja. Nakon toga, Verković nije dobio odgovor dvora na njegovu ponudu.¹⁶³

Verković je u lipnju 1888. molio P. Bessonova da on preko grofa Orlova Davidova, »koga car naročito voli«, pokuša zagovarati njegovu stvar.¹⁶⁴ Verković je još uporniji bio u nagovaranju Paljmova u tom pravcu. U čitavoj drugoj polovini 1888. on ga je u više pisama molio da pokuša nagovoriti P. Vasiljčikova da on preko grofa Orlova Davidova, s kojim je bio u srodstvu, upozori ministra dvora grofa Voroncova Daškova na važnost Verkovićeve zbirke starih rukopisa.¹⁶⁵ Vasiljčikov se, međutim, nije pokazao spremnim podržati Verkovićevu molbu.¹⁶⁶

Na početku travnja 1889. Verković je za svoju zbirku rukopisa pokušao zainteresirati ruskog prestolonasljednika Nikolaja. U molbi upućenoj njemu svoju je zbirku ponudio za 20 000 rubalja, kolika mu je svota bila potrebna

¹⁶⁰ Arnaudov, Verkovič, 50, 197, 449 (8, 9), 460 (4); AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, s. a.

¹⁶¹ Arnaudov, Verkovič, 452 (11).

¹⁶² AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 11. VI 1888.

¹⁶³ Jelenić, Pisma Verkovića, 250; BSS-R, Arhiv Bičkova, F 120, 467, St. Verković, Spb. 12. VII 1887.

¹⁶⁴ AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 11. VI 1888. — pismo Bessonovu.

¹⁶⁵ Isto, St. Verković, Spb. 11. VI 1888, 16. VI 1886, 21. XI 1888. i dva pisma bez datuma.

¹⁶⁶ Isto, St. Verković, Spb. 1. I 1889.

da može u Makedoniji raditi na dokazivanju »istinitosti rodopskog otkrića«. Ubrzo zatim zamolio je grofa P. Šuvalova (22. IV) i ministra dvora Voroncova Daškova (26. IV) da njegovu stvar podrže kod cara i prestolonasljednika.¹⁶⁷ Kako nije bilo odjeka ni na tu molbu, Verković je pokušao svojevrsnom reklamom obratiti pažnju na svoju zbirku starih rukopisa.

U listopadu 1889. u petrogradskim *Slavjanskim izveštijama*, čiji je urednik tada bio Verkovićev prijatelj pukovnik V. Komarov (koji je na tom položaju upravo bio zamijenio prof. Lamanskog), objavljen je poduži članak o važnosti Verkovićeve zbirke starih rukopisa.¹⁶⁸ Taj je članak zatim tiskan kao posebna knjižica, vjerojatno na Verkovićev trošak. Sudeći po stilu i sadržaju, članak je napisao Verković ili ga je netko od Verkovićevih znanaca sastavio na osnovi šireg Verkovićevega teksta, možda onog popisa i opisa njegove zbirke rukopisa koji je on 1887. b.o poslao bugarskom Ministarstvu prosvjete. U članku, odnosno knjižici, posebna je pažnja posvećena opisu šest rukopisa »prvo-klasne važnosti« (od njih su u članku, objavljenom 1885. u petrogradskom *Svetu*, bila opisana samo dva), dok su na kraju u popisu dati naslovi 31 rukopisa.¹⁶⁹

Osim pokušaja da proda svoju zbirku starih rukopisa, Verković je od 1886. do 1890. nastojao spasiti jednu veliku numizmatičku zbirku od prodaje na dražbi. Radilo se o 1 000 komada starog srebrnog i zlatnog novca i briljantnom prstenu koji je Verković bio ostavio nekom bogatom Grku u Serezu kao pokriće za zajam od 150 t. lira, dobiven prije odlaska iz Makedonije 1887. godine. Nakon smrti kreditora 1885. taj je zalog trebao biti prodan na dražbi u Solunu za pokriće duga koji je tada s kamatama iznosio već 450 t. lira. Budući da je smatrao da taj zalog vrijedi najmanje 1 000 t. lira, Verković je tražio načina da otplati dug i spasi zalog. Bez uspjeha je bio molio Bugarsku egzarhiju da mu ona pomogne. Nije bila uslišana ni njegova molba koju je preko Panice bio, čini se 1886, podnio bugarskoj Narodnoj skupštini za otkup 2 000 primjeraka *Vede Slovena* III.¹⁷⁰ Na kraju 1888. Verković je uzalud pokušavao u Petrogradu zainteresirati Paljmova i Bessonova za tu numizmatičku zbirku. Molio ih je da ga spase od »katastrofe« i preporuču ministru dvora da se otkupi njegova zbirka rukopisa i tako dođe do novca za pokriće duga.¹⁷¹ Paljmova je i na početku 1889. preklinjao »da se smiluje« kako starine vrijedne najmanje 10 000 rubalja (1 000 t. lira) ne bi otišle u bescijenje.¹⁷² Kako nitko ni u Bugarskoj, ni u Rusiji nije izašao u susret Verkovićevim molbama, zalog je 1890. prodan za samo 120 t. lira, jer monete, po Verkovićevu kazivanju, nisu bile prodane po svojoj numizmatičkoj vrijednosti već po vrijednosti njihova zlata i srebra.¹⁷³

¹⁶⁷ Arnaudov, Verković, 200, 449 (8), 460—461 (4, 5).

¹⁶⁸ *Sobranie drevnih' slavjanskih' rukopisej S. Verkovića, Slavjanskija izveštija* br. 41, Spb. 8. X 1889, 973—986.

¹⁶⁹ *Sobranie drevnih' slavjanskih' rukopisej S. Verkovića*, Spb. 1889, 3, 14—15.

¹⁷⁰ Arnaudov, Verković, 467, 491, 200.

¹⁷¹ Isto, 448 (7); AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 21. XI 1888. i pismo bez datuma.

¹⁷² AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 1. I 1889.

¹⁷³ Arnaudov, Verković, 467, 491.

Usporedo sa svim ostalim poslovima, Verković je radio na dovršenju opisa i statistike Makedonije, koje je Naučni komitet Ministarstva vojske želio da se što prije objave.¹⁷⁴ Na kraju 1888. Verković je predao Generalštabu dopunske podatke i čekao da mu se javi da li se i oni prihvaćaju. Tada se Bessonov bio zauzeo za Verkovića u Generalštabu.¹⁷⁵ Odgovor je sigurno bio pozitivan, jer je sredinom ožujka 1889. Verković bio izradio predgovor za svoje djelo.¹⁷⁶ Po odluci načelnika Generalštaba generala Obručeva Verkoviću je, čini se od početka 1889, mjesečno isplaćivano 60 rubalja na ime preostalog honorara.¹⁷⁷ Na taj je način Verkoviću bilo omogućeno da završi svoj rad, za koji je još do proljeća dobivao dopunske podatke iz Makedonije. Rukopis je konačno na početku lipnja 1889. predan u tisak, koji je završen u sljedećem mjesecu.¹⁷⁸

Knjiga je objavljena pod naslovom: Topografsko-etnografski prikaz Makedonije.¹⁷⁹ To je bio prvi opširniji geografski opis središnjeg i južnog dijela Makedonije i prva demografsko-etnografska statistika čitave Makedonije, na ukupno 371 stranici. Najveća vrijednost te knjige, bila je određivanje slaven-skog i grčkog etničkog prostora na jugu Makedonije, koja je ideja i vodila Verkovića od prvog dana rada na tom materijalu na početku 1860-ih godina. U međuvremenu su se, međutim, bili promijenili politički odnosi na Balkanu u vezi s Makedonijom. Srpsko-bugarska nadmetanja oko nje postajala su od 1879. sve žešća. Tada se počinje stvarati u Bugarskoj i u Srbiji jedna posebna pseudoznanstvena literatura (jedan od autora je bio Marin Drinov), čiji je jedini cilj bio dokazivanje bugarskog, odnosno srpskog etničkog karaktera slaven-skog stanovništva u Makedoniji.¹⁸⁰ Stoga je, u takvom kontekstu balkan-skih odnosa, Verkovićevo imenovanje Makedonaca Bugarima išlo u korist tadašnje politike bugarske države i onih slavenofila u Rusiji koji su zagovarali Sanstefansku Bugarsku.

Verkovićeva je knjiga izazvala proteste srpskog poslanika Đorđa Simića u Ministarstvu inostranih poslova i Generalštabu u Petrogradu.¹⁸¹ Također je bila napadnuta i u srpskoj štampi, u beogradskim listovima *Domovini* i *Veli-*

---

¹⁷⁴ AANL, IP, F 105, 0 2, 42, St. Verković, Spb. 21. XI 1888.

¹⁷⁵ Isto, St. Verković, oba pisma bez datuma.

¹⁷⁶ Arnaudov, Verković, 333 (8).

¹⁷⁷ Isto, 479. — Nejasno je koliko je iznosio Verkovićev honorar za tu knjigu. U pismu Stambolovu 1892. i u pismu G. Živkovu 1893. naveo je da je primio 800 rubalja (Arnaudov, Verković, 471, 479). U pismu Gr. Martiću 1892. naveo je 1 000 rubalja (Gavranović, n. dj., 294). U pismu vicedirektoru Azijskog departmana D. Lisovskom od 17. X 1889. u kojemu je tražio pomoć, naveo je samo 500 rubalja (Arnaudov, Verković, 450 /9/).

¹⁷⁸ Arnaudov, Verković, 332—333 (7—9), 480.

¹⁷⁹ S. Verković, 'Topografičko-etnografičeskij očerk' Makedonij S. Peterburg' 1889.

¹⁸⁰ Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi..., 228—239.

¹⁸¹ Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova u Beogradu, Političko odeljenje 1890, F I/IV, V 4, 479, Đ. Simić, Petrograd 21. III 1890 (57); Arnaudov, Verković, 455 (3).

koj Srbiji i novosadskom listu *Naše doba*.¹⁸² Posebno se spočitavalo Verkoviću što je on objavio svoju knjigu nakon knjige Spiridona Gopčevića u kojoj je Gopčević dokazivao da su Makedonci Srbi.¹⁸³ Nasuprot tome, sofijska *Svoboda* je veoma pohvalno pisala o toj Verkovićevoj knjizi.¹⁸⁴

Verkovićeva je knjiga izazvala negativna reagiranja i kod ruske diplomacije, u prvom redu kod Ivana Jastrebova, ruskog konzula u Solunu, koji je u jednoj svojoj knjizi iz 1886. zastupao gledište da su Makedonci Srbi.¹⁸⁵ Vicedirektor Azijskog departmana Ministarstva inozemnih poslova Rusije D. Lisovski predbacio je Verkoviću nakon izlaska knjige što je rusku vladu doveo u zabludu. Svojom statistikom Makedonije Verković je, kako je sam ustanovio, ubrzo u Rusiji dobio mnogo više protivnika, nego što ih je ranije imao protiv »rodopskih pjesama«.¹⁸⁶

Verković je očekivao da će mu opis i statistika Makedonije otvoriti mogućnost za afirmaciju »rodopskih pjesama« i da će »častno otići iz Rusije«. Unatoč napadima na njegovu statistiku Makedonije, on se u listopadu 1889. obratio vicedirektoru Azijskog departmana D. Lisovskom s molbom da Ministarstvo inozemnih poslova Rusije otkupi od njega 100 primjeraka te statistike za 700 rubalja. Novac mu je bio potreban kako bi u roku od šest mjeseci mogao dokazati autentičnost »rodopskog otkrića«.¹⁸⁷ Ministarstvo očito nije izašlo u susret toj njegovoj ponudi.

Honorar, koji je do rujna 1889. dobivao za statistiku Makedonije, brzo je bio potrošen. Tada je Verkovićeva obitelj ponovo pala u neimaštinu, koju je u punoj mjeri osjećala kroz čitavu 1890. godinu. U takvoj situaciji Verković se počeo snalaziti kao i u prošlim godinama, na sve je strane tražio ljude koji će mu pomoći. U ožujku 1890. dobio je od grofa Ignatjeva pomoć od 55 rubalja. U listopadu mu je bogati bugarski trgovac iz Braile Stefan Beron poslao 14 napoleondora (100 rubalja). U studenom 1890. Verković je ponovo molio Ignatjeva da mu kod Slavjanskog blagotvorničkog obščestva izradi pomoć od 200 rubalja.¹⁸⁸

Napušten od Srbije, neprihvaćen od Rusije, Verković je tražio izlaz u Bugarskoj. Nakon objavljivanja Verkovićeve statistike Makedonije arhimandrit Metodije Kušević, koji je tada boravio u Petrogradu, zauzeo se u prosincu 1889. kod bugarskog egzarha u Carigradu da se Verkoviću pomogne. Egzarhija je tada kupila 50 primjeraka te Verkovićeve knjige.¹⁸⁹ Negdje u isto vrijeme Ver-

¹⁸² *Domovina* II/65, Beograd 1890, 2 — II/67, Beograd 1890, 2—3, *Velika Srbija* III/4, Beograd 1890, 2—3; *Naše doba* VI/22, Novi Sad 17/29. III 1890, 1—3.

¹⁸³ S p. G o p č e v i ć, *Makedonien und Alt Serbien*, Wien 1889.

¹⁸⁴ Arnaudov, Verković, 199, 490 (8), 492 (12); Dr. S. M. Vede Slovena, *Naše doba* VI/22, Novi Sad 17/29. III 1890, 1—3.

¹⁸⁵ I. J a s t r e b o v', *Obyčai i pėsni tureckih' Serbov' (iz Prizrėnė, Ipekė, Moravė i Dibrė)*, Spb. 1886.

¹⁸⁶ Arnaudov, Verković, 451 (10), 461 (5), 454 (2), 449 (9).

¹⁸⁷ Isto, 450 (9).

¹⁸⁸ Isto, 455 (3), 456 (4), 480; Dokumenti . . . na Verković, 620 bilj. 2.

¹⁸⁹ Arnaudov, Verković, 197, 198, 491.

kovićeve žena i kći obratile su se bugarskom Ministarstvu prosvjete s molbom da se Verkoviću dâ penzija i otkupi 250 primjeraka statistike Makedonije. Ministarstvo prosvjete je u veljači 1890. obavijestilo Verkovića da će otkupiti 200 primjeraka statistike Makedonije i da može u *Sborniku za narodni umotvorenija* objaviti folklorne materijale iz Makedonije, a što se tiče penzije uputilo ga je na bugarsku Narodnu skupštinu. Verković je na to poslao Ministarstvu prosvjete 200 primjeraka Statistike Makedonije i sve pjesme namijenjene za *Vedu Slovena* III. Zatim je u tri navrata od travnja do srpnja 1890. urgirao s pitanjima kakvu nagradu može očekivati za poslane knjige i »rodopske pjesme«, ali odgovor nije dobivao. Verković je i Narodnoj skupštini u Sofiji bio uputio molbu za dobivanje penzije.¹⁹⁰

Bugarska Narodna skupština odredila je Verkoviću 8. prosinca 1890. mjesečnu penziju od 300 leva, pod uvjetom da se preseli u Bugarsku i da svoje starine preda bugarskoj vladi.¹⁹¹

Dobivanje penzije i postavljanje uvjeta o predaji starina bugarskoj vladi svakako su utjecali na Verkovića da stare rukopise proda u Rusiji za mnogo nižu cijenu od one koju je do tada tražio. Do tada se on nije mogao lako rastati »s poslednjom svojom nadom«. ¹⁹² Budući da mu nakon dobivanja penzije rukopisi nisu više predstavljali jedino materijalno pokriće za stare dane, Verković se u pismu upućenom Af. Bičkovu 12. prosinca 1890. složio s cijenom od 4 000 rubalja i molio ga da skrene pažnju ministru dvora na važnost njegove zbirke.¹⁹³ Negdje u proljeće 1891. prihvatio je i manju cijenu. Prodao ih je za 3 000 rubalja, uvjeren da ih je dao u bescijenje.¹⁹⁴ Javna biblioteka je tada od njega otkupila 1 tiskanu knjigu iz XVI st. i 34 rukopisa, od njih 12 na pergamentu, među kojima su od posebne važnosti bili makedonski Slepčanski apostol i Orbelski triod.¹⁹⁵

Time je Verković dovršio prodaju gotovo svih starina koje je bio donio u Rusiju. Preostala tri rukopisa, koja je smatrao vrednijim od prodanih, poslao je na početku svibnja 1891. Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu. F. Račkog je zamolio da ih pridruži ostalim njegovim rukopisima.¹⁹⁶

Isplativši svoje dugove, Verković se u svibnju 1891. sa ženom i kćeri uputio u Bugarsku.¹⁹⁷

---

¹⁹⁰ Isto, 198, 199, 201, 491.

¹⁹¹ Isto, 201.

¹⁹² Jelenić, Pisma Verkovića, 250.

¹⁹³ AANL, AB, F 764, 0 2, 147, St. Verković, Spb. 12. XII 1890.

¹⁹⁴ Arnaudov, Verkovič, 480.

¹⁹⁵ Otčet' imperatorskoj publicnoj biblioteki za 1891. god', S. Peterburg' 1894, 17—51.

¹⁹⁶ Arnaudov, Verkovič, 480—481; V. L. Mošin, Čirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I, Zagreb 1955, 6—7.

¹⁹⁷ Gavranović, n. dj., 294; Arnaudov, Verkovič, 201.

III (1891—1894)

Preko Varšave, Beča i Beograda, Verković je 29. svibnja 1891. stigao sa ženom i kćeri u Sofiju. U njoj se zadržao dva dana da bi posjetio predsjednika vlade Stefana Stambolova i druge osobe. Zatim je produžio u Plovdiv, gdje se nastanio. Nakon godine dana, na inzistiranje žene i kćeri, napustio je Plovdiv 29. svibnja 1892. i preselio se u Sofiju.¹⁹⁸ U njoj je ostao sve do smrti na kraju 1894. godine. U ljeto 1891. pisao je F. Račkom »ja želim da vidim milu Hrvatsku, no za sada ne mogu kazati kad će to biti«. ¹⁹⁹ Međutim, ta mu se želja nije ispunila.

Za dvije i pol godine života u Bugarskoj Verkovićeva je aktivnost bila uglavnom usmjerena na povećanje penzije, na prijenos starina, korespondencije i biblioteke iz Sereza u Bugarsku, a nadasve na potvrdu autentičnosti »rodopskih pjesama«.

Kako zbog velike skupoće u Plovdivu nije mogao s penzijom od 300 leva mjesečno živjeti i raditi na »spasavanju rodopskih pjesama«, Verković je potkraj 1891. uputio bugarskoj Narodnoj skupštini molbu za povećanje njegove penzije. Iako je i Stambolova zamolio (14. XI 1891) da podrži njegovu molbu, ona je od Narodne skupštine bila odbijena. Unatoč tome, Verković je i nadalje iz Plovdiva uporno tražio povećanje penzije. Istodobno se žalio nekom prijatelju da trpi od velike hladnoće u svom stanu.²⁰⁰ Nakon prelaska u Sofiju Verković je ponovo uputio molbu bugarskoj Narodnoj skupštini. Ovog puta je molio ministra prosvjete Georgija Živkova da podrži njegovu molbu (1. XII 1892), navodeći da mu zbog velike skupoće penzija od 300 leva nije dovoljna za život. U istom je smislu pisao prije smrti i Stambolovu (11. X 1893). Negdje u toku 1893. on se žalio Iv. Šišmanovu, načelniku Ministarstva prosvjete, da je njegov položaj, otkako se vratio iz Rusije »isti kao i Sifzifov«. ²⁰¹

Po dolasku u Bugarsku Verković je želio doći do svojih starina, korespondencije i biblioteke koje su se nalazile u Serezu. Međutim, nije imao sredstava da plati osmogodišnju najamninu za kuću u kojoj su te stvari bile smještene, da pokrije troškove prijevoza i da isplati dug učinjen kod popa Mateje prije odlaska iz Sereza 1877, a za čije je pokriće ostavio u polog 30 ili 40 starih grčkih rukopisa. Kako svojom skromnom penzijom nije mogao pokriti te troškove, Verković se od ljeta 1891. uzalud više puta obraćao Stambolovu, Živkovu i Šišmanovu s molbom da mu u tome pomognu. Tražio je 60 t. lira u tu svrhu.²⁰² Na kraju je novac posudio od znanca Bogdana Kalčova u Plovdivu, te je sestra njegove supruge u ljeto 1892. prenijela u Bugarsku 16 sanduka Verkovićevih stvari. Za podmirenje svih tih troškova bio se zadužio 1 800 leva, koje nije otplatio sve do svoje smrti.²⁰³

¹⁹⁸ Arnaudov, Verković, 499 (21), 201, 451 (11); AS, PO, K 56, 254, St. Verković, Sofija 17/29. VIII 1892.

¹⁹⁹ AJAZU, OR, XII, 789, St. Verković, Filipopolj 19/29. VI 1891.

²⁰⁰ Arnaudov, Verković, 201, 470 (3), 493 (13), 472.

²⁰¹ Isto, 202, 473, 474, 478, 504 (7).

²⁰² Isto, 202, 468, 473, 475, 483, 493, 501, 502, 503.

²⁰³ Isto, 474, 475, 484, 494—495 (14, 15, 18), 500 (22, 24), 241 (22), 242—243 (24).

Iz Sereza je Verković 1892, između ostalog, dobio preko 2 000 komada starog novca i 10 ili 15 staroslavenskih i 20 grčkih rukopisa. Budući da mu penzija nije bila dovoljna za život i pokrivanje dugova, odmah je nastojao prodati te starine. Bugarskoj je vladi, čini se u jesen 1892, prodao neki stari novac, iako je bio slabo procijenjen, u nadi da će mu biti povećana penzija.²⁰⁴ Nastojao je, također, prodati starine u inozemstvu. Kako je za njihovo iznošenje iz Bugarske morao imati dozvolu Ministarstva prosvjete, on je od tog ministarstva u nekoliko navrata u prvoj polovini 1893. tražio takvo odobrenje za grčke rukopise i neki stari novac. Dozvole je dobio, ali starine, izgleda, nije uspio prodati. Muzeju u Berlinu ponudio je neki stari novac, ali on nije bio zainteresiran za njega. Zatim ga je pokušao prodati u Parizu.²⁰⁵ Kada je i 20 grčkih rukopisa vraćeno iz Londona, Verković ih je u listopadu 1893. ponudio državnoj biblioteci u Sofiji, zajedno s 15 staroslavenskih rukopisa. Za njih je tražio 3 000 leva, kako bi mogao pokriti dug oko prijenosa starina iz Sereza. Tada je zamolio i Stambolova i Živkova da te starine kupe od njega. Osim toga, Verković je u travnju 1893. ponudio Živkovu da Ministarstvo prosvjete otkupi njegovu biblioteku koju je bio dobio iz Sereza. Tada je Verković tom ministarstvu poklonio blizu 100 primjeraka dviju ruskih knjiga koje mu je 1868. bio u Serez poslao Nil Popov.²⁰⁶ Rukopisi i biblioteka nisu od Verkovića bili otkupljeni za njegova života.

Šišmanov je 1892. nagovorio Verkovića da pristupi pisanju svoje biografije. Međutim, zbog mnogih poslova i teškog života Verković nije mogao na tome raditi. Uspio je opisati samo svoj život do 16. godine.²⁰⁷

Jedan od najvažnijih Verkovićevih zadataka, koje je on sebi postavio po dolasku u Bugarsku, bilo je dokazivanje autentičnosti »rodopskih pjesama«. Zato se on odmah nastanio u Plovdivu, koji je bio blizu onog dijela Rodopskog gorja koji se tada nalazio u granicama Bugarske. Na početku lipnja 1891. tri dana po dolasku u Plovdiv Verković se uputio u Čepinski dio Rodopa. U namjeri da pronađe pjevača koji zna »rodopske pjesme« posjetio je nekoliko sela.²⁰⁸ Razumije se da u tome nije imao uspjeha. Ubrzo zatim Verković je obnovio korespondenciju s Gologanovim u Makedoniji i tražio od njega da nastavi bilježiti »rodopske pjesme«.²⁰⁹

Na početku 1892. Verković je tražio od ministra Živkova i od Šišmanova da mu materijalno omoguće odlazak u Rodope radi provjere autentičnosti »rodopskih pjesama«. Predlagao je da s njim ide Hristo Konstantinov, stenoграф Narodne skupštine, koji je bio rodom iz Čepinskog kraja u Rodopima. Živkov je to na sugestiju Šišmanova prihvatio.²¹⁰ Čepinski kraj su Verković i njegov pratilac obišli od 25. lipnja do 20. srpnja. Nisu uspjeli pronaći ni je-

²⁰⁴ Isto, 242 (24), 496, 475, 481, 484.

²⁰⁵ Isto, 481, 500 (23), 503 (6), 504 (7).

²⁰⁶ Isto, 475, 482 (6), 484.

²⁰⁷ Isto, 61, 502 (4), 504 (7), 508 (5), 482 (6).

²⁰⁸ Isto, 203, 451 (11).

²⁰⁹ Isto, 334—337.

²¹⁰ Isto, 204, 475 (1), 501 (2), 509 (9); Gavranović, n. dj., 296.

dnog pjevača kojeg je Gologanov bio naznačio. Verković je smatrao da Gologanov nije točno zapisao njihova imena.²¹¹

Unatoč tome neuspjehu Verković je ponovo kod Ministarstva prosvjete inzistirao da mu se dadu sredstva da bi još jednom pokušao u Rodopima pronaći pjevače »rodopskih pjesama«. Ministarstvo prosvjete se s tim suglasilo. Verković se nadao da će mu »Gospod pomoći da se ne vrati prazan« i da će svim »zavidnicima« prirediti iznenađenje.²¹²

Iz Sofije se 7. rujna 1892. uputio u Batak na tursko-bugarskoj granici. Ovog puta mu je namjera bila da pjevače Pomake iz Dospatskog dijela Rodopa, koji se nalazio na turskom teritoriju, pozove k sebi u Batak. Kada je uspio pronaći ljude koji su poznavali pjevače čija je imena imao i koji su bili voljni posredovati, došlo je do zatvaranja granice zbog karantene. Verković je tada poručio tim pjevačima da dođu k njemu u Sofiju, obećavajući im veliku nagradu. Nakon toga, budući da se veoma loše osjećao, Verković se vratio u Sofiju.²¹³ Na putu mu se prevrnuo fijaker, te je zadobio kontuziju desne strane tijela. Po povratku u Sofiju 9. listopada neko je vrijeme bolovao. U siječnju i na početku veljače 1893. Verković je bio teško bolestan.²¹⁴ Njegovu krepko zdravlje bilo je načeto.

Unatoč neuspjesima Verković se nije predavao. U ljeto 1893. poslao je nekom svom zncancu, možda Vjekoslavu Petriću s kojim se tada dopisivao,²¹⁵ dva svoja rada za objavljivanje, potpisana Stipan Verković. Prvo je bila priča »iz duboke starosti« o »Rjuenu, Horvatinu i Bligarinu«, koju je Verković već 1878. bio objavio u zagrebačkom *Viencu*. Ona je odmah objavljena u Mostaru u *Glasu Hercegovca* kao »novo otkriće«, i to u originalu Gologanova i u hrvatskom prijevodu.²¹⁶ Zatim je u istom listu objavljen i Verkovićev članak u kome on izlaže svoje, veoma naivno, mišljenje o utjecaju Kopitara na Vukovu reformu azbuke. Verković se stavlja na stranu Miloša Svetića i drugih protivnika Vukova uvođenja slova jota (j) u srpsko ćirilsko pismo.²¹⁷

Verković se 1893. ponovo sprema poći u Rodope, ali to nije učinio jer je granica zbog kolere bila zatvorena. U jesen 1893. nadao se da će to moći učiniti sljedeće godine. U Bataku se trebao susresti s dva Pomaka koja su bila voljna, kako je Verkoviću bio poručio Gologanov, doći u to pogranično mjesto.

²¹¹ Šišmanov, *Frenskata nauka* ..., 68; Arnaudov, Verković, 205, 240—241 (21—22), 494—495 (15), 51.

²¹² Arnaudov, Verković 205, 496 (18).

²¹³ Isto, 477—478 (3), 205—206.

²¹⁴ Isto, 205, 481, 500 (23), 503 (5).

²¹⁵ Isto, 501 (25).

²¹⁶ St. Verković, *Novo otkriće*, *Glas Hercegovca* X/59—65, Mostar 19. VIII—16. IX 1893.

²¹⁷ St. Verković, *Epizod nepoznat do sada o tome što je pobudilo Bartola Kopitara da kroz Vuka Karadžića kod Srba kirilicu uništi i da jim nametne drugu od njega izmišljenu*, *Glas Hercegovca* X/63, Mostar 6. IX 1893, 2—3 do X/67, Mostar 27. IX 1893, 1—2.

Verković je bio protiv upotrebe »kusatog i« (latiničkog i) i »repatog j« (jota) u ćirilici, jer je smatrao da je prvo slovo došlo pod utjecajem »grecizma«, a drugo »latinizma« (NSBZ, R 4702/c, St. Verković, Serez 4. I 1869).

Verković se nadao da će ih uspjeti nagovoriti da dođu u Sofiju kako bi i ministar Živkov mogao upoznat i te Pomake »u čijim se glavama nalaze tako čudesne stvari iz veoma duboke starine«. ²¹⁸ I od Stambolova je (1. X 1893) tražio da bugarska vlada radi na spašavanju »rodopskih pjesama«. ²¹⁹

Ubrzo zatim Verković je, nakon kratke bolesti, preminuo u Sofiji 30. prosinca 1893. po starom, odnosno 11. siječnja 1894. po novom kalendaru. Sahranjen je sutradan. Stambolov je za sahranu bio odredio svotu od 400 leva. Verkovićeva kći je na to tražila od Šišmanova da ne dopusti da joj otac bude »sahranjen mizerno«. Čini se da svota za sahranu nije bila povećana. ²²⁰

Verković je nesumnjivo umro nezadovoljan što nije uspio dokazati vjerodostojnost »rodopskih pjesama«. Svakako da je njegova nemoć da to izvede i pospješila njegovu smrt.

Verkovićev arhiv, a možda i starine zajedno s bibliotekom, otkupilo je od njegove obitelji Ministarstvo prosvjete Bugarske. ²²¹

Deset godina nakon njegove smrti, Šišmanov je javno rehabilitirao Verkovića. Na osnovi pisama Gologanova — koja mu je Verković počeo davati do kraja 1892. da bi mogao proučiti historijat »rodopskih pjesama« ²²² — dokazao je da je Gologanov autor »rodopskih pjesama«. Šišmanovljevu studiju o »sreći i kraju jedne glasovite literaturne mistifikacije« objavio je 1903. V. Jagić u svom Arhivu za slavensku filologiju. ²²³

---

²¹⁸ Arnaudov, Verkovič, 206—209, 337—338 (14), 483 (7).

²¹⁹ Isto, 473 (6).

²²⁰ Isto, 209—210, 244 (25), 508 (6), 509 (7).

²²¹ Veleva, n. dj., 89.

²²² Arnaudov, Verkovič, 337—338 (14), 509 (9).

²²³ I. Šišmanov, Glück und Ende einer berühmten literarischen Mystification; Veda Slovena, *Archiv für slavische Philologie* XXV, Berlin 1903, 580—611.

R é s u m é

LA DESTINÉE DE STJEPAN VERKOVIĆ (1821—1894)

Ljubiša Doklešić, Filozofski fakultet, Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Nombreuses sont les conclusions et les évaluations qui ont été faites jusqu'à présent sur l'abondante et riche activité de Verković, toutefois, elles restent soit incomplètes soit inexactes, étant donné que sa vie dynamique et son travail fécond n'ont pas été suffisamment connus. Il a été donc nécessaire de tracer en détail sa destinée.

Le chapitre *L'Enfance et les études en Bosnie et à Zagreb (1821—1843)* embrasse ses études primaires et secondaires chez les franciscains en Bosnie de même que ses études à la Faculté des Lettres et à la Faculté de Théologie à Zagreb.

Le deuxième chapitre présente Verković dans la *Recherche de la vocation (1843—1850)*. Il se rend d'abord, sur l'ordre des Illyriens en Bosnie et auprès des Albanais catholiques, pour assumer une tâche politique (1843—44). Ensuite il accomplit des tâches différentes dans les propriétés des seigneurs croates. Puis, il est au service politique secret chez Ilija Garašanin (1848—50). A Kotor, il a été, entre autre, l'intermédiaire entre l'organisation secrète de Garašanin pour le soulèvement de l'insurrection en Turquie et les Albanais catholiques. A la fin de cette période Verković décide de se consacrer au travail d'antiquaire en Macédoine.

La période la plus longue et la plus fructueuse de la vie de Verković est décrite dans le chapitre: *L'Activité culturelle et politique pendant les années de son séjour en Macédoine (1851—1877)*. Au cours des premières années (1851—55) il est sans cesse en mouvement à travers la Macédoine et les pays voisins sous la domination turque. Son point de départ est Serrès en Macédoine. Au cours de ces voyages il collectionne avec succès les monnaies anciennes et recopie les inscriptions anciennes. Après avoir choisi Serrès pour son domicile, Verković continue à voyager (1855—62) afin d'amasser les antiquités de la vente desquelles il vit. Il

étend son activité en copiant les chartes et les autres textes historiques du Moyen Age. Il commence à collectionner les vieux manuscrits sur parchemin et sur papier, de même que les chants et les contes populaires macédoniens. Il publie le premier recueil de chants populaires macédoniens à Belgrade en 1860. En 1862, il accepte à nouveau de la part de Ilija Garašanin un service politique secret où il reste jusqu'à 1876. Entre autre, il envoie des rapports sur la situation dans la Macédoine du Sud-Est, où il a pris part, à cette époque-là, au mouvement anti-patriarce des Macédoniens. Le salaire constant dont il profite pour ses services politiques permet à Verković de s'occuper avec plus d'ardeur encore de ses affaires d'antiquaire et de collectionneur et il commence à amasser les descriptions géographiques et les données ethnographiques et démographiques sur la Macédoine. Sachant que Verković est partisan de l'opinion que les Slaves du Sud sont les descendants des vieux Thraciens, des Macédoniens et des Illyriens, l'instituteur Jovan Golovanov lui envoie, encore en 1866, le chant d'Orphée, le prétendu chant populaire, très ancien. Ce chant a été publié en 1867 à Moscou. De la part de Golovanov, Verković obtient plus tard de nombreux »chants du Rhodope«, appelés ainsi parce qu'ils ont été, dit-on notés par les Pomaks dans le Rhodope. Ces chants marquent un tournant dans la vie de Verković. Il consacre une bonne partie de ses forces à les réunir et à les publier. Il publie le premier livre en 1874 à Belgrade. Dans la publication et l'affirmation de ces chants Verković a été aidé par plusieurs savants, mais il y a eu des opinions que ces chants étaient une mystification littéraire. En 1876, sans moyens de vie, Verković quitte la Macédoine afin de chercher en Russie, grâce à sa collection des monnaies anciennes, le moyen de survivre et de prouver l'authenticité des »chants du Rhodope«.

Le dernier chapitre traite de la Sollicitation de l'aide pour le travail et le séjour en Russie et en Bulgarie (1877—1894). Tout d'abord, mais sans grand succès, il fait le tour de Belgrade, de Zagreb, de Pétersbourg et de Moscou (1877—79), pour s'arrêter plus longtemps à Pétersbourg (1879—91). Il espère le soutien du tzar de Russie pour les »chants du Rhodope«, mais il ne l'obtient pas. Il vit de la vente de ses livres, de ses antiquités et de l'aumône. A Pétrograd il réussit à publier le deuxième livre des »chants du Rhodope« (1881), sans dissiper pour autant le doute de leur authenticité. L'état-major russe publie en 1889 la description géographique et la statistique ethnographique et démographique de la Macédoine. Après avoir obtenu la pension de l'Etat bulgare, Verković, en 1891, s'installe à Plovdiv, ensuite à Sofia, où il meurt au début de 1894. Pendant sa vie en Bulgarie, il réussit à transférer la bibliothèque et les autres antiquités de Serrès et voyage, à trois reprises, aux frais du gouvernement bulgare dans le Rhodope espérant de retrouver les chanteurs des »chants du Rhodope« et de prouver leur authenticité.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 14

ZAGREB

1981

UDK 949.713

YU ISSN 0351—2142

RADOVI

VOL. 14 (1)

str. 1—395

Zagreb 1981.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Zagreb, Josip ADAMČEK, Zagreb, Ljubiša DOKLESTIĆ, Zagreb,
Hrvoje MATKOVIĆ, Zagreb, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Zagreb,
Štefanija POPOVIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Nikša STANČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 300 dinara.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH — VII.

RADOVI 14

**Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček**

**Lektor i korektor
Branko Erdeljac**

**Grafički oblikovao
Prof. dr Ivan Kampuš**